

Сергій Кобернік
Роман Коваленко

ГЕОГРАФІЯ

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

11

**Сергій Кобернік
Роман Коваленко**

ГЕОГРАФІЯ

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Кам'янець-Подільський

«Абетка»

2019

УДК 91(075.3)

K55

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 № 472)*

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Кобернік С. Г.

K55 Географія (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. заг. серед. освіти / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2019. – 176 с. : іл.

ISBN 978-966-682-406-9.

УДК 91(075.3)

Навчальне видання

**КОБЕРНІК Сергій Георгійович
КОВАЛЕНКО Роман Романович**

ГЕОГРАФІЯ

Рівень стандарту

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Джерела ілюстрацій: galleryua.com, wikiwand.com, carleton.ca, msxlabs.org, tov-tob.livejournal.com, panoramio.com, spt.od.ua, notuscomunicacao.com.br, dm-travels.com.ua, infotour.in.ua, plus.google.com, isemag.com, io.ua, zn.ua, strichka.com, clipart.net.ua, polesye-reserve.org.ua, vidpochyvai.in.ua, odz.gov.ua, tuxboard.com

Підписано до друку 13.05.2019. Формат 70x100^{1/16}. Папір офсет.

Ум. друк. арк. 14,3. Наклад 114 432 пр. Зам. № 395

ТОВ «АБЕТКА». Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції від 19.06.2001 р. Серія ДК № 495

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Кориатовичів, 9а
Тел.: 0984253404, 0501931724, 0673808375; e-mail: abetka2017@ukr.net, <http://abetka.in.ua>

Надруковано у ПП «Юнісофт». 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 б,
www.unisoft.ua. Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. Зам. № 477/04

ISBN 978-966-682-406-9

© Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., 2019

© ТОВ «Абетка», 2019

© ТОВ «Абетка», оригінал-макет, 2019

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

ШАНОВНІ ОДИНАДЦЯТИКЛАСНИКИ ТА ОДИНАДЦЯТИКЛАСНИЦІ!

Цього навчального року курсом «Географічний простір Землі» ви завершуєте шкільну географічну освіту. У попередні роки ви ознайомилися з оболонками Землі, природою материків та океанів, природою, населенням, господарством України та світу, особливостями економічного розвитку регіонів світу та окремих країн.

Завершальний курс розкриє вам сутність географічної науки в цілому. Він узагальнить набуті вами в попередніх класах знання про природу Землі, місце людини та її господарську діяльність у геосистемах; сформує уявлення про основні закономірності будови та розвитку географічної оболонки, загальні суспільно-географічні закономірності. Курс сприятиме набуттю вами компетентностей у сферах елементарного геоекологічного моделювання й прогнозування; використання різноманітних географічних знань та умінь у побуті й підготовці до майбутньої професійної діяльності; забезпечення особистої безпеки, життєдіяльності й адаптації до умов навколишнього середовища. Підручник стане надійним помічником вам у цьому. Подамо деякі корисні поради, як краще працювати з ним.

Кожному параграфу передує рубрика «**Пригадайте!**». Вона передбачає повторення матеріалу з попередніх курсів географії або раніше вивчених тем. Це налаштує вас на опанування нового матеріалу та допоможе глибше його зрозуміти.

Під час ознайомлення з текстом параграфа не намагайтеся його механічно запам'ятати. Зосереджуйте увагу на найважливіших положеннях і нових поняттях. Для кращого розуміння навчального матеріалу скористайтеся *завданнями*, наведеними в тексті. Деякі з них потребують ваших творчих думок і оригінальних рішень. Аргументовано доводьте власну позицію з того чи іншого проблемного питання.

Підручник містить різноманітний ілюстративний матеріал: *малюнки, тематичні карти, картосхеми, схеми, діаграми, таблиці, слайди, графіки*. Особливу увагу звертайте на запитання і завдання, що додаються до окремих ілюстрацій.

Для перевірки знань після кожного параграфа подано рубрику «**Перевір себе**» з переліком завдань і запитань для самоконтролю. Проблемні й творчі завдання позначено «зірочкою»*. Окремі завдання мають практичний характер і передбачають письмове оформлення за наведеним зразком.

До кожної теми курсу подано назви та зміст програмових *практичних робіт*.

У рубриці «**Теми для досліджень та міні-проектів**» пропонуються завдання, що спрямовані на розвиток ваших дослідницьких навичок. Це дасть вам змогу розширити й поглибити знання з окремих найактуальніших питань даного курсу.

Разом з підручником для якісного вивчення матеріалу з даного курсу доцільно використовувати *географічний атлас, практикум або робочий зошит*.

Цей підручник допоможе вам здобути глибокі та системні знання з географії, а також сприятиме підготовці до зовнішнього незалежного оцінювання.

ЗИЧИМО ВАМ УСПІХІВ У НАВЧАННІ!

§ 1. ГЕОГРАФІЯ ЯК СИСТЕМА НАУК

Пригадайте! 1. З яких наук складається сучасна географія? 2. Що таке географічна оболонка та які її компоненти? 3. Поясніть поняття «ландшафт» («природний комплекс»), «навколишнє середовище», «природокористування».

Структурні компоненти географії. Географія – одна з найдавніших галузей знань. Її основи було закладено в Стародавній Греції. Батьком географії вважають грецького вченого та письменника *Ератосфена Киренського*, який у 240 р. до н. е. вперше використав термін «географія» й уперше визначив розміри Землі.

Деякі тисячоліття пішло на формування підвалин класичної географічної науки. Спершу це стосувалося становлення фізичної географії. Водночас поодинокі дослідники намагалися поєднувати суспільні процеси з компонентами географічного середовища. Так виникли нові напрями географічних досліджень – соціально-географічний та економіко-географічний. Тривалий час географія існувала як описова дисципліна, що розповідала про поширення окремих компонентів географічної оболонки, їхню взаємодію та взаємозалежність. У першій половині XIX ст. було закладено підґрунтя сучасної конструктивної географії, що інтенсивно розвивається дотепер.

▶ Пригадайте, з іменами яких учених і мандрівників пов'язане становлення географічної науки в світі та в Україні.

Географія – система наук, що вивчає географічну оболонку Землі, її просторову, природну та соціально-економічну різноманітність, а також зв'язки між навколишнім середовищем і діяльністю людини.

До її складу входять три групи наук, що стосуються різних сфер знань (*мал. 1*). До *природничих* належать *фізико-географічні науки*; до *суспільних* – *соціально- та економіко-географічні науки*. Крім того, існують *загальногеографічні науки*.

Фізико-географічні науки вивчають закономірності будови та розвитку географічної оболонки, а також її окремих частин. Основу фізичної географії становлять *загальне землезнавство* (вивчає закономірності розвитку географічної оболонки в цілому), *ландшафтознавство* (вивчає природні комплекси, тобто ландшафти, які сформувалися в межах географічної оболонки), а також *палеогеографія*, що досліджує розвиток природи Землі в минулі геологічні ери. Загальне землезнавство складається з низки природничих наук, що вивчають закономірності розвитку окремих компонентів географічної оболонки. Усі фізико-географічні дисципліни мають узагальнену назву – «науки про Землю».

Соціально- та економіко-географічні науки вивчають взаємодію суспільства з навколишнім середовищем, закономірності розселення та розміщення виробництва, умови та особливості його розвитку в різних регіонах і країнах. Виокремлюють цілу низку спеціальних соціально- та економіко-географічних наук.

До *загальногеографічних* відносять такі науки, як *картографія*, *країнознавство*, *краєзнавство*, *геоекологія*. В останні десятиліття виникла *геоінформатика* – наука, технологія та виробнича діяльність, в якій застосовують засоби інформатики для одержання, зберігання, переробки та відбору географічної інформації. Основними завданнями геоінформатики є створення баз географічних даних і керування ними, аналіз і моделювання географічних процесів та явищ, а також розроблення програмового забезпечення для реалізації перших двох цілей.

Мал. 1. Система географічних наук

Об'єкт дослідження географії. Усі три групи географічних наук тісно пов'язані між собою. Їхнім спільним об'єктом дослідження вважають закономірності розміщення та взаємодії компонентів географічного простору на різних рівнях: глобальному, регіональному, локальному.

Географічний простір – складний земний планетний простір, розташований на конкретній території, який розвивається в часі й охоплює всі сфери географічної оболонки: літосферу, атмосферу, гідросферу, біосферу та антропосферу.

На сучасному етапі розвитку суспільства основною метою географічних досліджень стало наукове обґрунтування шляхів раціонального природокористування, доцільної системи розселення та просторової організації економічної діяльності людини, створення основ екологічно безпечного розвитку суспільства.

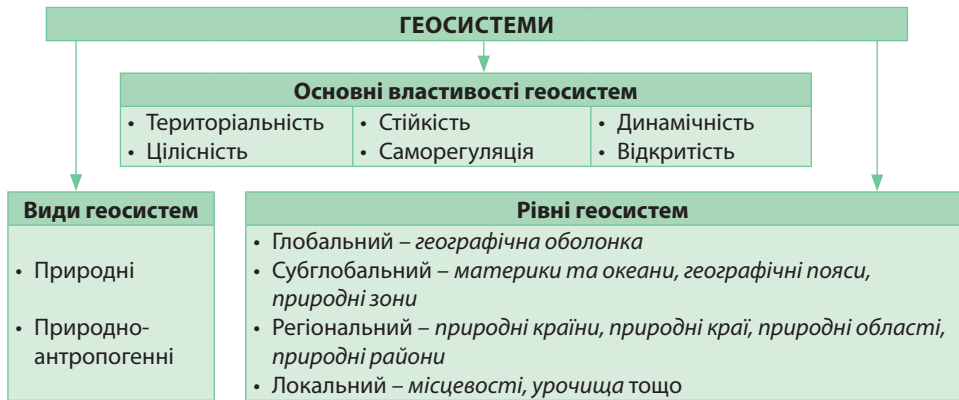
Поняття «геосистема». Все, що нас оточує, є геосистемами: великими й малими, природними й створеними людиною.

Геосистема (географічна система) – географічне утворення (тобто земний простір) різного рівня, що складається з цілісної множини взаємопов'язаних, взаємодіючих компонентів.

Геосистеми реально існують на земній поверхні, підкоряються принципам загальних зв'язків, взаємозумовленості та розвитку. Геосистемам притаманні певні властивості (мал. 2). Одна з них – *територіальність*, тобто існування на певній території (на відміну від таких систем, як живий організм, мовні системи, складні технічні пристрої тощо). Отже, на специфіку геосистем впливають їхні географічне положення, площа, конфігурація та інші територіальні особливості. Територіальність геосистем дає можливість ефективно використовувати картографічні методи під час їхнього виділення, зображення та аналізу.

Компонентами геосистем є їхні сталі складники, які, у свою чергу, є фрагментами окремих зовнішніх оболонок Землі: речовини, що містяться в земній корі, повітряні маси, водойми, ґрунти, рослинність, тваринний світ. *Елементи геосистеми* – окремі неподільні матеріальні об'єкти.

Геосистема – це не хаотична сукупність компонентів, а складне просторово-часове утворення, що має певну будову та розвивається як єдине ціле. Компоненти будь-якої геосистеми тісно взаємопов'язані між собою через потоки речовин, енергії, інформації, міграцію хімічних елементів. Усі ці процеси називають *функціонуванням геосистеми*. Геосистеми взаємодіють з космічною сферою та людським суспільством. Саме *зв'язки в геосистемах* визначають їхню *цілісність*. Розрізняють вертикальні зв'язки (тобто між компонентами) та горизонтальні (між різними геосистемами).

Мал. 2. Геосистеми

Важливими властивостями функціонування геосистем є їхня стійкість та саморегуляція. *Стійкість* – це здатність зберігати свої властивості та структуру протягом тривалого часу за умов зміни навколишнього середовища, а також повертатися до первісного стану. *Саморегуляція* передбачає здатність підтримувати на певному рівні типовий стан і зв'язки між компонентами. Водночас геосистемі притаманна *динамічність* (мінливість), тобто вона перебуває в постійному розвитку: із часом вона змінюється, розширює або скорочує свою площу.

Поняття «геосистема» та поняття «ландшафт» («природний комплекс») близькі, але не тотожні. По-перше, деякі науковці вважають геосистемою лише природні географічні утворення. У такому сенсі геосистеми є об'єктом вивчення фізико-географічних наук. Інші фахівці під геосистемою розуміють ширші складні утворення, що містять як компоненти природи, так і населення та його господарську діяльність. У такому сенсі розрізняють геосистеми *природні* та *природно-антропогенні* (або природно-технічні). Останні є сукупністю взаємодіючих природних і штучних об'єктів. Подібні геосистеми формуються внаслідок будівництва й експлуатації інженерних та інших споруд, комплексів і технічних засобів, що взаємодіють з навколишнім середовищем. До складу природно-антропогенних систем входять: *підсистема природних об'єктів* (геологічні тіла, а також природні водойми, ґрунти, рослинність, тваринний світ) і *підсистема штучних об'єктів* (наземні та підземні споруди, штучні водойми, завезені ґрунти, антропогенна рослинність).

По-друге, ландшафт (природний комплекс) передбачає не будь-який, а лише певний набір взаємопов'язаних компонентів природи, кількість яких не може бути безкінечною. До його складу мають входити деякі обов'язкові компоненти, відсутність яких руйнує природний комплекс. Для існування геосистеми немає обмежень: достатньо двох об'єктів, між якими були б будь-які відносини. Геоси-

стема – *відкрита система*, тобто частина її складників має зв'язки зі складниками, що не належать до її структури, тобто із зовнішнім середовищем геосистеми.

Рівні геосистем. До геосистем належать системи лише певного просторового інтервалу. Лінійні розміри геосистем надзвичайно різні: від найменших – у декілька метрів до найбільшої геосистеми – географічної оболонки. Згідно з просторовими розмірами виокремлюють кілька рівнів (класів) геосистем, основними з яких є глобальний (планетарний), субглобальний, регіональний та локальний. Рівень геосистеми визначає особливості чинників її формування та розвитку. Що вищий рівень, то геосистема більша за масштабами, більш давня та менш мінлива.

Глобальною (планетарною) геосистемою є географічна оболонка, що являє собою систему взаємопов'язаних зовнішніх оболонок Землі: літосфери, атмосфери, гідросфери, біосфери, антропосфери. До *субглобального* рівня геосистем належать материки та океани, географічні пояси, природні зони. Їхні площі вимірюються десятками та сотнями мільйонів квадратних кілометрів. На *регіональному* рівні виокремлюють такі геосистеми, як природні країни, природні краї, природні області, природні райони. Їхні розміри вимірюються тисячами квадратних кілометрів. Розміри *локальних* геосистем змінюються в межах від кількох квадратних метрів до кількох тисяч квадратних метрів. Це місцевості, урочища та інші.

Пізнавальна та конструктивна роль географії. Роль географії у суспільстві здавна визначається передусім її пізнавальним характером, що полягає в накопиченні та зберіганні різних знань про географічний простір. Нині триває подальше вивчення закономірностей розміщення та взаємодії компонентів географічного середовища на різних рівнях: від локального до глобального. Оскільки сучасна географія одночасно є як природничою, так і суспільною наукою, особливу увагу вона приділяє особливостям існування людини на Землі, глибокому вивченню процесу взаємодії суспільства з природою, розміщенню виробництва, системам розселення. Усі ці знання використовують у визначенні соціально-економічного розвитку територій з урахуванням природних, соціальних, економічних та екологічних чинників, для обґрунтування регіональної політики, регіональних цільових програм тощо. Через те в наш час географія перетворилася з описово-пояснювальної науки на прикладну, конструктивно-перетворювальну.

Загострення глобальних проблем створило загрозу існуванню людства на Землі, що поставило перед географією завдання оптимізації стосунків між суспільством і природою, раціоналізації господарської діяльності. Конструктивна роль географії тісно пов'язана з моделюванням подальшого розвитку світу. Постійно зростає сфера застосування географічних досліджень у державній політиці країн. Географічний прогноз як складова частина соціально-економічних прогнозів визначає, як зміняться геосистеми у просторово-часових рамках регіонів світу, окремих країн, районів, міст.

1. Чому сучасну географію вважають системою наук? Назвіть її основні структурні компоненти. **2.** Що є об'єктом дослідження географії? **3.** Що таке геосистема? Назвіть рівні геосистем. **4.** У чому полягає пізнавальна та конструктивна роль географії? **5***. Існує думка, що географічні відкриття давно завершилися, тому немає подальших перспектив щодо розвитку географічних знань. Чи погоджуєтеся ви з цією думкою й чому?

Розділ I ТОПОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ

ТЕМА 1. ТОПОГРАФІЯ

§ 2. ТОПОГРАФІЧНА КАРТА

Пригадайте! 1. Які карти називають топографічними? 2. Що таке масштаб карти? 3. Чим відрізняються загальногеографічні карти від тематичних? 4. Для чого потрібні картографічні проекції? 5. Чим подібні й відмінні план і географічна карта? 6. Скільки мінут (') міститься в 1°? Зі скількох секунд (") складається 1 мін?

Особливості топографічної карти. Вивченням невеликої ділянки місцевості з подальшим складанням та уточненням великомасштабних (топографічних) карт і планів займається наука *топографія* (від давньогрец. *топос* – місце, *графо* – пишу), яка є окремим розділом картографії. Топографічними вважаються карти, складені в масштабі від 1:200 000 до 1:10 000. Ще більший масштаб має план місцевості, а саме 1:5 000, 1:2 000, 1:1 000, 1:500.

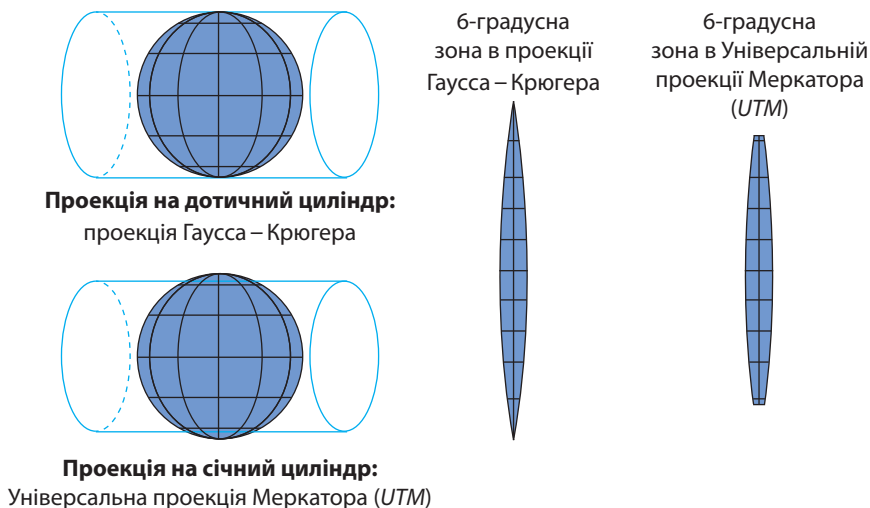
За змістом топографічні карти є *загальногеографічними*. Під час створення карти змістова інформація має відповідати таким вимогам: максимальна повнота зображення, точність положення об'єктів і достовірність стану місцевості на рік створення карти. Склад зображених об'єктів і ступінь їх деталізації залежать від масштабу карти та особливостей зображеної території. Внаслідок постійних змін, що відбуваються на місцевості, зміст топографічних карт періодично оновлюється. Найшвидше застаріває інформація про промислові герозаселені території. Там уточнюють карти кожні 5–7 років. У сільських районах – раз на 8–10 років, а в малоосвоєних гірських, лісових, степових районах – кожні 10–15 років.

Оскільки топографічні карти зображують невеликі території, *спотворень* на них *практично немає*. За топографічними картами можна робити вимірювання довжин і площ, оскільки масштаб на всій карті однаковий.

Топографічні карти створюють та оформлюють за *єдиними для всіх видавців правилами*, що спрощує їх розуміння та використання. У наш час топографічні карти створюють переважно в цифровому вигляді. Їх можна складати на основі багатьох способів: топографічної зйомки місцевості, аерофотозйомки, космічної оптичної та радарної зйомки, повітряного лазерного сканування.

Проекції топографічних карт. Для складання топографічних карт використовують дві близькі за побудовою *поперечні циліндричні рівнокутні проекції*, а саме проекцію Гауса–Крюгера та Універсальну проекцію Меркатора (*УТМ*) (мал. 3).

В Україні топографічні карти складаються в єдиній *поперечній циліндричній рівнокутній проекції Гауса–Крюгера*. При цьому усю поверхню Землі поділяють по меридіанах на 60 геодезичних зон, по 6° кожна. Середній меридіан у кожній зоні називається осьовим меридіаном. У проекції Гауса поверхню глобуса вписують у перевернутий на 90° циліндр так, що осьовий меридіан однієї із зон є дотичним до бічної поверхні циліндра. При цьому геодезична зона земної поверхні завширшки у 6° практично не має спотворень. У такий самий спосіб послідовно проєктують на бічну поверхню циліндра всі інші зони, одну поруч із іншою. Потім зображення кожної зони поділяють сіткою меридіанів і паралелей на окремі аркуші карти встановленого розміру.

Мал. 3. Проекції топографічних карт

Розграфлення топографічних карт. Літерні та цифрові позначення окремих аркушів у прийнятій міжнародній системі розграфлення називають *номенклатурою карти*. Наприклад, *N-36-41-B-в* (мал. 4).

За рішенням Міжнародного географічного конгресу, для створення системи топографічних карт за основу беруть карту світу в масштабі 1:1 000 000. Вона називається Міжнародною мільйонною картою світу. На ній усю земну кулю умовно поділяють меридіанами на 60 рівних частин – *колони* по 6°. Їх нумерують арабськими цифрами, починаючи від 180° меридіана із заходу на схід. Таким чином, колони 1 – 30 лежать у Західній півкулі, 31 – 60 – у Східній.

Колони поділяють на широтні *ряди* по 4°. Їх позначають літерами латинської абетки від екватора в бік полюсів від *A* до *Z*. Іноді, щоб розрізнити півкулі Землі, для позначення Північної півкулі перед літерою ряду ставлять ще літеру *N* (від англ. *north* – північ), Південної – *S* (від англ. *south* – південь). Наприклад, *NN*, або *SN*.

Внаслідок такого розграфлення земну кулю поділяють на трапеції розміром 6° за довготою та 4° за широтою. Номенклатура аркуша карти 1:1 000 000 у формі трапеції складається з літери ряду й номера колони. Наприклад, *N-36*.

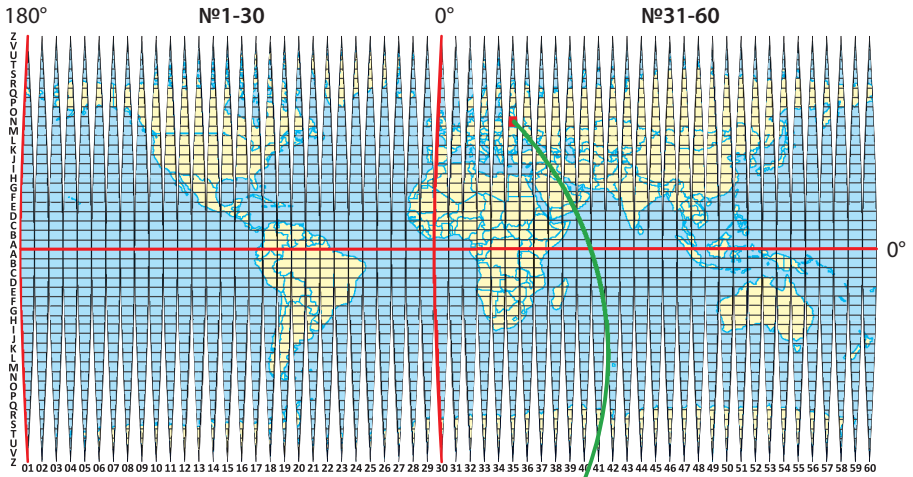
▶ За географічною картою визначте, в межах яких колон і поясів розташована територія України.

Далі кожний аркуш поділяють на 144 рівні частини. Їх нумерують арабськими цифрами. Тому *N-36-41* означає: 41-й лист із трапеції *N-36*. Так одержують аркуші карти масштабу 1:100 000 з розмірами 20' за широтою та 30' за довготою.

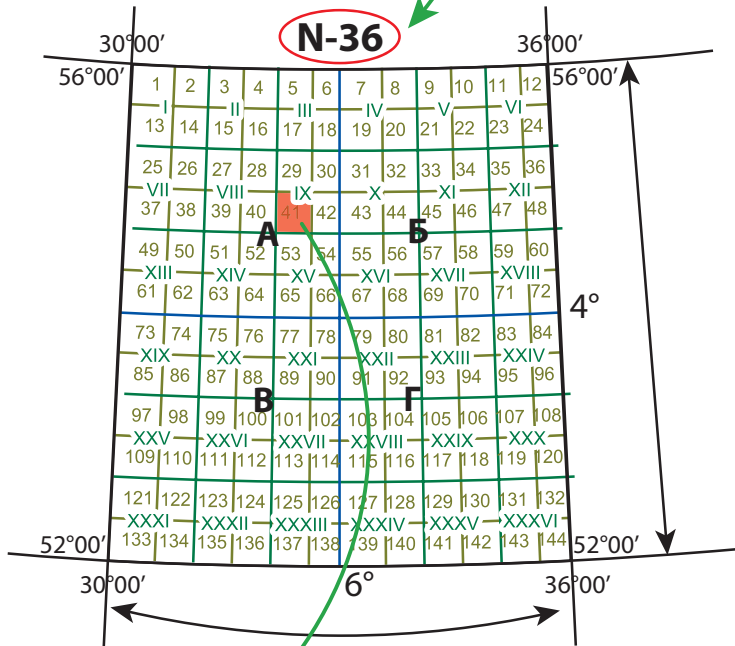
Потім даний лист поділяють на чотири менші аркуші й позначають великими літерами кирилиці: *A, B, B, Г*. Масштаб такого аркушу – 1:50 000. Його номенклатура – *N-36-41-B*, а розміри – 10' за широтою та 15' за довготою.

Потім ще раз кожний з одержаних аркушів поділяють на чотири ще менших. Їх підписують малими літерами кирилиці: *а, б, в, г*. Отже, номенклатура *N-36-41-B-в* означає: з трапеції *N-36* виокремлено 41-й аркуш, з нього нижній лівий аркуш *B*, а з того, в свою чергу, нижній лівий аркуш *в*. Масштаб такого аркуша 1:25 000; розміри аркуша – 5' за широтою та 7'5" за довготою.

Якщо створюють карту ще у більшому масштабі – 1:10 000, то попередній аркуш знову поділяють на чотири частини розміром 2'30" за широтою та 3'45" за довготою. Їх позначають арабськими цифрами: 1, 2, 3, 4. Номенклатура такого аркуша, наприклад, може бути такою: *N-36-41-B-в-1*.

Міжнародна система розграфлення карти масштабу 1:1 000 000 на аркуші

Міжнародна система розграфлення карти масштабу 1:1 000 000 на аркуші

<p>III. Аркуш карти 30' д. × 20' ш. Масштаб 1:100 000</p> <p>N-36-41</p>	<p>IV. Аркуш карти 15' д. × 10' ш. Масштаб 1:50 000</p> <p>N-36-41-В</p>	<p>V. Аркуш карти 7'30" д. × 5' ш. Масштаб 1:25 000</p> <p>N-36-41-В-В</p>	<p>III. Аркуш карти 3'45" д. × 2'30" ш. Масштаб 1:100 000</p> <p>N-36-41-В-В-1</p>
---	---	---	---

Мал. 4. Міжнародне розграфлення аркушів топографічних карт

Номенклатура та розміри рамок карт різних масштабів

Масштаб карти	Приклад номенклатури	Розмір аркуша	
		за широтою	за довготою
1:1 000 000	N-36	4°	6°
1:100 000	N-36-41	20'	30'
1:50 000	N-36-41-B	10'	15'
1:25 000	N-36-41-B-в	5'	7'30"
1:10 000	N-36-41-B-в-1	2'30"	3'45"

Елементи топографічної карти. Топографічна карта має притаманні їй елементи математичної основи, яких немає на дрібно- та середньомасштабних картах. Це потрійна рамка та прямокутна, або кілометрова, сітка.

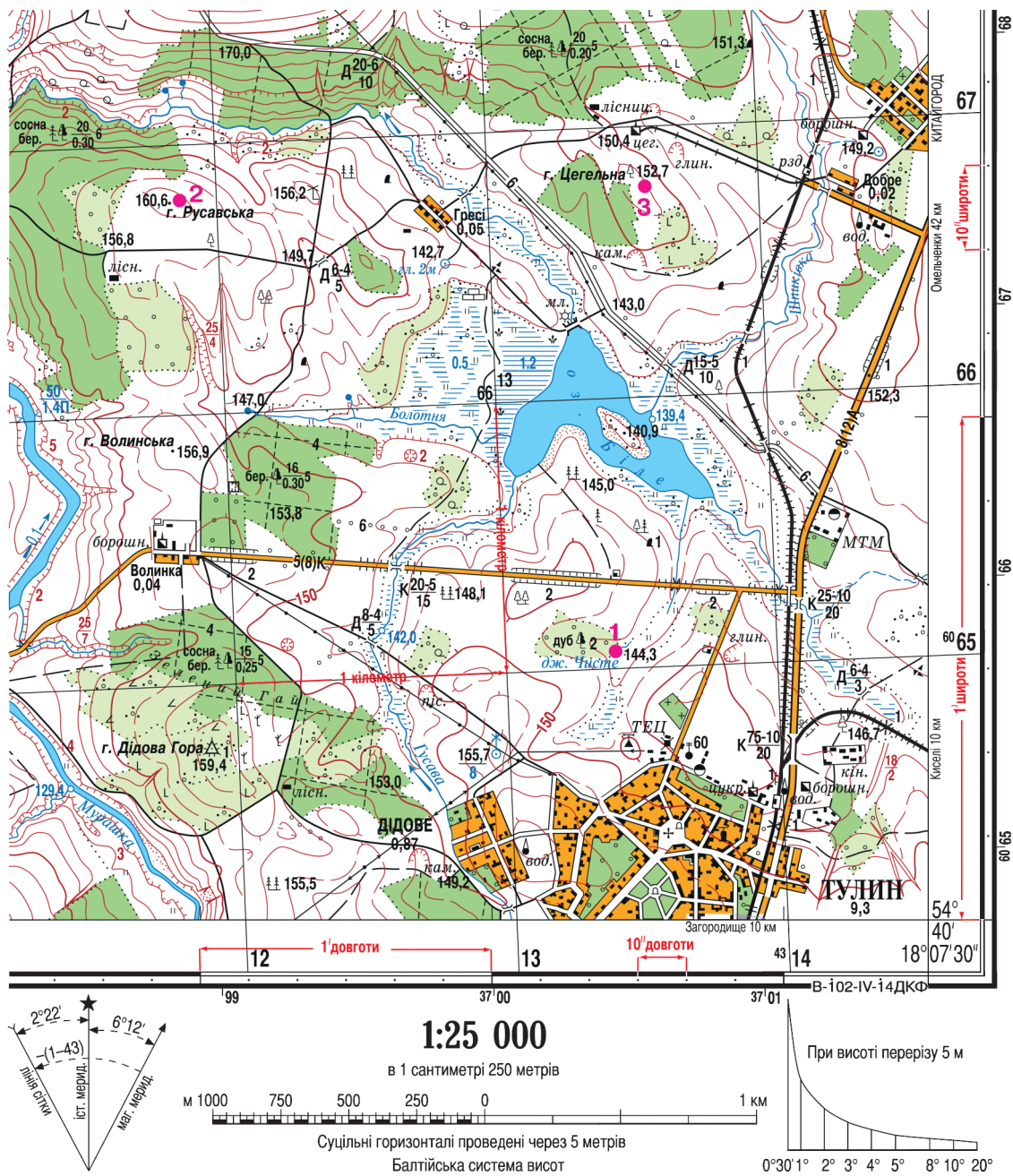
На полі топографічної карти не проводять лінії градусної сітки: меридіани і паралелі. Натомість вони є як елементи її *потрійної рамки* (мал. 5). *Внутрішня рамка*, що обмежує картографічне зображення, являє собою дві паралелі (верхня й нижня лінії) та два меридіани (ліва й права лінії). У кутах рамки підписують їх градусну міру. Наприклад, біля нижньої горизонтальної рамки написано: 54°40'. Це паралель 54°40' пн. ш. Біля правої вертикальної лінії рамки зазначено: 18°07'30". Це меридіан 18°07'30" сх. д. Також подано *виходи по рамці ліній градусної сітки* через 1'. Наступна *мінутна рамка* показує відрізками чорного та білого кольорів, що чергуються, поділ на мінути. Біля *зовнішньої рамки* точками показаний поділ на *секунди*. Відстань між двома сусідніми точками становить 10".

Прямокутна (кілометрова) сітка. Ще одним елементом топографічної карти є *прямокутна, або кілометрова, сітка*. Це сітка квадратів, утворена горизонтальними і вертикальними лініями, що їх проведено через 4 або 2 см, що відповідає певній кількості кілометрів на місцевості. Частота ліній залежно від масштабу становить 2 км (1:10 000) та 1 км (1:50 000 і більше). Виходи прямокутної сітки на рамку оцифровуються в кілометрах у кутах рамки повністю, в інших місцях – двома останніми цифрами.

Горизонтальні лінії кілометрової сітки креслять паралельно екватору. Тому числа біля них означають відстань у кілометрах від екватора. Наприклад, число 6065 на нижній горизонтальній лінії кілометрової сітки означає, що відстань від екватора до цієї лінії становить 6065 км. Відповідно, на північ від цієї лінії віддаленість від екватора зростає.

Вертикальні лінії проводять таким чином. Землю поділяють, починаючи від нульового меридіана, на 60 геодезичних зон по 6° кожна й нумерують від 1 до 60. У центрі кожної зони виокремлюють *осьовий меридіан* і надають йому значення 500 км. Паралельно йому на захід і схід проводять вертикальні лінії кілометрової сітки й підписують їх. Значення чисел вертикальної лінії кілометрової сітки 4314 означає таке. Перша цифра «4» показує, що місцевість лежить у 4-й геодезичній зоні. «314» – кількість кілометрів відносно осьового меридіана. Оскільки йому надано число 500 км, то місцевість розташована на захід від нього на 186 км (500 км – 314 км = 186 км).

Прямокутну (кілометрову) сітку використовують для обчислення відстаней, площ об'єктів, напрямків, у разі виконання різноманітних геодезичних робіт, для зазначення цілей у військовій справі.

Мал. 5. Фрагмент аркуша топографічної карти

1. У чому полягає відмінність топографічних карт від дрібно- і середньомасштабних? **2.** Як проводять міжнародне розграфлення аркушів карти? Що означає номенклатура топографічних карт різних масштабів? **3.** Які елементи математичної основи притаманні топографічній карті? Розкажіть про елементи потрійної рамки. **4.** Розкажіть, як на топографічну карту наносять кілометрову сітку. Що означають цифрові підписи на ній? **5.** Поясніть, чому на дрібномасштабних картах є спотворення, а на топографічній карті їх немає. **6.** Яке значення мають топографічні карти у побуті та господарській діяльності людини?

§ 3. ГЕОГРАФІЧНІ ТА ПРЯМОКУТНІ КООРДИНАТИ

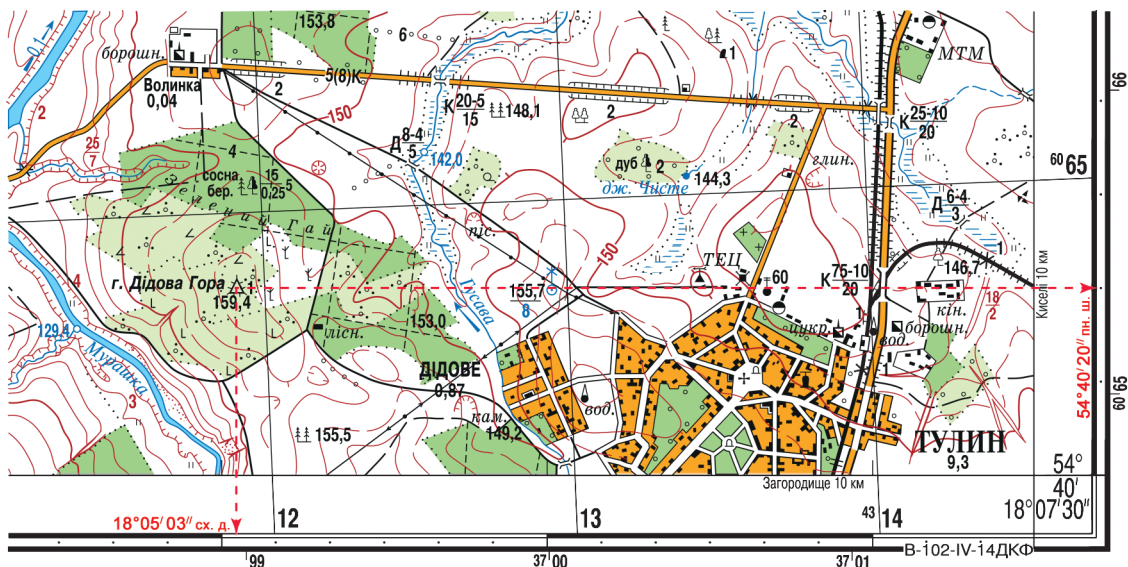
Пригадайте! 1. Що таке географічні координати? 2. Як за дрібномасштабною картою визначають географічну широту та географічну довготу точок? У яких числових межах вони змінюються?

Географічні координати. Географічні координати визначають положення будь-якої точки на земній поверхні в градусах від екватора (*географічна широта*, φ) та нульового меридіана (*географічна довгота*, λ).

З попередніх років навчання вам уже відомо, що точність визначення координат залежить від масштабу карти: що він більший, то точніше визначення. На відміну від дрібно- та середньомасштабних карт, де точність визначення можлива до *градусів* ($^\circ$) або *хвилин* ($'$), топографічні карти уможливають визначення географічних координат з точністю до *секунд* ($''$).

Оскільки на даному фрагменті топографічної карти (*мал. 6*) підписані значення горизонтальних ліній кілометрової сітки зростають на північ, можна зробити висновок, що місцевість лежить у Північній півкулі, а географічна широта (φ) усіх точок на карті північна (*пн. ш.*). За номенклатурою карти видно, що місцевість лежить у 34-й колонці, тобто у Східній півкулі (оскільки номери колон Східної півкулі 31-60). Отже, географічна довгота (λ) усіх точок на карті східна (*сх. д.*).

Далі на конкретному прикладі пригадаймо порядок дій під час визначення географічних координат за топографічною картою. З'ясуємо числові значення географічних координат точки *Дідова Гора*. Для визначення широти точки (φ) відшукаємо найближчу до неї паралель. Це нижня внутрішня рамка карти, на якій географічна широта підписана й становить $54^\circ 40'$ пн. ш. Прикладемо лінійку вздовж нижньої рамки карти, а потім плавно пересунемо її паралельно цій лінії до заданої точки. Побачимо за вертикальною рамкою, що зміщення відбулося на 2 точки, тобто на $20''$ у бік зростання широти. Кількість хвилин не змінилася (адже ви вже знаєте, поділ на хвилини показаний у середній рамці чорними та білими смугами, що змінюють одна одну). Отже, географічна широта точки *Дідова Гора* становить $54^\circ 40' 20''$ пн. ш.

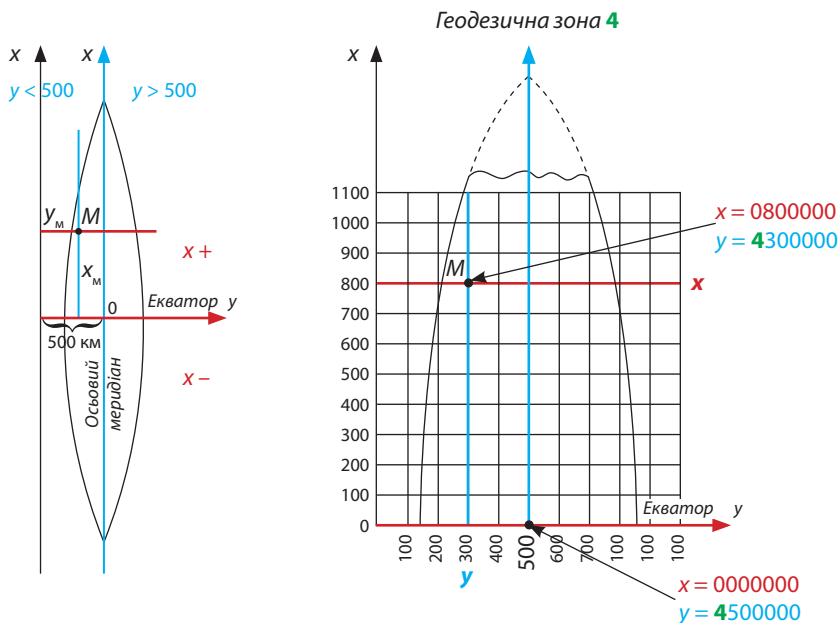
Мал. 6. Визначення географічних координат за рамкою топографічної карти

Аналогічні дії виконаємо для визначення географічної довготи (λ). Підписаний меридіан – це права внутрішня рамка карти – $18^{\circ}07'30''$ сх. д. Прикладемо лінійку вздовж правої рамки карти й плавно пересуватимемо її паралельно цій лінії до заданої точки. Помітимо за горизонтальною мінутною рамкою та позначками секунд, що зміщення відбулося на $2'27''$ у бік зменшення значення довготи. Тобто географічна широта точки Дідова Гора – $18^{\circ}05'03''$ сх. д.

Таким чином, географічні координати точки Дідова Гора становлять: $\varphi = 54^{\circ}40'20''$ пн. ш., $\lambda = 18^{\circ}05'03''$ сх. д.

Прямокутні координати. Ви вже знаєте, що за лініями прямокутної (кілометрової) сітки, що їх проведено на топографічній карті зазвичай через 1 км, визначають прямокутні координати точок X та Y . Координата X визначається за горизонтальними лініями кілометрової сітки й показує відстань у *метрах* будь-якої точки від екватора (мал. 7). Координату Y визначають за вертикальними лініями кілометрової сітки. Вона показує відстань у *метрах* від осевого меридіана певної геодезичної зони. Прямокутні координати записують семизначними числами. Одиниці вимірювання при цьому не вказують. У Північній півкулі координата X завжди є додатним числом, у Південній півкулі – від'ємним. Координата Y – завжди додатне число. Щоб число не було від'ємним, навмисно початок відліку від осевого меридіана геодезичної зони позначили не в 0 км, а в 500 км. Максимальна відстань від осевого меридіана до країв зони – на екваторі й становить близько 330 км. Що далі до полюсів, то зона вужчає через кулястість Землі.

▶ За топографічною картою (с. 12) самостійно визначте географічні координати точок 1, 2 і 3.

Мал. 7. Система прямокутних координат на топографічних картах

Визначимо прямокутні координати точки Дідова Гора (мал. 8). Першою визначимо координату X . Найближча горизонтальна лінія кілометрової сітки до точки має підпис 6065, що означає, що до цієї лінії від екватора – 6065 км, або 6065000 м. За допомогою лінійки визначимо, що Дідова Гора розташована на карті на 1 см південніше за цю лінію. У масштабі 1:25000 це відповідає відстані на місцевості 250 м. Оскільки на південь відстань до екватора скорочується,

250 м треба відняти від значення 6 065 000, тобто $6\,065\,000\text{ м} - 250\text{ м} = 6\,064\,750\text{ м}$. Таким чином, $X = 6\,064\,750$.

Аналогічно за вертикальними лініями кілометрової сітки визначимо координату Y . Як видно, Дідова Гора розташована між вертикальними лініями з координатами Y (у метрах) 4 311 000 та 4 312 000, але ближче до другої, не досягаючи її на 4 мм. У масштабі карти це відповідає на місцевості відстані в 100 м. Отже, $4\,312\,000\text{ м} - 100\text{ м} = 4\,311\,900\text{ м}$. Тобто координата $Y = 4\,311\,900$.

Таким чином, ми визначили прямокутні координати точки Дідова Гора:

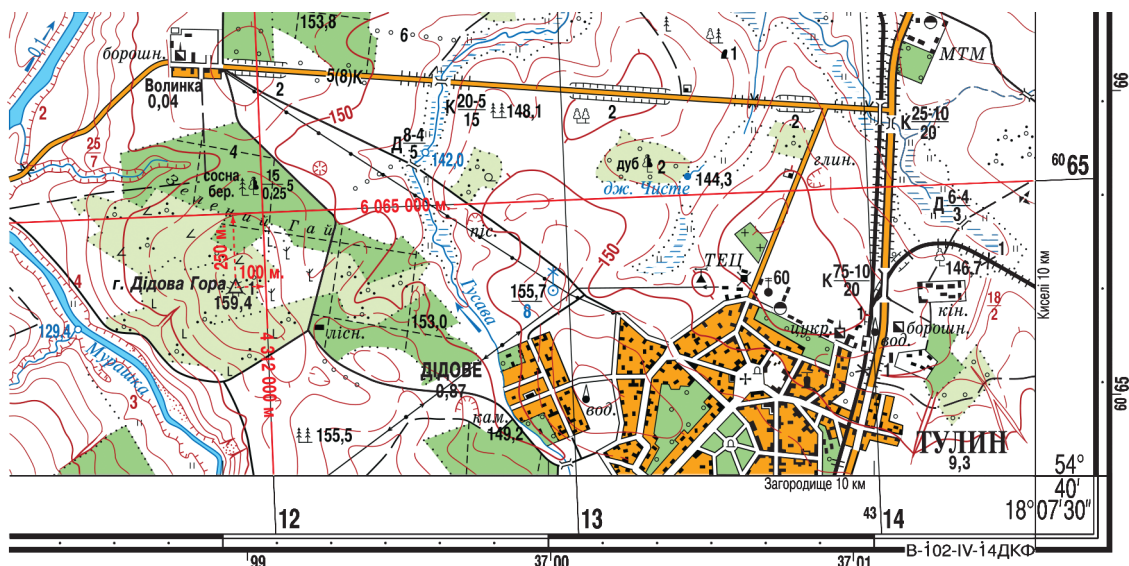
$$X = 6\,064\,750; Y = 4\,311\,900.$$

Координата X означає, що точка Дідова Гора розташована на відстані 6 064 750 м на північ від екватора. Перша цифра координати Y «4» означає, що точка лежить у 4-й геодезичній зоні. Осьовий меридіан цієї зони має координату $Y = 4\,500\,000$. Тому решта цифр означає, що Дідова Гора розміщена західніше від осьового меридіана 4-тої зони на 188 100 м ($4\,500\,000\text{ м} - 4\,311\,900\text{ м} = 188\,100\text{ м}$).

▶ За прямокутною (кілометровою) сіткою фрагмента топографічної карти (див. мал. 5, с. 12) визначте прямокутні координати точок 1, 2 і 3.

1. Розкажіть, як за топографічною картою визначають географічні координати. 2. Поясніть на конкретному прикладі, як за прямокутною (кілометровою) сіткою визначають прямокутні координати точок. 3. Поясніть, що означають числа прямокутних координат. 4. Визначте за фрагментом топографічної карти (див. мал. 5, с. 12) географічні та прямокутні координати точок і запишіть їх у таблицю.

№	Об'єкт	Географічні координати		Прямокутні координати	
		φ	λ	X	Y
1	Точка з висотою 140,9 м на острові в озері Білому				
2	Уріз води 142,0 м річки Гусава				
3	Борошномельний завод у селі Волинка				
4	Вітряк на схід від гори Русавська на висоті 156,2 м				

Мал. 8. Визначення прямокутних координат на топографічних картах

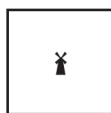
5*. Використовуючи фрагмент топографічної карти (див. мал. 5), визначте, які об'єкти розташовані за наведеними географічними координатами. Запишіть прямокутні координати цих об'єктів.

№	Географічні координати	Об'єкт	Прямокутні координати
1	$\varphi = 54^{\circ}41'37''$ пн. ш., $\lambda = 18^{\circ}06'22''$ сх. д.		
2	$\varphi = 54^{\circ}40'05''$ пн. ш., $\lambda = 18^{\circ}05'14''$ сх. д.		
3	$\varphi = 54^{\circ}41'20''$ пн. ш., $\lambda = 18^{\circ}05'52''$ сх. д.		
4	$\varphi = 54^{\circ}40'15''$ пн. ш., $\lambda = 18^{\circ}06'54''$ сх. д.		

§ 4. ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТОПОГРАФІЧНИХ КАРТ

Пригадайте! 1. Які вам відомі види масштабу? 2. Що означає зорієнтуватися на місцевості або за картою? 3. Що таке абсолютна й відносна висоти точок? 4. Як на топографічній карті зображують додатні (пагорби) та від'ємні (улоговини) форми рельєфу? 5. Як за топографічною картою визначити крутизну схилу?

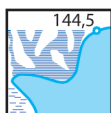
Основні умовні позначення топографічних карт. Умовні позначення планів і великомасштабних карт називаються *топографічними знаками*. Це символічні графічні зображення, які дають змогу уявляти зображену місцевість. Ці позначення відповідають низці вимог. По-перше, їх має бути легко креслити. По-друге, вони не схожі між собою, тому легко розрізняються. По-третє, створюючи їх, враховують подібність до справжніх об'єктів, що зображуються. По-четверте, властивістю топографічних знаків є також їхній колір, що додає зображенню наочності та збагачує його зміст. Топографічні знаки є загальноповинними на всіх топографічних картах і планах у межах країни (мал. 9).

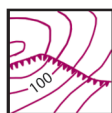
Вітряк

Джерело.
Струмок.
Млин

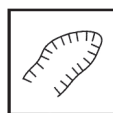
Озеро. Позначка
урізку води.
Болото

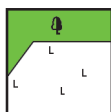
Урвище

Яр

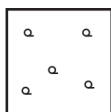
Кар'єр

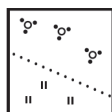
Листяний ліс.
Вирубаний ліс

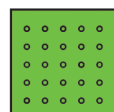
Мішаний ліс.
Будинок
лісника

Рідкий ліс
(рідколісся)

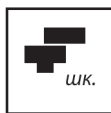
Рідкі чагарники.
Лука

Фруктовий
сад

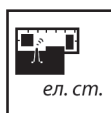
Місто

Школа

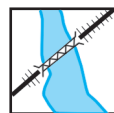
Метеостанція

Електростанція

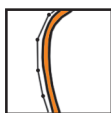
Завод

Металевий
міст. Насип

Двоколійна
залізниця.
Станція. Віймика

Шосе.
Лінія зв'язку

Грунтова дорога.
Дерев'яний міст

Польова і лісова дороги.
Лінія електропередачі

Стежка.
Криниця

Річка.
Напрямок течії

Мал. 9. Умовні топографічні знаки

Розрізняють масштабні, напівмасштабні та позамасштабні топографічні знаки. *Масштабними знаками* показують ті об'єкти, справжні розміри яких можливо передати в масштабі карти або плану. Масштабними є *контурні* зображення, наприклад озеро, ліс, фруктовий сад. *Лінійні знаки* є *напівмасштабними*. Вони завжди у масштабі передають довжину об'єкта (наприклад, дороги, річки, лінії електропередачі), а ширину не завжди. *Позамасштабними знаками* позначають об'єкти, які є настільки малими за розмірами, що показати їх у масштабі даної карти або плану неможливо. Ці знаки мають форму геометричних фігур, символів, малюнків. Наприклад, так зображують джерело, криницю, школу, вітраж, електростанцію, поодинокі дерево тощо.

Вимірювання на топографічній карті за масштабом і кілометровою сіткою. Визначення відстаней на топографічній карті по прямій лінії найзручніше зробити лінійкою, використовуючи числовий або іменованим масштаб. Можна застосувати також циркуль-вимірювач і лінійний масштаб.

Для вимірювання довжини звивистих ліній (наприклад, річок, доріг) можна застосувати циркуль-вимірювач, установивши невеликий «крок» – сталу відстань між голками. «Крокуючи» вздовж об'єкта, рахують кількість кроків, а потім, користуючись масштабом, визначають відстань. Для точніших вимірювань кривих ліній є спеціальний прилад *курвиметр* (віл лат. *curvus* – кривий і грец. *метрео* – вимірюю) (мал. 10).

Для визначення площ використовують кілометрову сітку. Для цього підраховують кількість повних кілометрових квадратів у межах контуру, що вимірюється. Квадрати, заповнені частково площовим об'єктом, оцінюють на око.

Використання азимутів. Орієнтуючись на місцевості, визначити точне положення об'єктів відносно основних і проміжних сторін горизонту зазвичай буває неможливо. Для чіткішого визначення напрямків використовують компас, за яким можна визначити азимут.

Азимут (від араб. *ас-салет* – шлях, напрямок) – кут між напрямком на північ та напрямком на даний предмет.

Значення азимутів виражають у градусах і відлічують за рухом стрілки годинника від 0° до 360°. Так, азимут об'єкта, що розміщений на північ від спостерігача, – 0° або 360°, на південь – 180°, на схід – 90°, на захід – 270°. На топографічній карті або плані азимут вимірюють транспортиром.

Стрілка компаса показує не на Північний географічний полюс Землі, а на магнітний (78° пн. ш., 101° зх. д.), що розташований у районі Канадського Арктичного архіпелагу. Через те розрізняють істинний (географічний) та магнітний азимут.

Істинний азимут (Ai) – кут між напрямком на Північний географічний полюс і на даний об'єкт.

► Визначте за топографічною картою (див. мал. 5, с. 12), яку відстань подолає кожна з груп людей, які прямують найкоротшим шляхом за такими маршрутами: 1) Дідова Гора – борошномельний завод біля села Волинка; 2) цегельний завод біля підніжжя гори Цегельної – північна окраїна села Гресі; 3) будинок лісника на південно-західному схилі гори Русавська – будинок лісника на південно-східному схилі Дідової Гори.

► Визначте за топографічною картою приблизні площі: 1) березового лісу на східному схилі гори Волинської; 2) села Тулин (у межах аркуша топографічної карти); 3) озера Біле.

Мал. 10. Курвиметр

► Назвіть азимут проміжних сторін горизонту.

Відповідно об'єкт з'єднує з географічним полюсом *істинний меридіан*. Саме такі меридіани наносять на карту (мал. 11).

Азимут, визначений за допомогою компаса, називають *магнітним (Ам)*.

Магнітний азимут (Ам) – це кут між напрямками на Північний магнітний полюс і на даний об'єкт.

Лінію, що з'єднує даний об'єкт з магнітним полюсом, називають *магнітним меридіаном*.

Кут між істинним і магнітним азимутами називають **магнітним схиленням (МС)**.

Його враховують штурмани кораблів і літаків, визначаючи курс корабля, а також військові й туристи, орієнтуючись на місцевості. Магнітне схилення підписують на планах і топографічних картах. Воно буває *західним і східним* (мал. 12). Щоб знайти істинний азимут, треба визначити за компасом магнітний азимут і врахувати магнітне схилення. Якщо магнітне схилення східне, його треба додати до показника магнітного азимута ($A_i = A_m + MC$ східне), якщо західне – відняти ($A_i = A_m - MC$ західне).

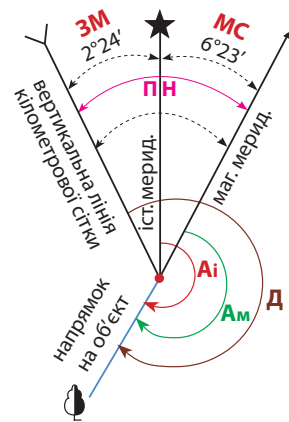
Кут між північним напрямком вертикальної лінії кілометрової сітки та напрямком на об'єкт називають **дирекційним кутом (Д)**.

Його, як і азимут, вимірюють за ходом годинникової стрілки від 0° до 360° . Щоб перейти від дирекційного кута до істинного азимута, треба врахувати **зближення меридіанів (ЗМ)** – кут між вертикальною лінією кілометрової сітки та істинним меридіаном. $A_i = D \pm ЗМ$.

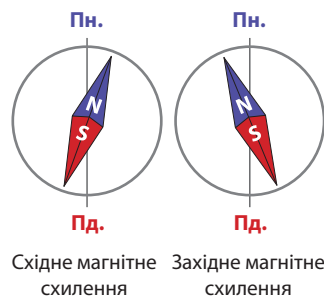
Кут між північним напрямком вертикальної лінії кілометрової сітки та магнітним меридіаном називають **поправкою напрямку (ПН)**.

Вона може бути східною (її значення віднімають від значення дирекційного кута: $A_m = D - ПН$ східна) і західною (відповідні значення додають: $A_m = D + ПН$ західна).

Зображення рельєфу на топографічній карті. Вам уже відомо, що форми рельєфу на топографічній карті показують *горизонталями (ізогінсами)* – умовними лініями, які з'єднують точки місцевості з однаковою висотою (мал. 13). Висоти окремих точок позначають цифрами. На картах України позначають *абсолютну висоту* точок – перевищення точки земної поверхні над рівнем Балтійського моря.

Мал. 11. Напрямки на топографічній карті (кути орієнтування): A_i – істинний азимут; A_m – магнітний азимут; MC – магнітне схилення; D – дирекційний кут; $ЗМ$ – зближення меридіанів; $ПН$ – поправка напрямку

Мал. 12. Магнітне схилення

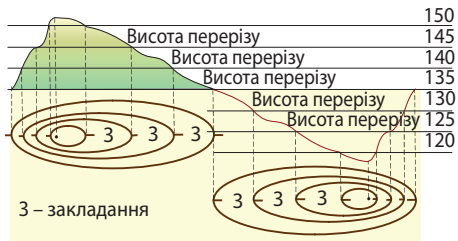
- ▶ 1. За показником напрямків на топографічній карті (мал. 11): а) з'ясуйте значення магнітного схилення (MC), зближення меридіанів, поправки напрямку ($ПН$); б) обчисліть значення магнітного азимуту (A_m) та дирекційного кута (D), якщо істинний азимут (A_i) становить 210° .
2. За фрагментом аркуша топографічної карти (див. мал. 5 на с. 12) визначте за допомогою транспортира істинний азимут (A_i) руху та обчисліть дирекційний кут (D), якими можна дійти: а) від точки 1 до точки 2; б) від точки 2 до точки 3; в) від точки 3 до точки 1; г) обчисліть магнітні азимут (A_m) даних напрямків.
3. Компас показав, що туристи йшли через ліс азимутом $219^\circ 12'$. Магнітне схилення (MC) на карті східне й становить $5^\circ 48'$. Визначте, за якими істинним та магнітним азимутами (A_i та A_m) вони повертатимуться назад.

Суцільні горизонталі на топографічних картах і планах проводять через 1 м, 2,5 м, 5 м, 20 м або 40 м. Ці значення називають висотою закладання, або висотою перерізу. Що масштаб більший, то більше горизонталей наносять. Щоб не захаращувати зображення, підписують абсолютні висоти не всіх горизонталей. Цифри висоти на горизонталях напрямлені «головою» в бік зростання висоти. У разі необхідності детальніше показати особливості окремих форм рельєфу окрім суцільних проводять пунктирними лініями проміжні горизонталі через удвічі меншу висоту закладання. За розташуванням горизонталей можна визначити стрімкість та форму схилу. Що ближче розташовані горизонталі одна до одної, то стрімкіший схил, що далі – то схил більш пологий.

Щоб розрізнити зображення пагорбів або западин, використовують **бергштрихи** – короткі лінії, що показують вільним кінцем напрямком схилу. Якщо бергштрихи напрямлені всередину – це улоговина, якщо назовні – пагорб.

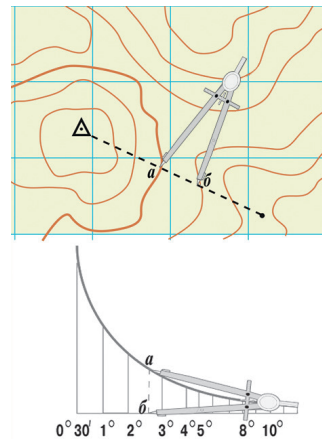
Точніше визначити стрімкість схилів у градусах допомагає **шкала закладання** (мал. 14). **Закладанням** називають відстань між сусідніми горизонталями. Шкалу для його визначення розміщують поряд з масштабом. За нею за допомогою циркуля визначають стрімкість схилу або кут нахилу поверхні. Уздовж нижньої основи шкали закладання вказано цифри, що позначають крутизну схилів у градусах. На перпендикулярах до основи відкладено відповідні значення закладання в масштабі карти. Для визначення стрімкості схилу вимірюють циркулем відстань між горизонталями і за шкалою підбирають відповідне цій шкалі закладання.

Такі форми рельєфу, як урвища, яри, кар'єри позначаються особливими умовними знаками.

Мал. 13. Зображення рельєфу горизонталями

► За фрагментом аркуша топографічної карти (див. мал. 5, с. 12): а) визначте абсолютні висоти гір Цегельна, Русавська, Волинська, Дідова Гора; б) знайдіть перевищення між найвищою та найнижчою з-поміж них; в) з'ясуйте, які схили названих гір є пологими, а які – стрімкими; г) відшукайте найвищі точки на зображеній території; д) обчисліть падіння відрізка річки Гусава від дерев'яного мосту через неї до гирла (як різницю відміток висоти у двох точках русла, розташованих на певній відстані за довжиною річки).

Мал. 14. Шкала закладання

► За фрагментом аркуша топографічної карти (див. мал. 5) визначте за висотою закладання ухил різних схилів гори Волинська: північного, східного, південного, західного.

1. Для чого потрібні топографічні знаки? 2. Розкажіть, якими способами вимірюють відстані та площі на топографічній карті. 3. Що таке істинний та магнітний азимут, дирекційний кут? 4. Що можна визначити за розміщенням горизонталей та бергштрихів на топографічній карті? 5. Як визначити стрімкість

схилів або кут нахилу поверхні за шкалою закладання? 6*. Виконайте практичне завдання. Знайдіть у північній частині топографічної карти криницю, глибина якої 2 м. За допомогою транспортира за показниками кутів на карті визначте напрямки від криниці до певних географічних об'єктів. Результати запишіть у таблицю.

Кути напрямків руху від криниці

№	Географічний об'єкт	Азимут істинний, A_i	Магнітне схилення, M_C	Азимут магнітний, A_m	Зближення меридіанів, Z_M	Дирекційний кут, D
1	Цегельний завод під горою Цегельна					
2	Уріз води озера Біле (139,4 м)					
3	Гора Русавська					
4	Будинок лісника під горою Русавська					
5	Найпівнічніший міст через річку Русава					
6	Джерело Чисте					

7*. Намалюйте за допомогою горизонталей (суцільні горизонталі через 5 м), бергштрихів і відміток висоти такі форми рельєфу й географічні об'єкти:

а) пагорб висотою 25,5 м, північний схил якого пологий та увігнутий, південний та західний – стрімкі, східний – пологий та опуклий; з півночі на південь через вершину пагорба пролягає ґрунтова дорога; уздовж обох боків дороги на північному схилі пагорба на висоті 22,5 м ростуть чагарники; на південному на висоті 10 м – одне листяне дерево; східний схил пагорба до висоти 15 м вкритий мішаним лісом;

б) улоговину глибиною 24,2 м, північний схил якої опуклий та пологий, а південний – увігнутий та пологий, західний та східний схили стрімкі; на північному схилі на висоті 12,5 м розташована криниця, на південному на висоті 10 м – джерело, з якого в західному напрямку витікає річка; від криниці до джерела прокладено стежку; усі схили улоговини зайнято луками, які чергуються з чагарниками.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 1. Визначення на топографічній карті географічних (з точністю до секунд) та прямокутних координат окремих точок, географічних і магнітних азимутів, абсолютних і відносних висот точок, падіння річки.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 2. Читання схем руху транспорту свого міста (обласного центру).

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

1. Позначення на карті свого населеного пункту найбезпечніших шляхів до школи для учнів свого класу (колективна робота).
2. Проектування розміщення об'єктів соціальної інфраструктури на топографічній карті своєї місцевості.
3. Побудова перерізу рельєфу між двома точками за топографічною картою.

ТЕМА 2. КАРТОГРАФІЯ

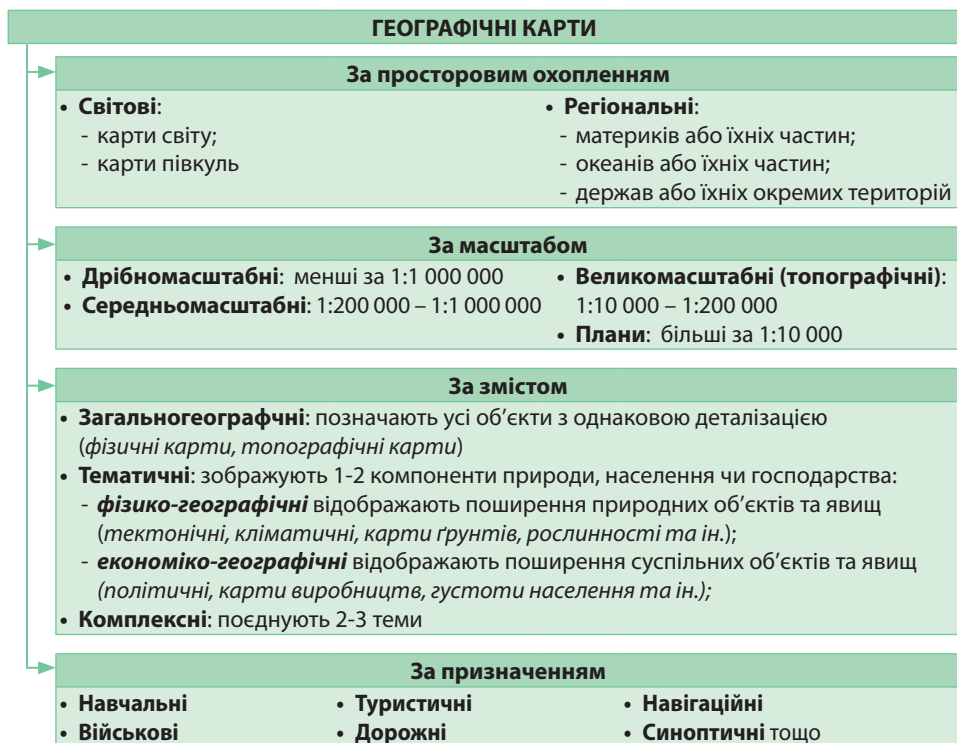
§ 5. СУЧАСНІ КАРТОГРАФІЧНІ ТВОРИ

Пригадайте! 1. Які існують способи зображення Землі або її окремої частини? 2. Які переваги й недоліки зображення на глобусі й географічній карті? 3. Які існують традиційні та новітні способи орієнтування на місцевості?

Наука картографія та географічна карта. Наука, яка охоплює вивчення, створення, редагування та практичне використання географічних карт, називається *картографією*. Результатом роботи картографів є створення картографічних творів: географічних карт та атласів у паперовій та електронній версіях. Власне, створення карти називають *картографуванням*, яке передбачає вибір її тематики, розроблення змісту, обґрунтування способів картографічного зображення.

Географічна карта – це зменшене в масштабі зображення земної поверхні на площині, виконане за допомогою умовних знаків.

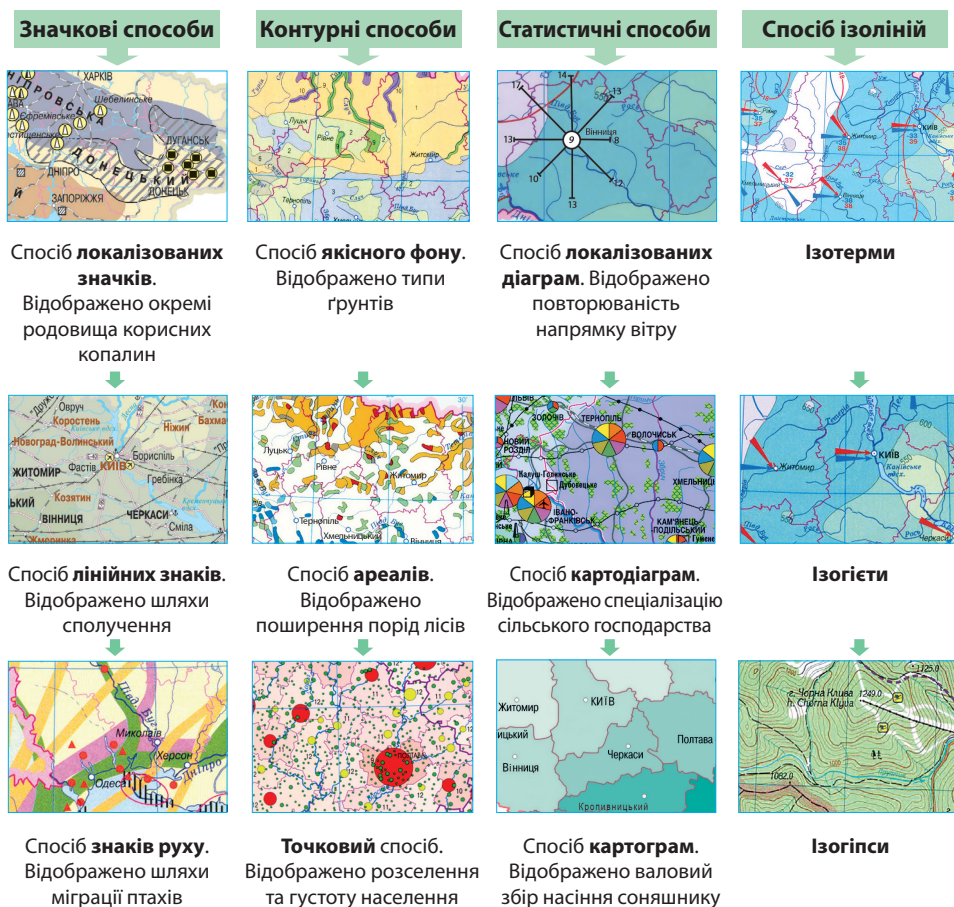
Географічні карти розрізняють за багатьма ознаками: за просторовим охопленням, за масштабом, за змістом, за призначенням (мал. 15).

Мал. 15. Основні види географічних карт

Способи картографічного зображення. Важливим елементом географічної карти є її *легенда* – зведення умовних позначень і текстових пояснень. Під час складання карт використовують різні *способи картографічного зображення* – систему умовних знаків, що слугують для показу об'єктів та явищ. Найбільш поширеними є значкові, контурні, статистичні способи зображення, спосіб ізоліній (мал. 16)

► 1. За мал. 15 схарактеризуйте основні види географічних карт. 2. Знайдіть у шкільному атласі приклади географічних карт, які належать до різних видів за просторовим охопленням, масштабом, змістом.

Мал. 16. Способи картографічного зображення

На географічних картах застосовують три основні види *значків*: локалізовані позамасштабні значки, лінійні значки та значки рухів.

Для зображення дуже малих об'єктів, справжні розміри яких не можна показати в масштабі, використовують *локалізовані позамасштабні значки*. Вони лише вказують місце розташування та тип об'єкта. За формою значки можуть бути *геометричними* (наприклад, значки корисних копалин, міст, вулканів), *літерними* (іноді символами хімічних елементів показують родовища руд: Fe, Cu та ін.) та *наочними* або *художніми піктограмами* у формі малюнків (наприклад, значки поширення тварин чи рослин) або символів (зокрема, знак якоря – морський порт). Для кількісних характеристик таких об'єктів застосовують різні розміри, колір, форму значків.

Річки, канали, дороги, державні кордони, лінії електропередачі зображують *лінійними*, або *напівмасштабними, значками*. Геометричні лінії у масштабі правильно відображають об'єкти лише за довжиною.

За допомогою *значків рухів* можна зобразити динамічні явища, наприклад напрямки переміщення морських течій або вітрів, перельотів птахів, міграції населення, вантажопотоки товарів. При цьому кольором або шириною значка руху можна показати якісні характеристики явища. Наприклад, кольором – холодні або теплі течії, літний або зимовий мусон; шириною стрілки – обсяг вантажопотоків.

Об'єкти або явища, що мають просторове простягання, наносять на карту *контурними позначками*: якісним фоном, способом ареалів або точковим способом.

Якісним фоном показують території, що відрізняються від інших за якоюсь ознакою й мають на земній поверхні суцільне, без розривів або масове поширення. Однотипні ділянки забарвлюють в один колір або покривають однотипною штриховкою. Так, різними кольорами наносять країни на політичній карті, часові пояси, тектонічні структури, кліматичні пояси, зональні типи ґрунтів, природні зони тощо. Якщо зміна одного явища іншим відбувається поступово, запроваджують на перехідній межі «шахове» забарвлення, де чергуються два кольори, наприклад на карті людських рас або національного складу населення.

Спосіб зображення якісним фоном слід відрізняти від *способу ареалів*, яким показують на карті явища, що не мають повсюдного територіального поширення, тобто проявляються окремими плямами – ареалами. У такий спосіб можна показати басейни корисних копалин, ареали поширення певних видів рослин або тварин, території вирощування різних сільськогосподарських культур, великі за площею заповідники або національні природні парки та інше. Ареали можна відобразити на карті замкненими лініями, кольоровим забарвленням, штриховкою та підсилити значками або підписами. Якщо ареали поширення кількох явищ перекриваються, то передбачають їх різне художнє оформлення.

Якщо явище поширене по території нерівномірно, то для його картографування використовують *точковий спосіб*. Так наносять, наприклад, поголів'я домашніх тварин, посіви певних культурних рослин, частоту прояву певних несприятливих природних явищ тощо. Спершу визначають, яка кількість об'єктів відповідатиме одній точці. Потім на карту наносять точки. Де об'єкти трапляються частіше, там точки ставлять щільніше, де рідше – там їх малюють менше.

Якщо на карті треба унаочнити статистичні дані, то це можна зробити способами картограми, картодіаграми або локалізованих діаграм.

Способом картограми наносять на карту інтенсивність прояву кількісних показників на окремих територіях (країн, областей, районів тощо). Для картограми обов'язковим є наявність шкали, що показує, в яких межах змінюється показник. Шкала може мати або різну інтенсивність забарвлення, або різні кольори, або різну форму чи щільність штриховки. Способом картограми показують, наприклад, забезпеченість територій водними ресурсами, рівень розвитку певного виробництва, густоту населення та інше.

Для відображення абсолютних значень кількісних показників на окремих територіях використовують *спосіб картодіаграми*. Картодіаграма – це поєднання географічної карти з одним із видів діаграм (стовпчиковою, квадратною, кульковою та ін.). Розмір діаграми відповідає ступеню прояву показника на даній території. Якщо картографують кілька статистичних показників водночас, то створюють структурну діаграму. Так, наприклад, показують на карті структуру товарообігу України з країнами світу.

Локалізовані діаграми прив'язані до певних пунктів і показують ступінь прояву явища саме в ньому або на невеликій прилеглий до нього території. Так, зокрема, показують повторюваність напрямку вітру в певному місці, кліматичні діаграми для певних населених пунктів, структуру виробництв у містах, обсяг вантажо- та пасажироперевезень транспортних вузлів.

Спосіб ізоліній використовують для зображення кількісних характеристик, які поступово змінюються на території. Через те одна ізолінія не дає уявлення про поширення явища, потрібна сукупність кількох ізоліній.

Ізолінії – лінії на картах і планах, які з'єднують точки з однаковими значеннями будь-якої величини.

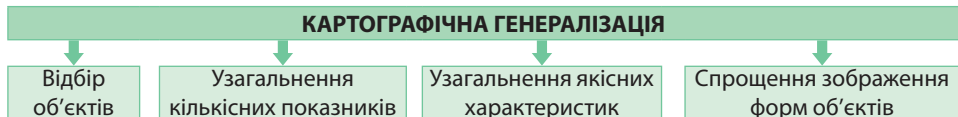

Залежно від явища, що його показують на карті, ізолінії мають різні назви. Так, на фізичній карті для зображення рельєфу суходолу використовують *ізозинси*, або *горизонталі*, – лінії однакових абсолютних висот. Аналогічно рельєф дна водойм зображають за допомогою *ізобат* – ліній рівних глибин. Водночас на фізичних картах наводять шкалу висот і глибин.

На кліматичній карті існує кілька видів ізоліній. *Ізотерми* – уявні лінії, що з'єднують точки з однаковою середньою температурою повітря. Зазвичай синім кольором креслять ізотерму найхолоднішого місяця року, червоним – найтеплішого. Для зображення розподілу річної кількості опадів застосовують *ізогіети* – лінії, які з'єднують точки з однаковими показниками атмосферних опадів. *Ізобари* з'єднують точки з однаковим атмосферним тиском.

▶ Користуючись атласом, опишіть способи картографічного зображення на одній з тематичних карт. Поясніть, чому саме їх було доцільно використати. Які об'єкти або явища ви зобразили б іншим способом?

Картографічна генералізація. Найважливішою властивістю будь-якої географічної карти є *картографічна генералізація* (від лат. *generalis* – загальний) – відбір основної інформації, узагальнення зображення. Що дрібніший масштаб карти, то зображення більш генералізоване. При цьому зображення має залишатися географічно правильним. Тому генералізація не означає спрощення зображення, а лише сприяє поліпшенню сприйняття інформації залежно від тематики карти.

Мал. 17. Основні види картографічної генералізації

Під час складання карти здійснюють кілька видів генералізації (мал. 17). Перш за все відбирають *об'єкти*, що мають бути зображеними. Критеріями їх добору можуть бути розміри або значущість. По-друге, узагальнюють деякі *кількісні показники*. Наприклад, ізолінії, що показують рельєф або температури, малюють з більшим інтервалом. По-третє, узагальнюють деякі *якісні характеристики* об'єктів та явищ. Наприклад, на карті природних зон світу зазвичай кольорами показують зони степів і лісостепів, тундри та лісотундри, мішаних і широколистяних лісів. Нарешті, застосовують *спрощення зображення форм* об'єктів.

▶ Поясніть, які види картографічної генералізації застосовано на фізичній карті України та на політичній карті Європи.

Географічні атласи. Зібрання географічних карт, виконане як єдиний картографічний твір, називається *географічним атласом*. У ньому карти пов'язані між собою за змістом, доповнюють одна одну. Проте сучасні атласи мають також електронну версію. Іноді для зручності користування картами створюють розбірні атласи. Їхні окремі аркуші складено в папці або футлярі-коробці.

Залежно від призначення атласу карти добирають за певними ознаками: охопленням території, змістом, призначенням. За охопленням території розрізняють атласи світу, окремих континентів, окремих країн, регіональні атласи, атласи міст. Існують також атласи океанів, морів, проток, великих озер тощо. Створено також атласи інших планет Сонячної системи та їх супутників.

За змістом розрізняють атласи *загальногеографічні* (з переважанням фізичних карт з незначним доповненням тематичними), *фізико-географічні* (показують природні об'єкти та явища), *соціально-економічні* (включають карти населення та господарства), *комплексні* (поєднують карти з кількох тем).

За призначенням атласи бувають навчальними, краєзнавчими, туристичними, дорожніми, пропагандистськими тощо. Для зручності використання випускають атласи різних обсягів і форматів: настільні, середні, малі, кишенькові.

Геоінформаційні системи (ГІС) та електронні карти.

Геоінформаційна система – це сучасна комп'ютерна технологія для картографування та аналізу об'єктів і подій, що відбуваються у світі та повсякденному житті.

ГІС широко застосовують у сільському господарстві, управлінні природними ресурсами, під час складання земельних та майнових кадастрів, у містобудуванні, ландшафтному проектуванні тощо. ГІС допомагають правоохоронним органам візуалізувати дані про скоєні правопорушення та запобігти потенційним злочинам у майбутньому. Вбудовані ГІС-системи встановлено на автомобілях, водному транспорті, підводних човнах, залізничному транспорті. Навіть у побуті ми регулярно працюємо з картографічною інформацією про географічне положення магазинів, станцій метро, шкіл, рух громадського транспорту тощо.

Електронні карти, що їх створено за допомогою ГІС, є картографічними творами нового покоління. На них можна нанести не лише географічні, а й статистичні, демографічні, технічні та багато інших видів даних.

Навігаційні системи. У сучасному світі активно застосовуються навігаційні системи на воді, на землі, в повітрі, в космосі. Навігація (із санскриту – майстерність керувати) – галузь знань про керування транспортним засобом з метою спрямування його до цілі.

Навігаційні системи дають змогу визначати географічні координати об'єктів, створювати точні військові та цивільні карти, керувати рухом транспорту, спостерігати за рухами літосферних плит, визначати точний час, швидкість та напрямки руху наземних, водних і повітряних об'єктів тощо. Усе це здійснюється за допомогою системи супутникового та наземного обладнання. Нині найпоширенішою в світі є система супутникової навігації *GPS (Global Positioning System)*, належить Міністерству оборони США. На етапі створення перебувають європейська навігаційна система Галілео, китайська Бейдоу, індійська *IRNSS*. Модернізовано роботу японської системи *QZSS* та російської *ГЛОНАСС*.

Дистанційне зондування Землі. Спостереження за поверхнею нашої планети авіаційними та космічними засобами, що їх оснащено різноманітними видами знімальної апаратури, називається дистанційним зондуванням Землі (ДЗЗ). У реалізації програм супутникових спостережень беруть участь 25 країн світу. На орбіті Землі працює понад два десятки космічних апаратів ДЗЗ, що їх використовують як для цивільних цілей, так і для військової розвідки.

Космічні технології зйомки земної поверхні дають змогу суттєво підвищити ефективність досліджень у різних сферах: уточнення даних про закономірності поширення корисних копалин, дослідження тектонічної будови територій, складання прогнозу погоди, створення об'ємних 3D-моделей місцевості, оцінювання збитків від лісових пожеж, моніторинг динаміки вирубування лісу, стану геосистем, прогнозування врожайності сільськогосподарських культур, оновлення топографічних карт відповідно до сучасного стану територій.

1. Що таке географічна карта? За якими ознаками класифікують карти?
2. Назвіть основні способи картографічного зображення. **3.** Що таке географічний атлас? Якими бувають атласи? **4.** У чому полягає сутність картографічної генералізації? **5.** Які сфери практичного застосування геоінформаційних систем (ГІС), сучасних навігаційних систем і дистанційного зондування Землі (ДЗЗ)? **6*.** На основі тексту параграфа та карт атласу заповніть таблицю за наведеним зразком.

Способи картографічного зображення

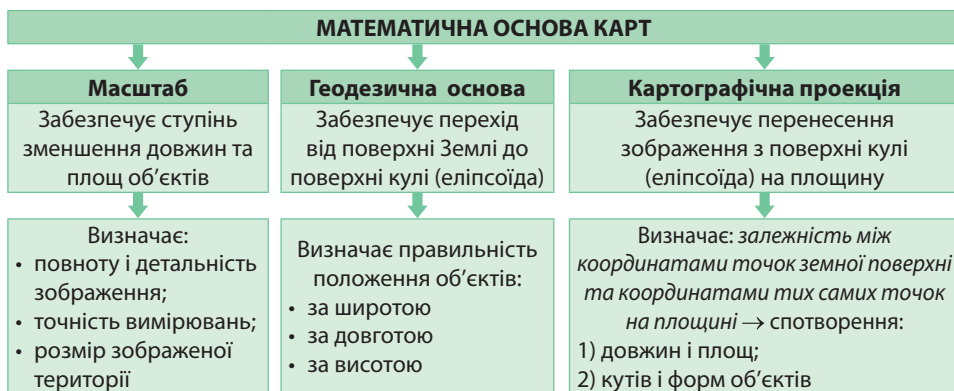
Спосіб зображення	Географічні об'єкти або явища	Приклади карт
Ізотерми	Середні температури повітря січня та липня	Кліматична карта

7*. Поміркуйте, які способи одержання географічної інформації є більш достовірними: традиційні чи новітні. Відповідь обґрунтуйте.

§ 6. МАТЕМАТИЧНА ОСНОВА КАРТ

Пригадайте! 1. Чим різняться зображення на глобусі та географічній карті? 2. Які існують види масштабу? 3. Що таке градусна сітка та з яких ліній вона складається? 4. Чому градусна сітка на глобусі й карті має неоднакову форму ліній? 5. Для чого потрібні картографічні проєкції?

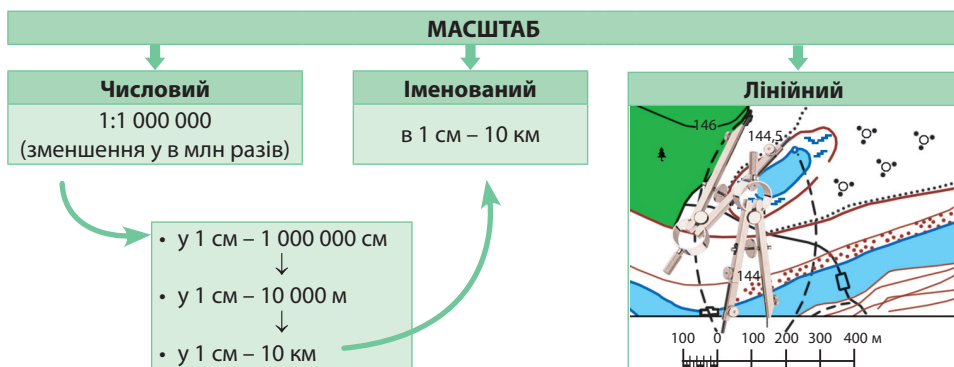
Складники математичної основи карт. Географічні карти складають, спираючись на закони математичної науки. До математичної основи карти належить: масштаб, геодезична основа та картографічна проєкція (мал. 18).

Мал. 18. Математична основа карт

Масштаб. Масштаб забезпечує пропорційне зменшення зображення довжин і площ географічних об'єктів. Він визначає повноту і детальність зображення, точність вимірювань та розмір зображеної території.

Використовують три види масштабу: *числовий* (записаний у вигляді дроби), *іменований* (записаний словами) та *лінійний* (у формі накресленої лінійки, поділеної на рівні відрізки, як правило в 1 см).

Мал. 19. Види масштабу

Геодезична основа. *Геодезія* – наука про методи вивчення форми та розмірів Землі, зображення земної поверхні на картах на основі точних вимірювань на місцевості, що уможливорює розв'язування наукових і практичних завдань. *Геодезичною основою* для складання карт в Україні є опорні пункти державної геодезичної мережі та репери висотної геодезичної мережі – знаки абсолютної висоти точок у Балтійській системі висот (мал. 20).

Створена градусна сітка визначає правильність положення географічних об'єктів за широтою та довготою.

Картографічна проекція. Найбільш точно земна поверхня відображена на *глобусі*. Оскільки користуватися кулястою моделлю незручно, для перенесення зображення з поверхні кулі (еліпсоїда) на площину слугує математичний спосіб – *картографічна проекція*.

При переході від кулястої поверхні до площини не можна обійтися без розтягнення та стискання зображення (мал. 21). Через те виникають два основні види спотворень: по-перше, спотворення *довжин* і *площ* об'єктів; по-друге, спотворення *кутів* (напрямок) і *форм об'єктів*. З метою мінімізації спотворень використовують різні картографічні проекції.

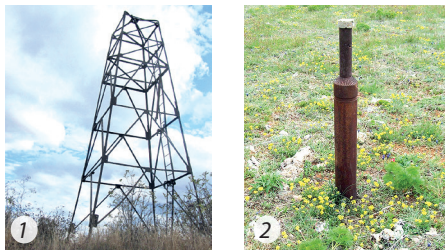
Внаслідок спотворень карта, на відміну від глобуса, не має єдиного масштабу: на ній є масштаби *основний* (який зберігається лише на окремих лініях або точках) та *допоміжні*. Через те вимірювати відстані на географічній карті треба не лінійкою, а за градусною сіткою.

Картографічні проекції за характером спотворень. За характером спотворень розрізняють проекції *рівнокутні*, *рівновеликі* та *довільні* (мал. 22).

Карти, що їх складено у *рівнокутних* проекціях, правильно передають форми об'єктів та напрямки, проте спотворюють довжини та площі.

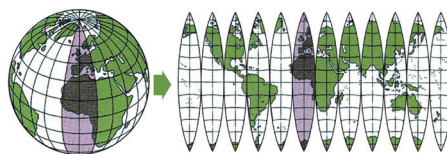
Рівновеликі проекції, навпаки, правильно передають відстані та площі, але значно спотворюють форми об'єктів та напрямки.

- **1.** За мал. 19: а) поясніть відмінності різних видів масштабу; б) пригадайте, як перевести числовий масштаб в іменований; в) поясніть, як користуватися лінійним масштабом. **2.** Переведіть числовий масштаб в іменований: а) 1:500 000; б) 1:83 000 000; в) 1:5 000 000. **3.** Переведіть іменований масштаб у числовий: а) в 1 см 4 км; б) в 1 см 400 м; в) в 1 см 220 км. **4.** Визначте масштаб карти, якщо на ній відстань у 4 км позначена відрізком 5 см. **5.** Відстань між двома населеними пунктами на карті масштабу 1:200 000 становить 2 см. Якою буде відстань між цими пунктами на карті масштабу 1:50 000?

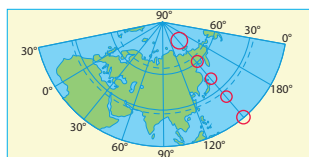
Мал. 20. Опорний пункт державної геодезичної мережі (1). Репер – знак абсолютної висоти точки (2)

- **1.** На основі порівняння зображення Землі на глобусі й географічній карті світу продемонструйте наявність спотворень на карті. **2.** Пригадайте, як за допомогою градусної сітки карти визначають напрямки. **3.** За політичною картою світу з'ясуйте, яким азимутом треба рухатися, щоб потрапити: а) з Києва до Каїра; б) з Анкари до Лісабона; в) з Ашгабата до Пекіна; г) з Києва до Мінська.

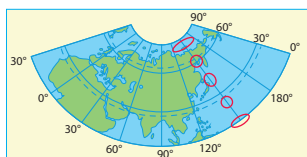

Мал. 21. Перенесення зображення з поверхні кулі на площину

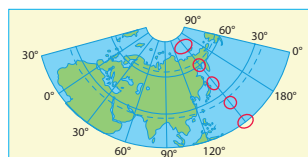
- **1.** Поясніть, як за градусною сіткою велико- та середньомасштабної карт визначають географічні координати точок. **2.** За картою України визначте географічні координати точок та їх антиподів: а) остров Зміїний; б) селище Добровеличківка; в) гора Говерла. **3.** Пригадайте, чому дорівнює довжина дуги будь-якого меридіана в 1°. Обчисліть відстань між пунктами А (64° пн. ш., 60° сх. д.) і В (44° пд. ш., 60° сх. д.).

Рівнокутна. Немає спотворень кутів, але є спотворення площ. Еліпси спотворень зберігають форму

Рівновелика. Спотворюються довжини ліній і кути, а площі передаються без спотворень. Еліпси спотворень однакові за площею

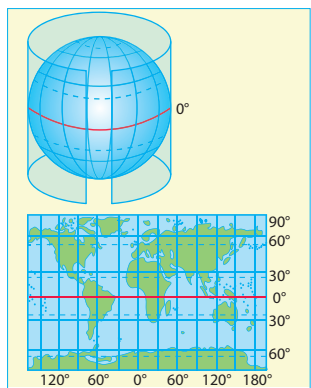

Рівнопряміжна. Довжини ліній, кути та площі мають спотворення, але менші, ніж в інших проекціях. Уздовж меридіанів відстані передаються без спотворень

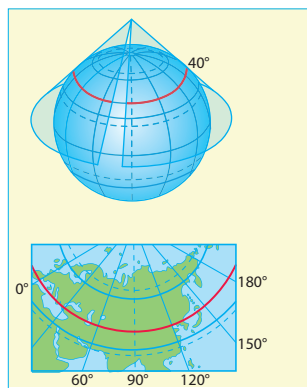
Мал. 22. Картографічні проекції зі спотвореннями на прикладі конічних проекцій

Для довільних проекцій характерні водночас всі види спотворень, але не такі значні. Різновидом довільних проекцій є *рівнопряміжні*, в яких зберігається основний масштаб на певних меридіанах або паралелях. Географічні карти України, як правило, складають у рівнопряміжних проекціях.

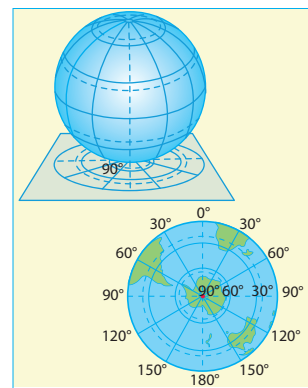
Основні картографічні проекції за видом градусної сітки. Картографічні проекції розрізняють також за *видом градусної сітки*. Форма меридіанів і паралелей на карті залежить від того, на яку геометричну фігуру було спроектовано поверхню глобуса. Через те розрізняють проекції циліндричні, конічні, азимутальні (мал. 23).

Циліндрична проекція.
Допоміжна фігура – циліндр

Конічна проекція.
Допоміжна фігура – конус

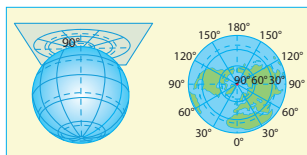
Азимутальна проекція.
Допоміжна фігура – площина

Мал. 23. Картографічні проекції за видом градусної сітки

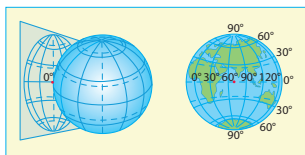
У *циліндричних* проекціях градусна сітка з поверхні глобуса спроектована на бічну поверхню циліндра, тому меридіани і паралелі мають форму прямих ліній, які перетинаються під прямим кутом. Лінією нульових спотворень на таких картах є екватор. Що далі від нього, то більшим є спотворення. Найчастіше ці проекції використовують під час створення карт світу та спеціальних карт для навігації.

У *конічних* проекціях поверхня глобуса проектується на бічну поверхню конуса. При цьому паралелі мають форму дуг, а меридіани – прямих ліній, що сходяться до полюса. Лініями нульових спотворень є ті паралелі, що прилягають до конуса. У конічних проекціях найчастіше створюють карти держав (у т. ч. й України) або частин материків.

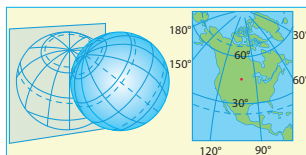
В *азимутальних* проекціях проектування здійснюється на дотичну площину, тому спотворень немає лише в єдиній точці її дотику до поверхні глобуса (мал. 24).

Пряма азимутальна проекція. Площина перпендикулярна до осі глобуса (вісь циліндра або конуса збігається з віссю глобуса)

Поперечна азимутальна проекція. Площина паралельна осі глобуса (вісь циліндра або конуса перпендикулярна до осі глобуса)

Коса азимутальна проекція. Площина (вісь циліндра або конуса) розташована під гострим кутом до осі глобуса

Мал. 24. Азимутальні проекції за орієнтуванням допоміжної фігури

Якщо цією точкою є географічний полюс, то проекцію називають *прямою азимутальною*. При цьому паралелі мають форму концентричних кіл, а меридіани – прямих ліній, що радіально розходяться. Такі проекції застосовують здебільшого для складання карт Антарктиди та Арктики.

Якщо точка дотику розташована десь на екваторі, то проекцію називають *поперечною азимутальною*. На таких картах екватор і середній меридіан мають форму прямих ліній, інші лінії градусної сітки – дуг. У такій проекції створюють карту півкуль.

Коса азимутальна проекція має точку дотику площини до поверхні глобуса в центрі тієї території, яку зображують. Меридіани й паралелі при цьому мають форму дуг. Лише середній меридіан прямиий. Так створюють карти більшості материків.

► **1.** Розглянувши карти атласу, з'ясуйте, в яких картографічних проекціях за видом градусної сітки їх створено. Поясніть, за якими ознаками ви це встановили. **2.** Порівняйте форми й видимі площі материків на картах світу, побудованих у різних картографічних проекціях. Поясніть результати порівняння.

1. Які складники математичної основи карт? **2.** Чому на географічних картах виникають спотворення? **3.** Що таке картографічна проекція? **4.** Якими бувають картографічні проекції за характером спотворень? **5.** Назвіть основні види картографічних проекцій за видом градусної сітки. Як їх можна розпізнати? **6.** У якій проекції найчастіше створюють карти Європи та України? **7.** Поміркуйте, яку треба брати проекцію для карти світу, щоб у її центрі показати територію України. **8.** Поясніть, з яких причин недоцільно створювати карту України в циліндричній проекції.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 3. Визначення за градусною сіткою географічних координат точок, азимутів, відстаней у градусах і кілометрах між точками на різних за просторовим охопленням картах.

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

1. Значення карт у житті та господарській діяльності людини.
2. Історія розвитку картографії від зображень на глиняних табличках до віртуальних карт.
3. Особливості написання українською мовою назв країн і населених пунктів на картах.
4. Визначення оптимального маршруту руху між визначними об'єктами свого району за допомогою навігаційної карти своєї області.
5. Сфери використання даних дистанційного зондування Землі.

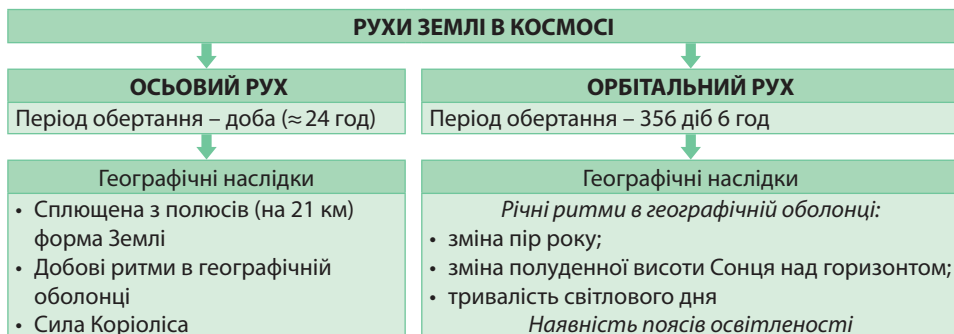
Розділ II ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОБОЛОНКИ ЗЕМЛІ

ТЕМА 1. ГЕОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ПАРАМЕТРІВ І РУХІВ ЗЕМЛІ ЯК ПЛАНЕТИ

§ 7. ГЕОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ РУХІВ ЗЕМЛІ В КОСМОСІ

Пригадайте! 1. Які види рухів у космосі здійснює наша планета? 2. Які існують докази кулястої форми Землі? 3. Що означають поняття «вісь Землі», «екватор», «полюс»? 4. Які існують види часу? 5. Для чого на карті проводять лінії тропіків і полярних кіл?

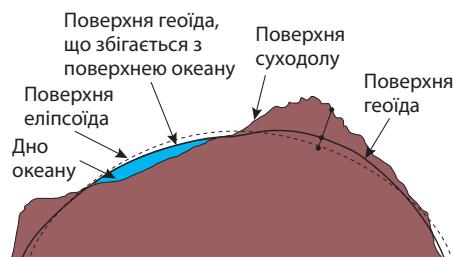
Показники руху Землі навколо своєї осі. Період повного обертання Землі навколо своєї осі дорівнює 23 год 56 хв 04 с. Цей період часу заокруглили до 24 год і назвали *добою*. Осьовий рух нашої планети спрямований проти руху годинникової стрілки. Обертання Землі навколо осі має ряд географічних наслідків. Зокрема, воно вплинуло на формування сплющеної з полюсів форми Землі, спричиняє добові ритми в географічній оболонці, є причиною існування сили Коріоліса (мал. 25).

Мал. 25. Географічні наслідки рухів Землі в космосі

Геоїд. Одним з наслідків осьового обертання Землі є її куляста форма. Вимірювання її розмірів засвідчили, що через осьове обертання Земля на 21 км сплюснута біля полюсів, тобто її форма близька до *еліпсоїда обертання*. Середній діаметр Землі становить 12 750 км, а довжина її екватора дорівнює приблизно 40 000 км.

Поверхня Землі не ідеально рівна, на ній є гори, рівнини, западини, і тому форму Землі не можна виразити у вигляді геометричної фігури. Форму нашої планети вчені назвали *геоїдом*, що в перекладі з грецької означає «землеподібна» (мал. 26). Цей термін було запропоновано в 1873 р. німецьким фізиком Йоганном Лістінгом.

Мал. 26. Геоїд

Геоїд – геометричне тіло, що обмежене рівневою поверхнею морів та океанів за спокійного стану водних мас і уявно продовжене під материками таким чином, щоб напрями сил тяжіння перетинали її під прямим кутом. Поверхня геоїда незрівнянно гладкіша за фізичну поверхню планети. У той час, як рельєф Землі має коливання висот майже у 19 км (гора Джомолунгма, 8 848 м – Маріанський жолоб, 11 022 м), поверхня геоїда відхиляється від поверхні базового еліпсоїда обертання лише в межах ± 100 м.

Добова ритміка в географічній оболонці. У зв'язку з рухами Землі в космосі географічній оболонці притаманна **ритмічність** – повторюваність природних процесів та явищ у часі з певною періодичністю. Добова ритміка пов'язана з осьовим обертанням Землі. Її прикладами є зміна дня і ночі й, відповідно, створена людиною система відліку часу, зміна температури повітря протягом доби, морські припливи та відпливи тощо.

Основні види часу. Оскільки Земля обертається навколо осі проти руху годинникової стрілки, світловий день настає *зі сходу на захід*. На сусідні меридіани промені Сонця падають під дещо іншим кутом. Час в усіх точках будь-якого одного меридіана – однаковий. Такий час називають місцевим.

Місцевий час – середній сонячний час, виміряний на певному географічному меридіані.

Отже, місцевий час зумовлений географічною довготою точки. Що східніше меридіан, то Сонце там сходить раніше. Що більша різниця в географічній довготі, то більша різниця в місцевому часі. Оскільки Земля здійснює за добу (24 год) повний оберт навколо осі (360°), відповідно за 1 год Земля повертається на 15° ($360^\circ: 24 \text{ год}$), а за 4 хв – на 1° ($60 \text{ хв}: 15^\circ$). Через те із просуванням на кожний 1° довготи місцевий час змінюється на 4 хв: на схід зростає, а на захід зменшується.

Оскільки місцевим часом користуватися незручно, був запроваджений поясний час. Для цього всю поверхню Землі поділили на 24 часові пояси шириною приблизно по 15° довготи (мал. 27). Різниця в часі між сусідніми часовими поясами становить 1 год.

► **1.** Відшукайте на карті світу міста, в яких Сонце сходить у той самий час, що й у Києві. **2.** Обчисліть різницю в місцевому часі між меридіанами: а) 30° сх. д. та 45° сх. д.; б) 172° сх. д. та 167° сх. д.; в) 30° зх. д. та 10° сх. д. **3.** Якщо на початковому (Гринвіцькому) меридіані місцевий час 12.00, визначте, на якому меридіані місцевий час становить: а) 13.00; б) 11.30; в) 15.20.

Поясний час – час у межах одного часового поясу.

За поясний час у межах усього поясу прийнято місцевий час меридіана, який проходить посередині поясу – *середнього меридіана*. На цьому меридіані поясний час збігається з місцевим, тому похибки в обчисленні часу немає. Що далі на захід і на схід до країв часового поясу, то похибка більша.

За початок відліку загальноприйнято пояс, середнім меридіаном якого є Гринвіч (0° довготи). Поясний час 0-го поясу називають *всесвітнім часом* (UT, від англ. *Universal Time*). Від 0-го поясу на схід час додається 1 год на кожний часовий пояс (додатне зміщення поясів, яке позначають додатними числами від +1 до +12), на захід – віднімається (від'ємне зміщення поясів, яке позначають від'ємними числами від -1 до -12). Під час руху з одного часового поясу в інший із заходу на схід стрілку годинника переводять *на одну годину вперед*, на захід – *на одну годину назад*. Над океаном, де немає постійних жителів, межі часових поясів проведено чітко за меридіанами через 15° . На суходолі межі поясів з меридіа-

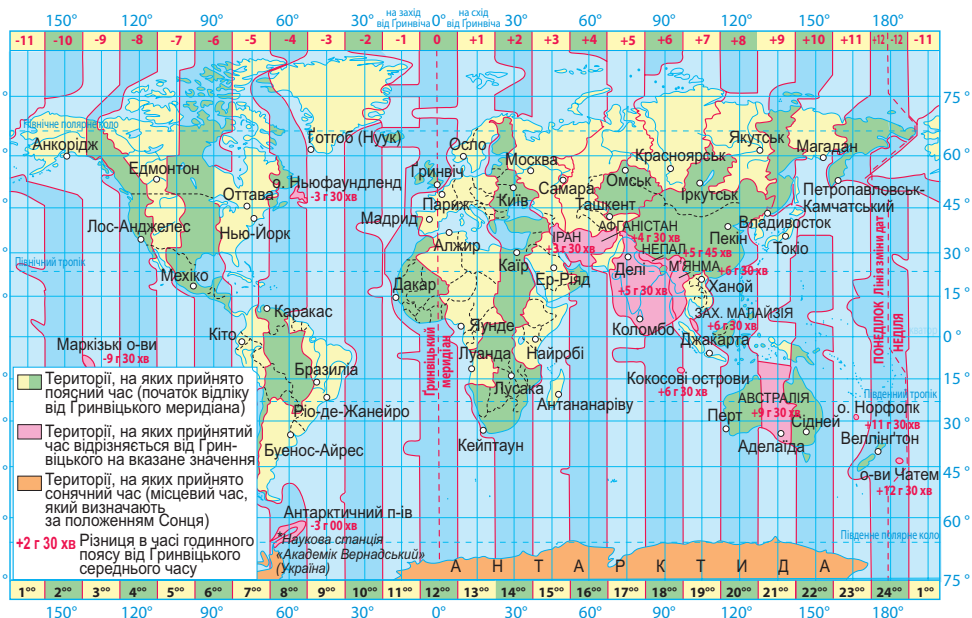

нами майже не збігаються, оскільки для зручності обчислення часу враховують кордони країн, а для великих країн – їх внутрішній адміністративно-територіальний поділ.

Нині майже в 70 країнах світу, в т. ч. у більшості країн Європи, використовують літній час. На території України вперше його було запроваджено в 1981 р.

Літній час – сезонний час, який встановлюється на певній території на літній період року й зазвичай різниться на 1 год від стандартного часу, прийнятого на цій території.

▶ За картою часових поясів (мал. 27) з'ясуйте: а) в межах якого часового поясу розташована Україна; який меридіан є середнім у даному поясі (місцевий час на даному меридіані в Україні називають *київським часом*); б) якою є похибка в обчисленні поясного часу в Києві, вашому обласному центрі, крайній східній та західній точках України; в) на скільки годин відрізняється від всесвітнього часу (УТ) поясний час у Києві, Оттаві, Сідней, Пекіні, Буенос-Айресі; г) на скільки годин та в який бік треба перевести стрілки годинника пасажиром, які прилетіли з Києва в Мехіко, якщо політ тривав 10 год.

Мал. 27. Карта часових поясів

Відповідно до рекомендацій Європейської економічної комісії ООН перехід на літній час відбувається в останню неділю березня о 3 год ночі переведенням стрілки годинника на 1 год вперед, а скасовується в останню неділю жовтня о 4 год ночі переведенням стрілки годинника на 1 год назад.

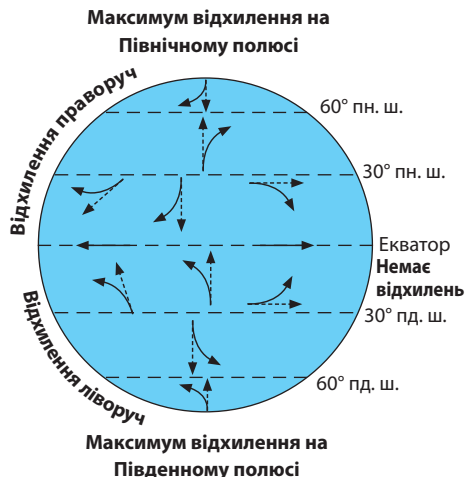
На Землі встановлена *лінія зміни дат*; вона проходить у Тихому океані від полюсу до полюсу приблизно по 180-му меридіану. По обидва боки від цієї лінії поясний час однаковий, а дати різні. Перетинаючи лінію зміни дат зі Східної півкулі в Західну, треба відняти 1 добу від дати, тобто один день повториться двічі. У разі перетину лінії зміни дат у зворотному напрямку 1 доба втрачається.

▶ Поміркуйте, які негативні та позитивні наслідки має запровадження літнього часу в житті людини.

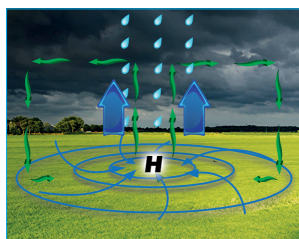
▶ У Парижі (49° пн. ш., 2° сх. д.) 25 листопада, а годинник показує 18 год 30 хв. Яка дата та котра година за місцевим часом на одному з Гавайських островів з координатами 20° пн. ш., 165° сх. д.?

Сила Коріоліса. Через осьове обертання існує відхиляюча сила Землі – *сила Коріоліса*. Завдяки їй всі тіла, що рухаються паралельно поверхні планети (річки, повітряні маси, морські течії), у Північній півкулі відхиляються праворуч, у Південній – ліворуч. На лінії екватора відхиляючої сили немає. До полюсів дія сили Коріоліса посилюється (мал. 28).

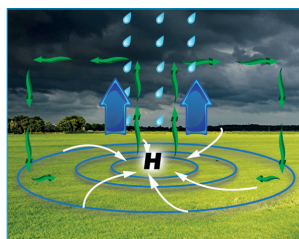
Яскравим прикладом дії сили Коріоліса є вплив на напрямки постійних вітрів та спричинених ними океанічних течій. Через відхиляючу силу Землі не збігаються напрямки руху повітряних мас у циклонах та антициклонах у Північній та Південній півкулях (мал. 29).

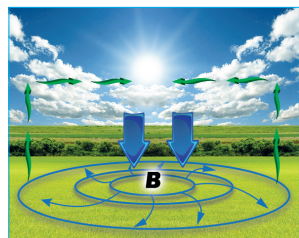
Мал. 28. Дія сили Коріоліса

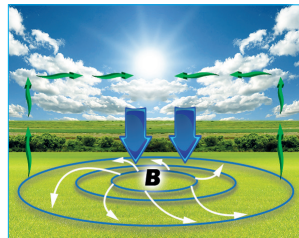
Циклон у Північній півкулі

Циклон у Південній півкулі

Антициклон у Північній півкулі

Антициклон у Південній півкулі

Мал. 29. Формування циклонів та антициклонів у Північній та Південній півкулях Землі

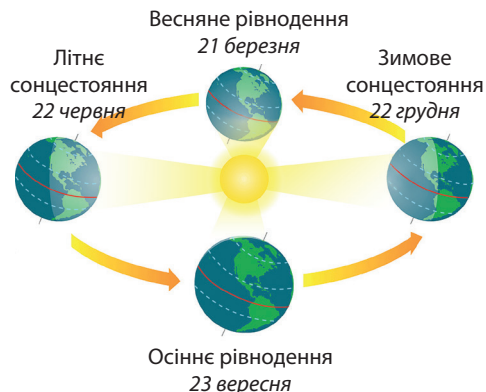
Саме силою Коріоліса пояснюється втричі більший рівень зношеності правої рейки залізничної колії, ніж лівої.

Орбітальний рух Землі: основні характеристики, географічні наслідки. Земля рухається навколо Сонця із середньою швидкістю 30 км/с, здійснюючи повний оберт приблизно за 365 днів і 6 год. Цей рух назвали *орбітальним*, або річним (мал. 30). Проте підраховувати роки з такою кількістю неповних днів незручно. Тому календарним вважають рік, що має 365 днів. А із залишків часу в 6 год за 4 роки «набігає» зайва доба, яку додають до місяця лютого. Такий рік називають *високосним*. Географічним наслідком орбітального руху Землі є *річна ритміка географічної оболонки*, що проявляється в закономірній зміні пір року, з

▶ За мал. 28 та 29, використовуючи кліматичну карту світу та фізичну карту (з нанесеними океанічними течіями), поясніть, як впливає сила Коріоліса на формування пасатів, океанічних течій, циклонів та антициклонів у різних півкулях Землі.

чим пов'язані зміни висоти Сонця над горизонтом і тривалості світлового дня, наявність на Землі поясів освітленості, формування сезонних вітрів мусонів тощо.

Зміна пір року в Північній та Південній півкулях. Під час руху Землі навколо Сонця через сталий кут нахилу її осі до площини орбіти ($66^{\circ}33'$) Північна та Південна півкулі освітлюються нерівномірно. Найбільший кут падіння сонячних променів у Північній півкулі – в червні, в Південній – у грудні. З цим пов'язана зміна пір року на Землі.

Мал. 30. Орбітальний рух Землі

Найбільше Північна півкуля освітлюється Сонцем 22 червня. Цю дату називають у Північній півкулі *днем літнього сонцестояння*. За півроку Земля здійснює півоберта навколо Сонця по орбіті й розташовується так, що його промені падають під більшим кутом на Південну півкулю. Тому грудень, січень та лютий – літні місяці у Південній півкулі. Для Північної півкулі – це зима. Дату 22 грудня називають у Північній півкулі *днем зимового сонцестояння*.

Змінюваність висоти Сонця над горизонтом і тривалості світлового дня. Щоденно о 12 год дня Сонце піднімається найвище над горизонтом, але під різним кутом. У Північній півкулі Сонце найвище буває над горизонтом 22 червня, а на лінії Північного тропіка перебуває в зеніті. Тоді світловий день у Північній півкулі найдовший (наприклад, у Києві понад 16 год), а ніч – найкоротша. 22 червня під час осьового обертання планети території, що лежать на північ від лінії *Північного полярного кола* ($66^{\circ}33'$ пн. ш.), цілодобово потрапляють у зону освітлення Сонцем, там настає *полярний день*. На Північному полюсі він триває півроку.

У Південній півкулі навпаки – 22 червня найдовша ніч та найкоротший світловий день. На території, що розташована південніше від паралелі *Південного полярного кола* ($66^{\circ}33'$ пд. ш.), сонячні промені зовсім не потрапляють. Там – *полярна ніч*, яка триває в точці Південного полюсу впродовж півроку.

22 грудня Сонце підіймається найвище над горизонтом у Південній півкулі, а найнижче – у Північній. Тому, відповідно, в цей день у Південній півкулі найдовший світловий день й найкоротша ніч. У Північній півкулі навпаки. Зокрема, у Києві 22 грудня день триває близько 8 год, а ніч – 16 год. За паралеллю *Південного полярного кола* ($66^{\circ}33'$ пд. ш.) аж до точки Південного полюса в цей час триває полярний день, у той час як північніше від паралелі Північного полярного кола – полярна ніч.

21 березня та 23 вересня Земля займає таке положення щодо Сонця, що на всій планеті (крім полюсів) тривалість світлового дня дорівнює тривалості ночі. Тому ці дати називають відповідно *днями весняного та осіннього рівнодень*.

Залежно від *географічної широти* висота Сонця над горизонтом зменшується від екватора до полюсів. Полуденну висоту Сонця в різні дні року можна обчислити за формулою:

$$h = 90^{\circ} - \varphi \pm \delta,$$

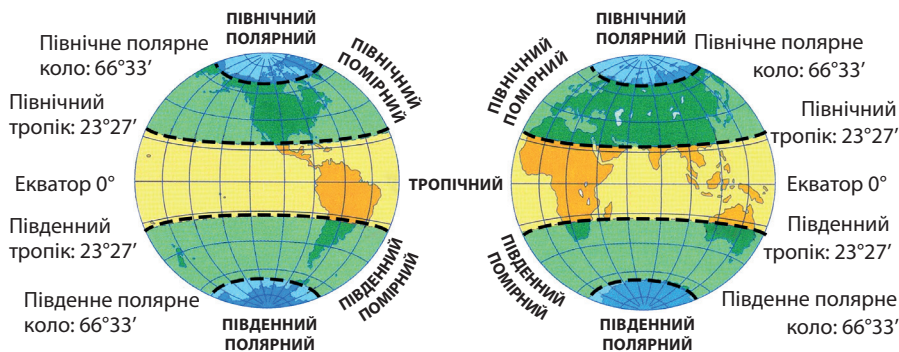
де h – висота Сонця над горизонтом, град;

φ – географічна широта місцевості,

δ – схилення Сонця.

Схилення Сонця дорівнює географічній широті паралелі, на якій Сонце перебуває в зеніті в даний день. Так, у дні рівнодень, коли Сонце в зеніті на екваторі, $\delta = 0^\circ$. У дні літнього та зимового сонцестояння, коли Сонце перебуває в зеніті відповідно на Північному й Південному тропіках, $\delta = \pm 23^\circ 27'$ (широта тропіків). У день літнього сонцестояння цей кут додається, зимового – віднімається.

Пояси освітленості на Землі. Тропіки та полярні кола поділяють земну поверхню на п'ять поясів освітленості (мал. 31): *тропічний* (розташований між тропіками), *два помірні* (між тропіками та полярними колами обох півкуль) та *два полярні* (всередині полярних кіл). Вони різняться між собою за висотою Сонця над горизонтом, характером зміни дня і ночі, температурами повітря.

Мал. 31. Пояси освітленості

1. Поясніть, що таке геоїд. **2.** Які наслідки осьового руху планети? **3.** Поясніть, як визначають місцевий та поясний час. **4.** Як сила Коріоліса впливає на формування пасатів, циклонів та антициклонів, океанічних течій? **5.** Які параметри та наслідки орбітального руху планети? **6.** Поясніть причини зміни пір року, полуденної висоти Сонця над горизонтом і тривалості світлового дня у Північній та Південній півкулях. **7.** Мандрівник вирішив здійснити навколосвітню подорож, використовуючи казковий спосіб пересування – килим-літак, і промчати навколо Землі так, щоб годинники в тих місцях, де він пролітатиме, показували б один і той самий час. У якому напрямку й чому потрібно рухатися мандрівникові? **8.** Літак з туристами вилетів з Токіо (140° сх. д.) до Києва 31 грудня о 22 год 30 хв за місцевим часом. Повітряне судно рухалося зі швидкістю 900 км/год уздовж 140° сх. д. на північ, а потім уздовж 50-тої паралелі, довжина якої становить 25 785 км. Чи встигнуть пасажери цього рейсу на зустріч Нового року в Києві за київським часом? **9.** 22 червня опівдні в Каїрі Сонце піднімається над горизонтом на $83^\circ 30'$, а в Києві в цей самий час – на 62° . Яка відстань між містами у градусах і кілометрах? **10.** У тій точці Північної півкулі, де перебуває корабель, Сонце опівдні стоїть над горизонтом під кутом $53^\circ 20'$. Того самого дня опівдні Сонце перебуває в зеніті на паралелі $12^\circ 20'$ пн. ш. На якій географічній широті перебуває корабель?

1. Обчисліть полуденну висоту Сонця над горизонтом у вашому місті: а) у дні рівнодень; б) у день літнього сонцестояння; в) у день зимового сонцестояння. **2.** Найпівнічнішою столицею Європи є Рейк'явік, найпівденнішою – Валетта. Обчисліть максимальну та мінімальну висоту Сонця протягом року в цих містах і порівняйте з відповідними показниками в столиці України.

На основі знань про закономірності розподілу сонячного світла та тепла на поверхні Землі схарактеризуйте пояси освітленості.

ТЕМА 2. ГЕОГРАФІЧНА ОБОЛОНКА ЗЕМЛІ

§ 8. ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОБОЛОНКИ

Пригадайте! 1. Що таке геосистема? 2. Які існують взаємозв'язки між зовнішніми оболонками Землі? 3. Як відбувається кругообіг води в природі? 4. Які існують закономірності зміни ландшафтів на рівнинах і в горах? 5. Наведіть приклади деструктивного та конструктивного впливу діяльності людини на довкілля.

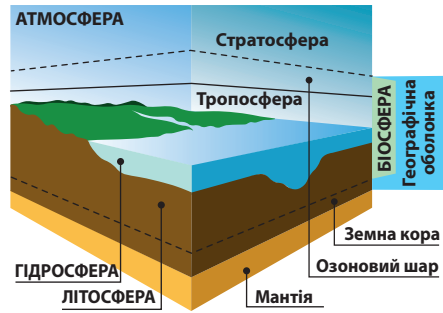
Склад, межі та будова географічної оболонки. Географічна оболонка (ГО) – це глобальна геосистема, в межах якої стикаються, взаємодіють і проникають одна в одну всі зовнішні оболонки Землі.

Географічна оболонка існує там, де відчуваються взаємодія та взаємопроникнення оболонок (мал. 32). Більшість учених визнає, що потужність географічної оболонки становить 35–55 км. Верхню межу географічної оболонки проводять за висотою максимальної концентрації озону в стратосфері (25–30 км), що захищає планету від ультрафіолетового випромінювання. Отже, до таких висот внаслідок взаємодії оболонок існують сприятливі умови для поширення живих організмів. Крім того, цей прилеглий до земної поверхні шар атмосфери нагрівається й охолоджується завдяки теплообміну з поверхнею літосфери й гідросфери. Внаслідок випаровування з поверхні гідросфери у тропосфері зосереджена майже вся водяна пара. Шар озону на висоті 22–25 км є екраном, що затримує ультрафіолетове випромінювання.

Значно складніше встановити положення нижньої межі географічної оболонки в літосфері. Деякі науковці вважають, що вона проходить по нижній межі осадових порід земної кори, що виникли внаслідок взаємодії всіх оболонок Землі. Інші – схиляються до думки, що вона проходить ще нижче: на межі земної кори та мантії. Отже, географічна оболонка складається з нижніх шарів атмосфери (до висоти 22–25 км), верхньої частини літосфери (до глибини 15–25 км), а також гідросфери та біосфери.

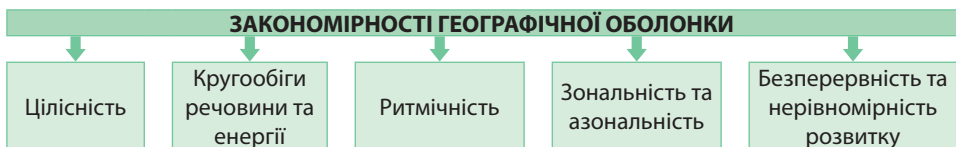
Усі процеси, що відбуваються в межах географічної оболонки, здійснюються завдяки двом джерелам енергії: *енергії Сонця й космосу* (надходить із сонячною радіацією, метеоритами, метеорним пилом) та *внутрішньої енергії Землі* (радіоактивний розпад, енергія, пов'язана з дією гравітаційних сил, вулканізмом тощо).

Закономірності географічної оболонки. Закономірність цілісності. Для географічної оболонки властиві загальні закономірності її розвитку: цілісність, наявність кругообігів речовин та енергії, ритмічність, зональність та азональність, безперервність й нерівномірність розвитку та інші (мал. 33).

Мал. 32. Географічна оболонка Землі

► Поясніть на конкретних прикладах, чому саме названі частини зовнішніх оболонок Землі включено до складу географічної оболонки.

Мал. 33. Закономірності географічної оболонки

Цілісність географічної оболонки це – взаємозв'язок і взаємозалежність її компонентів: рельєфу, атмосферного повітря, вод, ґрунтів, органічного світу. Географічна оболонка є настільки цілісною, що досить змінитися якомусь одному її компоненту, як почнуть змінюватися всі інші. Основою цілісності є обмін речовин та енергії між усіма зовнішніми оболонками в смузі їхнього стикання. Наприклад, уся товща осадових порід земної кори утворилася внаслідок або осадження речовин з океанічних, морських, озерних та річкових вод (хімічні породи: зокрема солі), або зі скам'янілих решток відмерлих організмів (органічні породи: вугілля, торф, нафта), або шляхом фізичного, хімічного або органічного вивітрювання (уламкові породи: пісок, глина, каолін). Хімічні речовин, що розчинені у воді гідросфери, походять переважно з літосфери, частково з атмосфери та біосфери. Сучасний склад атмосферного повітря майже цілком зумовлений діяльністю рослин, випаровуванням води з гідросфери та надходженням пилу з літосфери.

▶ Наведіть приклади, як зміна одного з природних компонентів може призвести до зміни інших та всієї геосистеми.

Закономірність кругообігів речовин та енергії. Усі компоненти географічної оболонки зв'язані між собою завдяки *кругообігам речовини та енергії* між різними оболонками Землі (мал. 34). Розрізняють кругообіги води, повітря в атмосфері, речовин у земній корі, біологічні кругообіги.

Кругообіг води є важливим чинником формування географічної оболонки. Завдяки здатності досить легко переходити з рідкого в газуватий або твердий стан вода характеризується значною рухливістю й може прискорювати природні процеси. Наприклад, брати участь у вивітрюванні гірських порід, впливати на формування певного типу ґрунту та рослинного покриву. *Кругообіг повітря* охоплює всю систему горизонтального та вертикального руху повітря в тропосфері. Саме завдяки руху повітряних мас можливий світовий кругообіг води.

У *кругообігу речовин у земній корі* беруть участь гірські породи та мінерали. Внаслідок процесів вивітрювання та під дією внутрішніх сил Землі вони постійно змінюють свої властивості. Так, вивержені магматичні гірські породи під дією зовнішніх сил Землі перетворюються на осадові породи. Ці породи, в свою чергу, на краях літосферних плит занурюються на великі глибини й під дією високих температур і тиску перетворюються на метаморфічні, а ті знову повертаються до стану магми.

Завдяки *біологічному кругообігу* зелені рослини в процесі фотосинтезу утворюють з мінеральних речовин органічні, які, в свою чергу, є основою для живлення більшості тварин. А після відмирання рослин і тварин органічні рештки розкладаються бактеріями до мінеральних речовин, які знову поглинаються зеленими рослинами.

Кругообіг води

Кругообіг речовин у земній корі

Біологічний кругообіг

Мал. 34. Кругообіги речовин та енергії у географічній оболонці

Усі кругообіги взаємопов'язані між собою. Вони є складниками загального великого кругообігу в системі: космос – географічна оболонка – глибинні шари Землі.

Закономірність ритмічності. Повторюваність у часі явищ називається *ритмом*. Існують ритми *періодичні* та *циклічні*. Ритми однакової тривалості називають *періодами*. Наприклад, час обертання Землі навколо своєї осі або навколо Сонця. Ритми зі змінною тривалістю називають *циклами*. Вони *розвиваються не по колу, а по спіралі, оскільки кожний виток відбувається на новому рівні на тлі загального розвитку й подальшого руху*. Зміна ритмічності в одній зі сфер спричиняє зміни в інших.

У географічній оболонці крім добових та річних ритмів існують також *багато-річні ритми*. Їх причини різні. Одні пов'язані зі зміною сонячної активності. Вони мають різну тривалість: 2–3 роки, 5–6 років, 11 років, 22–23 роки, 80–90 років. При цьому загальна кількість сонячної радіації не змінюється, але значно коливається інтенсивність ультрафіолетового випромінювання, яка в разі максимуму сонячної активності в 20 разів більша, ніж у разі її мінімуму. Інша частина ритмів пояснюється нерівномірністю надходження сонячної радіації на нашу планету у зв'язку з періодичними змінами її положення відносно Сонця. Це зумовлює зміну періодів похолодань періодами потеплінь. Доведено існування епох великих зледенень на Землі з інтервалами в 200 млн років. З епохами зледеніння та міжльодовиковими періодами пов'язані зміни рівня води в Світовому океані. Наприклад, встановлено, що після відступу останнього льодовика в Північній півкулі рівень Океану підвищився на 110 м.

Існує циклічність і в рухах земної кори, що вимірюється десятками та сотнями мільйонів років. Так, періоди опускання земної кори змінюються періодами підняття, епохи активного горотворення – спокійнішим розвитком земної кори.

Закономірність зональності та азональності. До складу географічної оболонки входять різні за розмірами та умовами формування *геосистеми*.

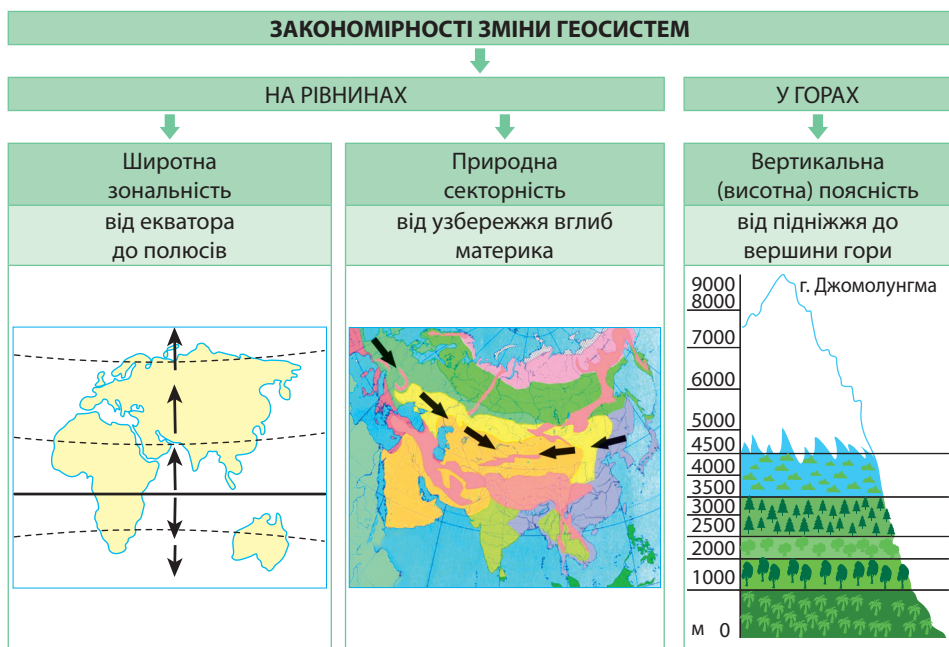
Зональність географічної оболонки полягає в закономірній зміні геосистем та їхніх компонентів за широтою: дзеркально від екватора до полюсів. Ця закономірність називається *широтною зональністю*. Зональність є наслідком кулястості Землі та зумовлена закономірним розподілом сонячної радіації по земній поверхні. Ступінь прояву зональності неоднакова для різних природних компонентів. Вона найбільш характерна для клімату та рослинності. Прояв зональності зменшується далі в такій послідовності: тваринний світ, ґрунти, поверхневі води, підземні води, рельєф. До *зональних геосистем* належать *географічний (природний) пояс та природна зона*.

Азональність проявляється в закономірній зміні геосистем та їхніх компонентів залежно від розподілу внутрішньої енергії Землі, яка відображена в сучасному рельєфі. Оскільки рельєф змінюється в різних напрямках, то й азональність проявляється в зміні географічних об'єктів у будь-якому напрямку. За ступенем прояву азональності в бік зменшення даної закономірності природні компоненти розташовуються так: гірські породи, вода, ґрунт, живі організми, повітря. Зі зміною рельєфу й висоти місцевості, а також складу гірських порід змінюються усі природні компоненти, отже, й геосистеми. Закономірну зміну геосистем у довготному напрямку, від узбережжя вглиб материка, називають *природною секторністю*. Найбільшими

▶ Пригадайте назви природних зон різних материків. У якому з географічних поясів сформувалося найбільше природних зон?

▶ Простежте за картою «Географічні пояси та природні зони світу» зміну природних зон у помірному поясі Євразії із заходу на схід за 45° пн. ш.

азональними геосистемами є *материки та океани*. У межах материків виокремлюють *природні країни*. Меншими азональними комплексами є природні провінції (краї), області, райони, місцевості, урочища.

Мал. 35. Закономірності зміни геосистем на суходолі

На різних висотах та за різного складу гірських порід формуються відмінні види ґрунтів. Рослини пристосовуються до умов абіотичного (сукупність неорганічних умов (чинників) існування живих організмів) середовища: висоти місцевості на суходолі, її глибини в океані, складу гірських порід, експозиції схилів тощо. Це явище називається *вертикальною (висотною) поясністю*. Вона зумовлена переважно зміною співвідношення тепла й вологи з висотою: зниженням температури, атмосферного тиску, зростанням сонячної радіації, а також до висоти 2 000 – 3 000 м хмарності й кількості опадів. Це супроводжується змінами складу рослин, тварин і процесів ґрунтоутворення. Число висотних поясів збільшується з висотою гір і наближенням до екватора. Найнижчий пояс збігається з природною зоною рівнини біля підніжжя (мал. 35).

Закономірність безперервності та нерівномірності розвитку. У географічній оболонці завжди відбуваються зміни. Вони бувають зворотними та незворотними. Зворотні зміни мають ритмічний характер з періодом понад рік. Але розвиток географічної оболонки відбувається внаслідок незворотних змін, за яких повернення до попереднього стану не відбувається. Це призводить до якісного перетворення географічної оболонки. Сформована близько 4 млрд років тому; у її розвитку було три якісно різні етапи: добіогенний, біогенний, антропогенний.

У *добіогенний етап* (архейська та протерозойська ери) відбувалося ускладнення земної будови кори: утворилися перші платформи та області складчастості. У гідросфері був менший за сучасний об'єм води. Існував лише один Тихий океан із солоною водою. Наприкінці протерозою в Океані зародилося життя. Але живі організми ще не мали визначального значення у географічній оболонці: ґрунтів не було, атмосфера містила мало кисню, озонового шару не було.

Біогенний етап (палеозойська, мезозойська та майже вся кайнозойська ери) відзначався бурхливим розвитком життя. Живі організми докорінно змінили географічну оболонку.

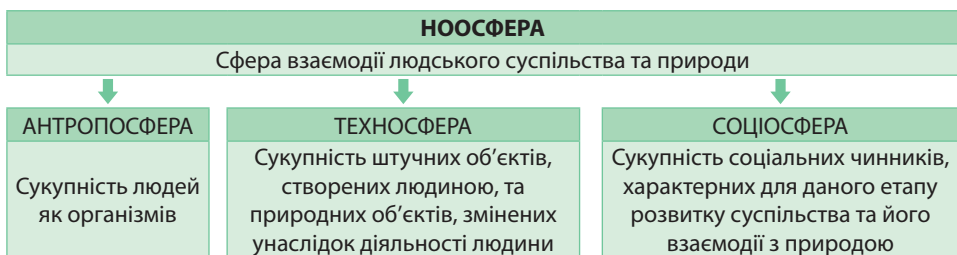
► Поясніть, яка роль живих організмів у формуванні географічної оболонки. Які кардинальні зміни відбулися в ній внаслідок життєдіяльності організмів?

Після появи людини на Землі тривалий час її вплив на природу був дуже обмеженим. Якісно новим він став у період останнього зледеніння. З того часу почався й триває донині *антропогенний етап* розвитку географічної оболонки.

Сучасний етап розвитку географічної оболонки. Антросфера. В наші дні географічна оболонка усе більше залучається у сферу економічних, наукових і політичних інтересів суспільства. Та частина географічної оболонки, в якій виникла й розвивається людська спільнота, називається *географічним середовищем*. З розвитком суспільства стає небезпечним втручання людини у природні процеси та явища. Варто лише згадати про надмірне вирубування лісів, тотальне осушення боліт, практично повсюдне розорювання степів, будівництво міст, зведення дамб величезних водосховищ на річках, прокладання каналів до посушливих районів, інтенсивний видобуток корисних копалин, освоєння шельфової зони Океану – все це докорінно змінило природні ландшафти протягом ХХ – ХХІ ст. На їх місці виникли створені людиною ландшафти – *антропогенні* (від грец. *антропос* – людина). Це сільськогосподарські угіддя, міста, кар'єри, водосховища тощо.

Український учений академік Володимир Вернадський теоретично обґрунтував, що розум людини здатний забезпечити формування *ноосфери* – нового доцільного для людини стану географічної оболонки, в якому ключова роль належить людському розуму. Людина перетворилася на нову потужну «геологічну силу», яка своєю думкою та працею розумно перетворює планету. Ноосферу можна розглядати як єдність природи і культури. Серед складників ноосфери виокремлюють *антросферу* (сукупність людей як організмів), *техносферу* (сукупність штучних об'єктів, створених людиною, та природних об'єктів, змінених унаслідок діяльності людини) та *соціосферу* (сукупність соціальних чинників, характерних для даного етапу розвитку суспільства та його взаємодії з природою).

Потреби людини призвели до посилення її контактів з біосферою, порушуючи природний хід її розвитку й надаючи їй специфічних рис. Спершу зміни були локальними. Із часом вони збільшилися до меж географічної оболонки. Поява та запровадження нових матеріалів і споруд призвели на певному етапі до того, що географічна оболонка вже не могла утилізувати продукти людської діяльності. Так сформувалося чуже для природи утворення – *техносфера* – сукупність сфер діяльності людини, в якій задіяно техніку як на Землі, так і в космосі. Глобальність антросфери та поки що локальність техносфери трансформують географічну оболонку, створюючи в її межах соціально-технічні системи, які стають своєрідним географічним середовищем існування живих істот, у т. ч. й людини.

Мал. 36. Ноосфера та її складники

Для збереження рівноваги в природі необхідно дуже обережно ставитись до використання її багатств і ресурсів. Знання про закономірності існування географічної оболонки є наріжним каменем у справі охорони природи.

1. Поясніть зміст поняття «географічна оболонка». **2.** Схарактеризуйте склад і межі географічної оболонки. **3.** Назвіть основні закономірності географічної оболонки та наведіть приклади їх прояву. **4.** У чому полягає особливість сучасного етапу розвитку географічної оболонки? **5***. Поясніть різницю між поняттями «ноосфера», «антропосфера», «техносфера», «соціосфера». **6***. Поміркуйте, яке значення мають знання про географічну оболонку та її основні властивості для збереження навколишнього середовища.

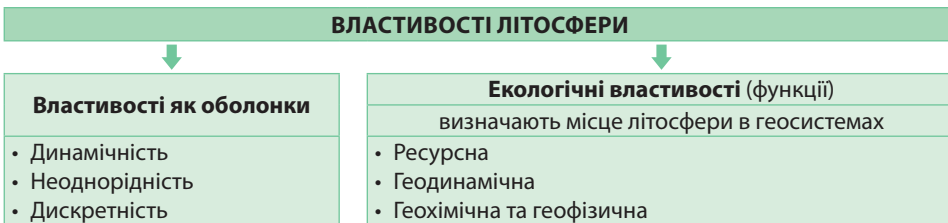
ТЕМА 3. ГЕОЛОГІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЛЮДСТВА

§ 9. ЛІТОСФЕРА ТА ГЕОЛОГІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Пригадайте! 1. Яку внутрішню будову має Земля? 2. Чим відрізняється астеносфера від інших шарів мантії? 3. Яка різниця між поняттями «земна кора» і «літосфера»? 4. Чим різняться земна кора материкового та океанічного типів?

Властивості літосфери. Вам відомо з попередніх класів, що літосфера (від давньогрец. *лігос* – камінь і *сфера* – куля, оболонка) – це тверда оболонка Землі, яка складається із земної кори та верхнього шару мантії до астеносфери. Її межа доходить до глибини 150 – 200 км. Верхня частина літосфери (земна кора) складається з мінералів і гірських порід. Наука про земну кору, її склад, будову, історію розвитку та процеси, що в ній відбуваються, називається *геологією*.

Для літосфери як оболонки характерні певні властивості, зокрема це динамічність, неоднорідність та дискретність (мал. 37). *Динамічність* передбачає постійні зміни в складі та будові літосфери внаслідок перебігу внутрішніх і зовнішніх геологічних процесів. *Неоднорідність* означає наявність у літосфері різних за утворенням, будовою, віком та розмірами ділянок, які взаємопов'язані з формами рельєфу та поширенням різних за походженням гірських порід: магматичних, осадових, метаморфічних. *Дискретність* проявляється в тому, що тверда речовина літосфери не є монолітною. В ній наявні порожнини, тріщини, тектонічні порушення.

Мал. 37. Властивості літосфери

Окрім того, літосфері притаманний ряд *екологічних властивостей (функцій)*, які визначають її місце в геосистемах. Ці властивості забезпечують умови існування живих організмів і впливають на спеціалізацію господарської діяльності людини. По-перше, *ресурсна властивість* літосфери визначається, з одного боку, наявністю в ній різноманітних речовин, які необхідні для життя організмів, та мінеральних ресурсів для економічного розвитку суспільства. З іншого боку, літосфера є середовищем існування живих організмів і господарської діяльності

людини. По-друге, *геодинамічна властивість* літосфери полягає у впливі різних геологічних та антропогенних процесів на стан живих організмів, безпеку та комфортність проживання людини. Більшість геологічних процесів становить небезпеку для живих організмів і людини, зокрема вулканізм, землетруси, зсуви, селі тощо. По-третє, *геохімічна та геофізична властивості* відображають наявність у літосфері геохімічних і геофізичних полів природного та техногенного походження (зокрема, магнітних, електричних, радіоактивних), які впливають на стан живих організмів у цілому та людини зокрема. Літосфера бере активну участь у процесах кругообігу речовин у природі.

Поняття «геологічне середовище людства». *Геологічне середовище* – верхня частина літосфери та підземна частина гідросфери, що зазнають впливу господарської діяльності людини й певною мірою визначають її.

Геологічне середовище є об'єктом вивчення низки наук, зокрема геоекології, екологічної геології, інженерної геології. Воно є складником географічного середовища та техносфери. Це складна система, яка включає в себе корисні копалини, підземні води та деякі інші об'єкти у верхніх шарах земної кори, що їх використовують у господарській діяльності або які впливають на життя людини. Геологічне середовище активно взаємодіє із зовнішніми оболонками Землі: біосферою, гідросферою, атмосферою.

У межах геологічного середовища співіснують природні та техногенні потоки речовин, енергії та інформації. Його верхньою межею вважають земну поверхню. Нижня межа визначається глибиною проникнення в літосферу виробничої діяльності людини. Її зазвичай проводять у районах гірничодобувних робіт на глибині 1,0–1,5 км, а в районах нафто- та газовидобутку – 10 км.

Для характеристики геологічного середовища найважливішими є показники, що характеризують його склад, будову та динаміку розвитку. До них, зокрема, відносять особливості рельєфу (ухили поверхні, ступінь розчленованості), тектонічну будову, сейсмічність, характер і ступінь поширення зовнішніх геологічних процесів, умови залягання підземних вод (гідрогеологічні умови), склад і властивості гірських порід тощо.

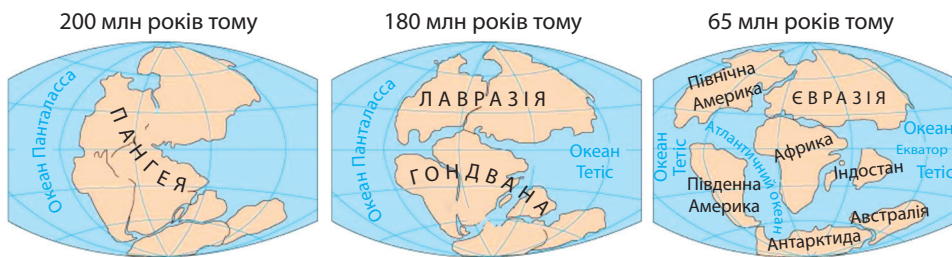
Тектоніка літосферних плит. Літосфера – оболонка несучільна. За сучасною теорією тектоніки літосферних плит, вона розділена надглибинними розломами, які доходять до астеносфери, на окремі блоки – літосферні плити.

Літосферні плити – великі жорсткі блоки літосфери, що відокремлені один від одного надглибинними розломами (до глибини залягання астеносфери) за лініями сейсмічних поясів Землі.

Літосферні плити постійно пересуваються в горизонтальному напрямку, як крижини на поверхні води. Експериментально було підтверджено, що причиною їхнього переміщення є теплова конвекція в астеносфері. На краях плит активно проявляються вулканізм і землетруси.

На початку ХХ ст. в науці панувала гіпотеза *фіксізму* (від фр. *fixateur* – закріплювач), яка пояснювала формування рельєфу Землі існуванням лише вікових вертикальних рухів у літосфері. Згідно з цією гіпотезою впродовж чотирьох-мільярдної історії розвитку земної кори материка та океани практично не змінювали свого положення. Пізніше, з накопиченням значної кількості фактів, стало очевидним, що в літосфері відбуваються не лише вертикальні, а й горизонтальні рухи. Так виникла гіпотеза *мобілізму* (від лат. *mobile* – рухомий), що передувала сучасній теорії тектоніки літосферних плит. Відповідно до цієї гіпотези, материка та океани неодноразово змінювали свої обриси та положення на земній поверхні.

Горизонтальні рухи в літосфері підтвердила *гіпотеза дрейфу материків* (від гол. *drijven* – плавати) німецького геофізика *Альфреда Вегенера*. У 1912 р. вийшла його книжка «Походження материків і океанів», у якій він, спираючись на подібність берегових ліній Африки та Південної Америки, висловив припущення, що в мезозойську еру (кілька сотень мільйонів років тому) на Землі існував єдиний велетенський материк *Пангея* (від грец. *пан* – все і *ге* – Земля), оточений океаном *Панталасса* (грец. – все море) (мал. 38). Приблизно 200 млн років тому, на думку А. Вегенера, Пангея почала розколюватися на два материки: південний *Гондвана* та північний *Лавразія*. Між ними виник океан *Тетіс*. Пізніше, на початку кайнозойської ери, два давні материки розкололися на сучасні шість. Між ними сформувалися океани: Атлантичний, Індійський та Північний Льодовитий. Більшою частиною дна Тихого океану був давній океан Панталасса. До того ж Вегенер помилявся, припускаючи, що горизонтально рухаються саме материки. Насправді дрейфують літосферні плити. Тому лише в 1970 р. вперше виникло поняття «тектоніка плит», а пізніше – «нова глобальна тектоніка».

Мал. 38. Утворення материків за гіпотезою А. Вегенера

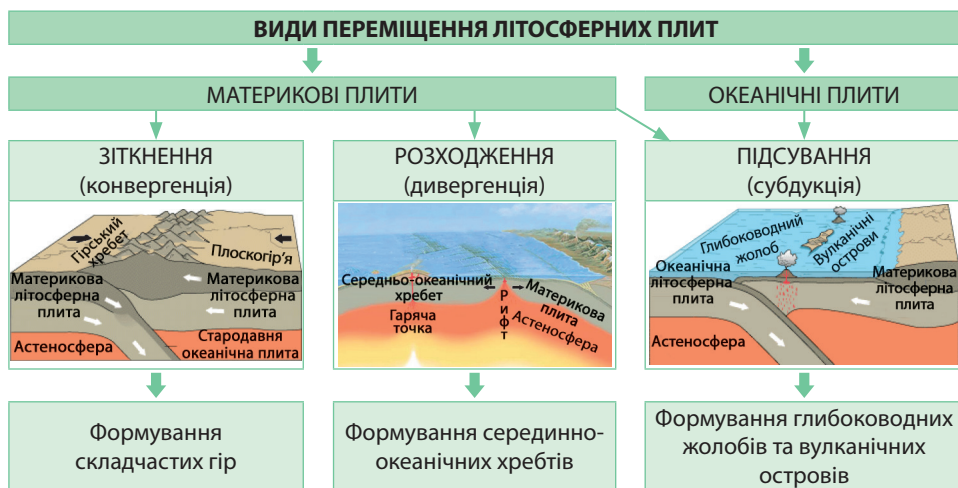
Згідно з нею літосфера розділена надглибинними розломами на 8 великих і близько 20 малих літосферних плит (мал. 39). 3-поміж них виокремлюють *материкові* та *океанічні* плити. Під материковими плитами існують різні типи земної кори: як материкова, так і океанічна. Океанічні плити, у т. ч. найбільша за площею *Тихоокеанська плита*, складаються лише з океанічної кори. Завдяки сучасній техніці, зокрема лазерному вимірюванню та космічним зйомкам, вдалося встановити напрямки пересування літосферних плит і скласти спеціальні географічні карти. Літосферні плити перебувають у постійному русі, пересуваючись по пластичному шару астеносфери із середньою швидкістю 1–6 см/рік.

Мал. 39. Літосферні плити

Існують три основні види взаємного переміщення літосферних плит (мал. 40). Там, де відбувається *зіткнення* (конвергенція) двох материкових літосферних плит, формуються складчасті гори, а товщина земної кори значно збільшується. Найбільшим у світі районом зіткнення плит є *Альпійсько-Гімалайський складчастий пояс*, який утворився внаслідок закриття давнього океану Тетис.

▶ Користуючись картосхемою літосферних плит (див. мал. 39), назвіть великі літосферні плити. З'ясуйте, на яких з них розташовані Тихий, Атлантичний, Індійський та Північний Льодовитий океани.

Мал. 40. Рухи літосферних плит та їхні наслідки

Місця *розходження* (дивергенції) літосферних плит найчастіше трапляються в океанах. На межі двох літосферних плит формується *рифт* – надглибинний розлом, який сягає астеносфери. Магма, що піднімається по рифту із зони астеносфери, розштовхує плити й нашаровується на дні, формуючи *серединно-океанічні хребти*. Внаслідок цих процесів постійно нарощуються краї літосферних плит. Тому саме в серединно-океанічних хребтах земна кора є наймолодшою за віком. Існують також рифти на суходолі (озеро Байкал, озера Східної Африки), які із часом можуть перетворитися на нові океани.

У разі зіткнення різних за потужністю літосферних плит відбувається *підсування* (субдукція) тонкої океанічної плити під товщу материкову. При цьому край зануреної плити поглинається астеносферою й розплавляється, стаючи магмою. Завдяки загортанню океанічної плити формуються на дні Океану глибоководні жолоби, а вздовж них тягнуться архіпелаги вулканічних островів. Величезним поясом субдукції літосферних плит є *Тихоокеанське вогняне кільце*, в межах якого сформувалася абсолютна більшість глибоководних жолобів Світового океану.

Незважаючи на горизонтальні рухи літосферних плит, об'єм Землі залишається сталим. Адже розширення ложа Океану в місцях розходження літосферних плит уздовж серединних хребтів та утворення нової земної кори океанічного типу компенсується її поглинанням у зонах підсування (субдукції) океанічної кори в глибоководних жолобах.

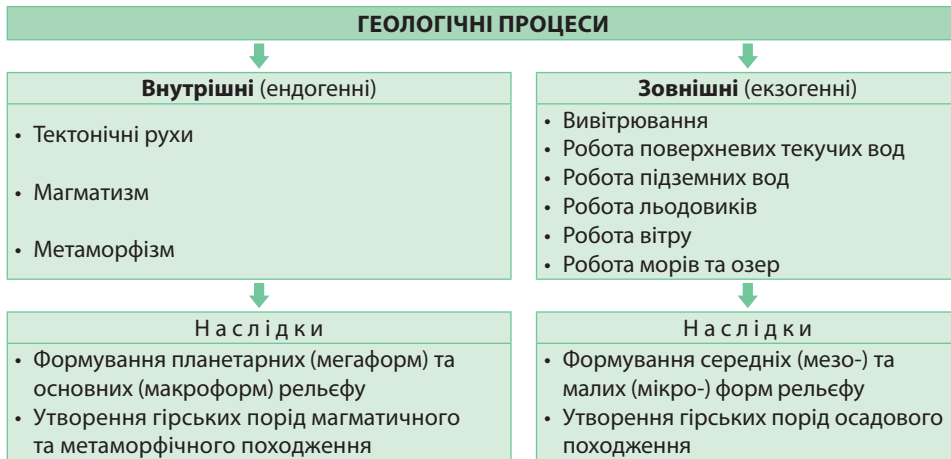

1. Назвіть складові літосфери та її основні властивості.
2. Поясніть поняття «геологічне середовище людства».
3. Які механізми руху літосферних плит?
4. Поясніть, як пов'язані рухи літосферних плит з формуванням рельєфу Землі.
- 5*. Використовуючи тектонічну карту, визначте ступінь загрози сейсмічних явищ у різних частинах материків і на території України.

§ 10. ПРОЦЕСИ В НАДРАХ І НА ПОВЕРХНІ ЗЕМЛІ

Пригадайте! 1. Які вам відомі внутрішні та зовнішні геологічні процеси? 2. У чому полягає небезпека вулканічних, сейсмічних, зсувних процесів?

Геологічні процеси. Усі природні процеси, що спричиняють зміни в складі та будові земної кори, а також формують рельєф земної поверхні, називають *геологічними процесами*. Одні з них зароджуються в надрах Землі й називаються *внутрішніми*, або *ендогенними*. Інші діють на земній поверхні. Їх називають *зовнішніми*, або *екзогенними* (мал. 41).

Мал. 41. Геологічні процеси та їхні наслідки

Процеси в надрах Землі, їхні наслідки. Найзначніші перетворення земної кори та рельєфу пов'язані з перебігом внутрішніх процесів. До них належать тектонічні рухи, магматизм та метаморфізм. Унаслідок цих процесів формуються *планетарні*, або мегаформи (материки й западини океанів), та *основні* (макроформи) *рельєфу* (рівнини, гори, глибоководні жолоби). Під дією внутрішніх процесів виникли гірські породи *магматичного* та *метаморфічного* походження.

Тектонічні рухи. Небезпека сейсмічних процесів. Тектонічні рухи – переміщення шарів гірських порід, що спричиняють зміни рельєфу. Джерелом енергії тектонічних рухів є внутрішнє тепло Землі, яке надходить на поверхню найінтенсивніше в районі океанічних рифтів. За швидкістю перебігу та наслідками розрізняють рухи вікові та розривні. *Вікові тектонічні рухи* дуже повільні. Щоб помітити їхні наслідки, необхідний великий проміжок часу. Їх фіксують за допомогою спеціальних приладів. Розрізняють горизонтальні й вертикальні вікові рухи літосфери. Внаслідок *горизонтальних рухів* в одних місцях планети відбуваються зіткнення літосферних плит й утворюються складчасті гори, в інших – розходження й формуються з потоків лави серединні океанічні хребти. *Вертикальні тектонічні рухи* із часом стають помітними на узбережжях морів та океанів. Так, наприклад, свідченням вертикальних рухів в Україні є залишки давньогрецького міста Херсонеса у Криму, наполовину затопленого водами Чорного моря. Вивчення напрямків і швидкості вікових вертикальних рухів важливе під час будівництва морських портів, для безпечного судноплавства та ін.

Розривні рухи тривають лише кілька секунд, але іноді мають катастрофічні наслідки. Одним з проявів розривних рухів у літосфері є *землетруси* – підземні поштовхи та коливання земної поверхні, що спричинені розривами гірських порід на різній глибині в літосфері (гіпоцентрі) та подальшим їхнім зміщенням. Від гіпо-

центру землетрусу радіально поширюються коливання – сейсмічні хвилі (мал. 42). Найсильніші поштовхи й найбільші руйнування відчуваються в *епіцентрі* – точці на земній поверхні саме над гіпоцентром. Силу землетрусів оцінюють за допомогою шкали Ріхтера або 12-бальної сейсмічної шкали інтенсивності. Під час найсильніших землетрусів у епіцентрі розтріскується земна поверхня, річки змінюють напрямок течії, а предмети підкидаються у повітря. Під час підводних землетрусів утворюються хвилі *цунамі*. У відкритому океані зовні їх не відрізнити від звичайних хвиль. Але досягши прибережної обмілини, вони перетворюються на велетенський вал висотою 20–60 м. Така хвиля може знести все на своєму шляху.

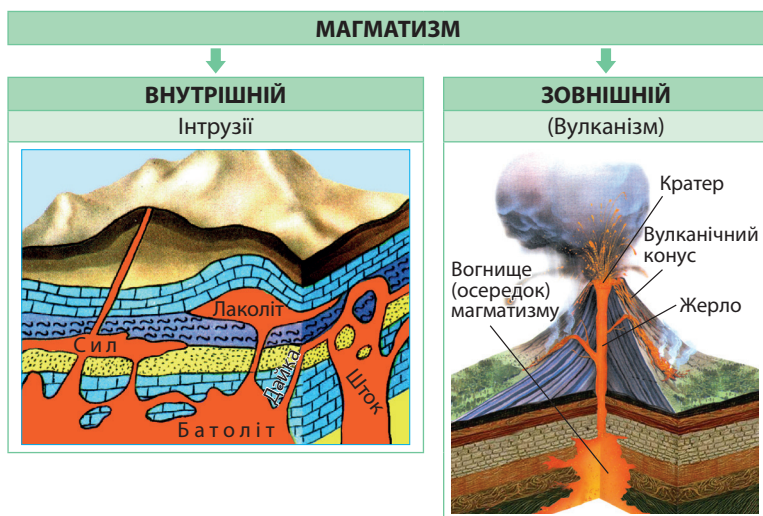

Мал. 42. Поширення сейсмічних хвиль під час землетрусу

Магматизм. небезпека вулканічних процесів. На краях літосферних плит проявляється магматизм – процес утворення магми в астеносфері та її руху до поверхні. За хімічним складом магма являє собою розплавлену масу сполук Силіцію з домішками різних металів (заліза, алюмінію, магнію тощо), насичену газами. Температура магми коливається в межах 500–1500 °С. Розрізняють внутрішній та зовнішній магматизм, або вулканізм. Унаслідок *внутрішнього магматизму* магма застигає в надрах Землі, де утворюються глибинні магматичні тіла різної форми та розмірів – *інтрузії* (мал. 43). Вони складені з глибинних (вкорінених) магматичних гірських порід. Більшість з них є корисними копалинами: граніти, лабрадорити, залізні руди, руди кольорових металів.

Вулканізм проявляється тоді, коли розплавлена магма під сильним тиском прориває земну кору й виливається на денну поверхню. Діючими вважають вулкани, які хоч раз за пам'яті людства вивергалися. Згаслі вулкани вивергалися в доісторичні часи. Під час виверження вулкана з кратера виливається розплавлена маса гірських порід – *лава*. Вона являє собою магму, що вийшла на поверхню й звільнилася від газів. Із застиглої лави утворюються поверхневі магматичні гірські породи (базальт, пемза). Крім лави з кратера вивергаються й тверді продукти: вулканічні бомби, вулканічне каміння (лапілі), вулканічний попел, шлаки – застигли у польоті бризки лави, переповнені газовими бульбашками. З кратера також виходить багато вулканічних газів, більшість яких отруйні: вуглекислий та чадний газ, сполуки Сульфуру й Нітрогену тощо. У вулканічних газах багато водної пари. Під час сильних вивержень вулканів припиняють авіаційні польоти, евакуюють людей. У період затухання вулканічна діяльність повністю не при-

пинається, а переходить в іншу форму. Тисячі й навіть мільйони років можуть тривати постмагматичні явища: гейзери, гарячі джерела, викиди струменів газів і пари. У цих місцях зводять екологічно чисті геотермальні електростанції.

Мал. 43. Магматизм та його види

Потужні поштовхи та виверження вулканів трапляються на краях літосферних плит, у т. зв. *сейсмічних поясах*. Надпотужні землетруси тут повторюються раз на 150–300 років. На Землі виокремлюють три великі сейсмічні пояси: *Тихоокеанський*, *Альпійсько-Гімалайський*, і *Серединно-океанічний*, який охоплює систему розломів вздовж серединно-океанічних хребтів у Світовому океані. На дні Океану вулкани поширені навіть у центральних частинах літосферних плит. Оскільки океанічна земна кора значно тонша, ніж материкова, гаряча речовина астеносфери легко пропалює її. Через те там виникають вулканічні хребти, які часто виходять на поверхню води, утворюючи острови, наприклад *Гавайські* в Тихому океані.

В Україні трапляються землетруси силою 6–8 балів у Карпатах і Кримських горах. У горах України, що зазнали давнього вулканізму, поширені *вулканогенні форми* рельєфу. Наприклад, це *Вулканічний хребет* у Карпатах, вулкан *Карадаг* у Криму. З вулканічною діяльністю в минулі геологічні ери пов'язані також *грязьові вулкани* Керченського півострова.

Метаморфізм. Ще одним внутрішнім геологічним процесом є метаморфізм (від грец. *перетворення*) – перетворення гірських порід у надрах Землі. Там вони зазнають впливу високих температур, великого тиску, а також гарячих хімічних розчинів і газів, які просочуються в прилеглі до магми шари. При цьому магматичні або осадові гірські породи змінюють свої властивості й перетворюються на нові – метаморфічні. Так, з вапняку виникає мрамур, з пісковика – кварцит, з глини – глинистий сланець, з граніту – гнейс, з вугілля – графіт. Метаморфізм триває дуже довго: впродовж десятків і сотень мільйонів років.

Процеси на поверхні Землі, їхні наслідки. На формування рельєфу значний вплив чинять *зовнішні (екзогенні) процеси*, що відбуваються на денній поверхні

▶ **1.** За тектонічною картою світу прослідкуйте закономірності поширення сейсмічних і вулканічних явищ. Назвіть діючі вулкани, що приурочені до різних сейсмічних поясів Землі. **2.** На основі зіставлення тектонічної карти та карти густоти населення світу зробіть висновок про вплив внутрішніх геологічних процесів на розміщення населення.

та у найвищих шарах земної кори. Вони формують нові, мезо- та мікроформи рельєфу. До зовнішніх процесів належать *вивітрювання, робота поверхневих текучих вод, підземних вод, льодовиків, робота вітру, морів та озер*. Їхній перебіг зумовлений такими потужними силами, як енергія Сонця, сила земного тяжіння, життєдіяльність організмів. Залежно від процесу, що формує нерівності, виділяють різні *генетичні* (тобто різні за походженням) *типи рельєфу*. В усіх зовнішніх процесах здійснюється геологічна робота трьох видів: *руйнівна, транспортна* (перенесення зруйнованих гірських порід) та *акумулятивна* (накопичення та відкладання зруйнованого матеріалу в іншому місці). Під дією зовнішніх процесів сформувалися гірські породи осадового походження: уламкові (щебінь, пісок, глина), органічні (вугілля, крейда, нафта, природний газ), хімічні (кухонна та калійна солі, гіпс).

Вивітрювання. Процес руйнування та хімічної зміни гірських порід під дією зовнішніх чинників називають *вивітрюванням*. Розрізняють три види вивітрювання: фізичне, хімічне й органічне. *Фізичне вивітрювання* відбувається під впливом різних коливань температури повітря. Під час нагрівання вдень гірські породи розширюються, а вночі різко охолоджуючись, стискаються. Тому із часом вони розтріскуються на окремі частини: спершу на великі (брили), а згодом на менші (щебінь, гравій) й ще менші (пісок, глина). *Хімічне вивітрювання* зумовлене впливом на гірські породи повітря та води. При цьому породи не лише подрібнюються, а й змінюють свою хімічну природу. Так, наприклад, на Українському щиті, в місцях виходу гранітів, під дією хімічного вивітрювання протягом мільйонів років їх поверхня перетворилася на білу глину (каолін). *Органічне вивітрювання* відбувається за участі живих організмів: лишайників, грибів, бактерій, рослин. Унаслідок їхньої дії також відбуваються подрібнення та зміна хімічного складу гірських порід. Зазвичай усі три види вивітрювання діють одночасно, але залежно від кліматичних умов якийсь з них переважає. Внаслідок цих процесів формується *кора вивітрювання* – товща пухких порід, яка складена з перемішаних уламків різних розмірів з гострими краями. У корі вивітрювання залягають осадові уламкові гірські породи, зокрема марганцеві та алюмінієві руди, розсипи золота, алмазів, природна жовта фарба охра та інші. Під дією вивітрювання та сили тяжіння формуються *денудаційні* (від лат. *denudo* – оголюю) форми рельєфу: *осипища, обвали, пасма, вали, уступи*.

Робота поверхневих текучих вод. Поверхневі текучі води поділяють на постійні та тимчасові. Руйнівну роботу води називають *водною ерозією*. До *постійних* водотоків належать *річки*, які формують своєю течією *річкові долини*. *Тимчасові* води виникають після кожної сильної зливи або під час танення снігу. У горах за безконтрольного зведення лісів можливе виникнення катастрофічних явищ – селів. *Сель* (з араб. *сейль* – бурхливий потік) – потоки грязі та каміння, що раптово з величезною швидкістю (5 м/с) сходять з гір. Селі заливають будівлі, дороги, орні землі, спричиняють людські жертви. Для боротьби із селями насаджують дерева, на гірських річках створюють спеціальні загати. Час від часу виникають селі в Українських Карпатах.

Найбільше зазнають ерозії *руслівими потоками* схили пагорбів, позбавлені рослинності, які складені з пухких гірських порід. Там утворюються численні *водно-ерозійні* форми рельєфу: *борозни, вимоїни, яри, балки* (мал. 44).

Мал. 44. Яр (1) та балка (2)

Такі форми рельєфу часто трапляються в Україні через значні коливання висот, що сприяє утворенню водотоків, достатню вологість клімату та наявність на поверхні осадових порід, що легко розмиваються водою.

▶ За мал. 44 пригадайте різницю між яром і балкою.

Робота підземних вод. Небезпека гравітаційних (зсувних) процесів.

Результатом роботи підземних вод є карстові та суфозійні форми рельєфу. Процес карсту – це розчинення у воді деяких гірських порід: вапняків, гіпсу, крейди, солей. Внаслідок цього на поверхні формуються порожнини: карстові борозни (кари) та карстові лійки. У місцях їхнього інтенсивного поширення виникають карові поля. Підземні порожнини такого самого походження зі сталактитами та сталагмітами називають карстовими печерами. В Україні розташована найдовша в світі гіпсова печера *Оптимістична*. Суфозія (від лат. *suffosio* – підкопування) – процес винесення дрібних часточок породи на малих глибинах, що супроводжується просіданням ґрунту. Так утворюються *поди* – пологі западини округлої або овальної форми. В Україні їх називають *степовими блюдцями* (мал. 45).

Внаслідок роботи підземних вод і сили земного тяжіння виникають зсуви (мал. 46). Це дуже поширене в Україні явище вздовж високого правого берега Дніпра та узбереж морів. Зсуви – це сповзання східниками незакріплених шарів гірських порід разом з рослинністю. Зсуви руйнують дороги, будови. Для запобігання зсувам укріплюють схили, висаджують дерева, відводять ґрунтові води.

Робота вітру. Створені *роботою вітру* форми рельєфу називають *еоловими*. Руйнівна робота вітру (вітрова ерозія) полягає у видуванні пухких порід або обточуванні твердих. Внаслідок процесу *видування* (дефляції) виникають *ніші видування*, здіймаються *пилові* та *чорні бурі*, які руйнують поверхневий шар земної кори та ґрунту. Такі явища спостерігаються на півдні України. *Обточування* (коразія) відбувається під час тертя та шліфування твердих порід дрібними піщинками під час їхнього пересування в повітрі. При цьому виникають *фігурні скелі* – химерні витвори вітру, які нагадують то фігуру людини, то тварину, то казкові палаци. Унаслідок акумулятивної роботи вітру в пустелях нагромаджуються величезні *бархани*, а на узбережжях морів і річок – значно менші *дюни* (мал. 47). Рухаючись, вони здатні завдавати великих збитків: засипають дороги, сади, поля, житло людей. Щоб припинити їхнє пересування, на пологих схилах висаджують дерева або чагарники.

Робота льодовиків. Помітний слід у формуванні геосистем залишили давні епохи зледеніння, а саме *льодовикові* та *водно-льодовикові* форми рельєфу. Сповзаючи з гір, льодовики виорюють пухкі гірські породи, згладжуючи поверхню. Льодовиковий язик, переносючи уламки твердих гірських порід, тре їх об поверхню, стираючи гострі краї. Так формується *морена*, або льодовикові відклади, що складаються з перемішаних обточених уламків різних розмірів: від ве-

Мал. 45. Степове блюдце

Мал. 46. Будова зсуву

Мал. 47. Бархани (1) та дюни (2)

личезних валунів до дрібної гальки, гравію та піску. Обточені кригою останці твердих скель з великою кількістю подряпин називають *баранячими лобами* (мал. 48), а їх значні скупчення – *кучерявими скелями*. Якщо льодовик рухається руслом річки, то утворюються *троги* – широкі коритоподібні річкові долини. При виході на рівнину, де починається танення льоду, відбувається акумуляція морени у формі різних льодовикових форм рельєфу: так формуються *ози* – довгі, висотою у кілька десятків метрів пасма; *ками* – округлі вали, висотою 6 – 12 м; величезні пагорби (до 45 м заввишки) *друмлини* тощо.

Мал. 48. Баранячі лоби в Коростені на річці Уж

Тала вода льодовиків переносить найдрібніші часточки гірських порід на великій відстані (пісок, глину, пил) та відкладає їх. Так утворюються *зандри* (ісл. *sandr* – пісок) – піщані рівнини. В Україні в післяльодовикову епоху утворилася особлива суглиниста гірська порода *лес*, на якій сформувалися родючі чорноземні ґрунти.

Робота моря. Внаслідок геологічної роботи моря сформувалися *берегові* форми рельєфу. Руйнівна робота моря – *абразія* – зумовлює формування прибережних урвищ, які називають *кліфами*. Прибійна хвиля постійно руйнує берег, і кліф відступає в бік суходолу. Завдяки акумулятивній роботі моря намиваються *пляжі* та *коси*. Довгі коси називають *стрілками*. Зокрема, *Арабатська стрілка* в Азовському морі тягнеться з півночі на південь на 113 км. Якщо морські відклади накопичуються на певній відстані від берега та йдуть паралельно йому, то утворюються *бари*. Море виконує велику роботу не лише біля берега, а й на глибинах. На дні відкладаються різні осадові гірські породи як органічного походження (вапняки, фосфорити), так і уламкового (пісок, галька) й хімічного (кухонна сіль). Часто морські відклади містять залізні та марганцеві руди органічного походження, що мають форму кульок – *конкрецій*.

1. Назвіть внутрішні та зовнішні геологічні процеси. Порівняйте наслідки їхньої дії.
2. Поясніть механізми виникнення землетрусів і вулканів. Оцініть їхнє значення для розселення людей та розміщення об'єктів господарської діяльності.
3. Поясніть, як формуються зсуви. Запропонуйте комплекс заходів для протидії появі й розвитку зсуву.
- 4*. Оцініть роль геологічних процесів щодо розміщення населення та напрямів його господарської діяльності.

§ 11. ТЕКТОНІЧНІ СТРУКТУРИ ТА ПОВ'ЯЗАНІ З НИМИ ФОРМИ РЕЛЬЄФУ

Пригадайте! 1. Що таке абсолютна та відносна висота точок? Яку з них показують на картах? 2. Які існують способи зображення рельєфу на географічних картах і планах місцевості? 3. Що показано на тектонічній карті? 4. У якій послідовності тривали геологічні ери?

Форми рельєфу. Існують найрізноманітніші за масштабами та способами утворення форми рельєфу – нерівності земної поверхні, сукупність яких утворює рельєф. Рельєф земної поверхні вивчає наука *геоморфологія* (від грец. *ге* – Земля та *морфо* – форма). Складовою цієї науки є *орографія* (від грец. *орос* – гора та *графіо* – пишу), що вивчає розташування форм рельєфу, їхні розміри та висоту. На основі даних орографії складають *фізичні карти*.

Планетарні форми (або мегаформи) *рельєфу* – *материки* й *западни океанів* – сформувалися майже виключно під дією внутрішніх процесів. У їхніх межах виокремлюють *основні форми* (або макроформи) *рельєфу*: *рівнини* та *гори*. Їхне

формування є наслідком взаємодії як внутрішніх, так і зовнішніх геологічних процесів. Більшу частину суходолу становлять рівнини (майже 64% його площі). Під гірськими системами зайнято 36% його площі.

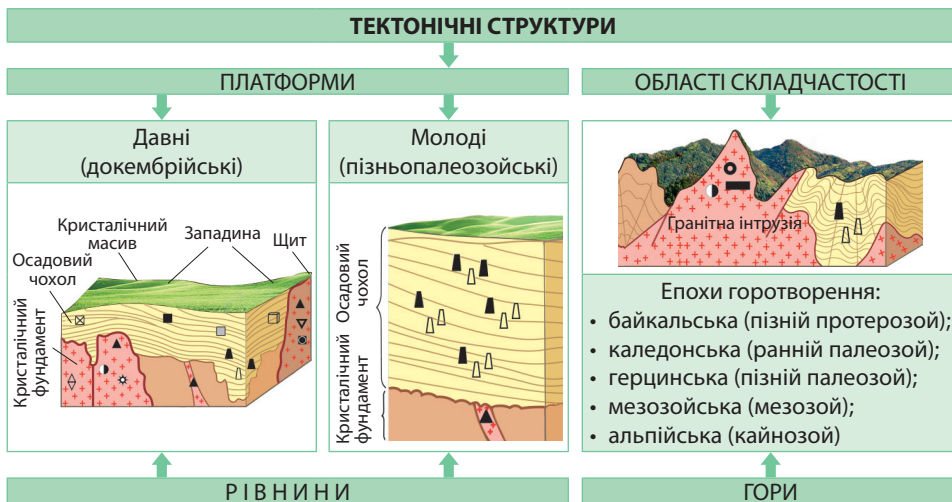
На дні Океану також є рівнини й гори, а також притаманні лише океанічному дну вузькі й довгі *глибоководні жолоби*. На океанічному дні виокремлюють три основні частини: *шельф* (материкова обмілина завглибшки до 200 м), *материковий схил* (глибина від 200 до 2000 м) та *ложе Океану*.

Середні (мезо-) та *малі* (мікро-) *форми рельєфу* (яри, балки, зсуви, бархани, дюни) формуються переважно під дією зовнішніх геологічних процесів.

Тектонічні структури. Особливості будови літосфери та рух літосферних плит вивчає наука *тектоніка* (грец. *тектоніка* – будівельна справа). Внаслідок безперервних рухів літосферних плит на їхніх краях відбуваються потужні процеси горотворення, що супроводжуються активізацією інших внутрішніх процесів: вулканізмом та землетрусами. У центральних частинах літосферних плит переважає дія зовнішніх процесів, спрямована на згладжування поверхні.

Тектонічні структури – різні за утворенням, будовою, віком та розмірами ділянки літосфери.

Розрізняють два типи тектонічних структур: *платформи* та *області складчастості* (мал. 49). Якщо зіставити тектонічну карту з фізичною, то можна простежити закономірність: платформам у рельєфі відповідають рівнини, а областям складчастості – гори.

Мал. 49. Тектонічні структури та пов'язані з ними форми рельєфу

Платформи та пов'язані з ними форми рельєфу. За тектонічною картою видно, що основу кожної літосферної плити становлять **платформи** – відносно стійкі ділянки земної кори. У своїй будові платформи мають два «поверхи»: нижній – кристалічний фундамент і верхній – осадний чохол. *Кристалічний фундамент* складений з твердих порід магматичного та метаморфічного походження. Внаслідок руйнівних процесів зверху на фундаменті платформи сформувався *осадний чохол*, складений пухкими породами різного віку.

▶ **1.** За допомогою фізичної карти світу: а) пригадайте назви найбільших рівнин на кожному з материків; б) покажіть гірські системи кожного материка та їхні найвищі точки; в) порівняйте середні висоти поверхні материків. **2.** Назвіть основні форми рельєфу України та покажіть їх на фізичній карті.

Вік платформи визначається віком її кристалічного фундаменту. Розрізняють *давні (докембрійські)* та *молоді (пізньопалеозойські)* платформи. Вік фундаменту *давніх платформ* обчислюється в 1,0 – 3,5 млрд років. Він сформувався в ранні геологічні ери – архейську та протерозойську (у докембрії). Фундамент *молодих платформ* має вік у кілька сотень мільйонів років. Його формування відносять до другої половини палеозойської ери. Такі платформи називають «океанами, що не відбулися». На їхньому місці в пізньому палеозої існувала складчаста споруда. Її активне руйнування супроводжувалося прогином території та розсуванням літосферних плит. Унаслідок цих процесів мав сформуватися океан. Але продукти руйнування складчастої споруди засипали глибокі кількакілометрові улоговини осадовими породами, насиченими природним газом та нафтою. Через те пізньопалеозойський фундамент молодих платформ лежить на значних (3 – 18 км) глибинах під товстим шаром осадового чохла.

У межах платформ виокремлюють менші тектонічні структури: щити та плити.

Щити – ті частини платформ, де кристалічний фундамент виступає на денну поверхню. Вони складені гірськими породами магматичного походження й являють собою значні виливи лави за часів давніх геологічних ер.

Ділянки платформ, де кристалічний фундамент вкритий осадовим чохлом, називають **плитами**. У межах плит окремі ділянки кристалічного фундаменту прогинаються у формі складок або просідають сходінками. Це *западини*. Товщина осадового чохла в них значно зростає. Там, де фундамент близько підходить до поверхні, а осадовий чохол тоншає, виникають *кристалічні масиви*.

Платформам різного віку в рельєфі відповідають рівнини. Наприклад, у межах *Східноєвропейської докембрійської платформи* розміщена *Східноєвропейська рівнина*, *Західносибірській молодій платформі* в рельєфі відповідає *Західносибірська рівнина*. Поверхня давніх платформ погорбована. Щитам і кристалічним масивам зазвичай відповідають височини, западинам у межах плит – низовини. Молоді платформи в рельєфі представлено плоскими низовинами.

Області складчастості та пов'язані з ними форми рельєфу. **Області складчастості** – рухомі ділянки земної кори. Вони належать до сейсмічно активних територій. У їх межах поширені діючі або згаслі вулкани, гейзери, гарячі джерела. У рельєфі області складчастості представлено горами різної висоти.

За тектонічною картою видно, що області складчастості мають різний геологічний вік, оскільки сформувалися в одну з п'яти епох горотворення: *байкальську* (яка відбулася в пізньому протерозої: наприклад, гори *Прибайкалля*), *каледонську* (у ранньому палеозої: наприклад, *Скандинавські гори*), *герцинську* (у пізньому палеозої: зокрема, *Уральські гори*), *мезозойську* (у мезозойську еру: такого віку більша частина *Кордильєр*) або *альпійську* (у кайнозойську еру: зокрема, *Гімалаї*, *Анди*, *Альпи*, *Карпати*).

На краях плит літосфери розташовані переважно молоді області альпійської складчастості. Тому в їхніх межах найчастіше трапляються руйнівні землетруси, існують діючі вулкани, а молоді гори, як правило, є високими й мають складчасту будову. Що більш давніми є області складчастості, то далі вони розміщені від країв літосферних плит. При цьому сейсмічні явища в них менш відчутні, існують

▶ Використовуючи тектонічну карту світу, знайдіть межі літосферних плит і обґрунтуйте розташування основних форм рельєфу (серединно-океанічних хребтів, глибоководних жолобів, глибоководних рівнин) в океанах.

▶ Зіставивши тектонічну та фізичну карти світу (або окремих материків), знайдіть відповідність: платформа, її вік → рівнина, характер її поверхні.

лише згаслі вулкани, а гори мають складчасто-брилову будову. Їх називають омолодженими, оскільки вони пережили стадію повного руйнування та вирівнювання. Вдруге вони відновилися під дією *неотектонічних рухів*, тобто упродовж неогенового та четвертинного періодів кайнозойської ери (протягом останніх 25 – 30 млн років). При цьому вирівняна поверхня була розбита на великі брили, які завдяки тектонічним рухам було піднято на різну висоту. Найчастіше давні гори бувають низькими, як-то *Уральські, Аппалачі, Великий Вододільний хребет Австралії*). Але серед давніх гір Азії існують й високі, такі як *Тянь-Шань, Алтай, Куньлунь*.

Вплив рельєфу на розселення населення, розвиток і розташування окремих виробництв. Рельєф багато в чому визначає характер розселення людей. У цілому рівнини заселено більше, ніж гори. Так, 80 % людства живе саме на рівнинах. Історично абсолютну більшість міських населених пунктів у світі зведено також на рівнинах. Помітна різниця й у характері розселення сільських жителів на рівнинах і в горах. На рівнинах переважають великі села з розгалуженою системою вулиць. Вони розташовані або на вододілах, або у долинах річок залежно від глибини залягання підземних вод у земній корі. У горах люди найчастіше мешкають у міжгірських улоговинах і долинах річок, як правило, не вище ніж 800 – 1000 м над рівнем моря. Часто оселі розкидано далеко одна від одної.

У більшості випадків рівнинний рельєф сприяє не лише розселенню людей, а й розміщенню більшості видів промислових виробництв, роботі наземного транспорту, полегшує прокладання комунікацій, здійснення будівельних робіт, ведення сільського господарства. У гірських районах частіше, ніж на рівнинах, трапляються такі несприятливі для людини природні явища, як землетруси, виверження вулканів, селеві потоки, паводки на річках. Водночас гірський рельєф є сприятливою передумовою для розвитку гірськолижного туризму, розміщення санаторно-курортного господарства, будівництва гідроелектростанцій. Завдяки особливостям гірських ландшафтів там можливі розвиток геотермальної та вітрової енергетики, лісового господарства, розведення певних видів риби та свійських тварин тощо.

Якісну оцінку рельєфу конкретної території визначають як: дуже сприятливий, достатньо сприятливий, мало сприятливий, екстремальний. Для точнішого економічного оцінювання існує інший підхід – у конкретних коефіцієнтах, балах, грошовому еквіваленті. Для цього потрібні спеціальні дослідження фахівців.

1. Які існують за масштабом форми рельєфу? 2. Що таке тектонічні структури та які є їх види? 3. Назвіть характерні для платформ будову та геологічний вік. Порівняйте давні та молоді платформи. Як вони пов'язані з формами рельєфу?
4. Які існують різні за віком області складчастості та як вони відображені в рельєфі?
5. Наведіть конкретні приклади впливу рельєфу на розселення людей та розташування окремих видів господарської діяльності людини. 6. Поміркуйте, чи впливає рельєф дна Океану на господарську діяльність людини.

▶ 1. Зіставивши тектонічну та фізичну карти світу (або окремих материків), знайдіть відповідність: назви гір → їхні пересічні висоти та найвищі точки → вік області складчастості. 2. За тектонічною та фізичною картами України обґрунтуйте розташування основних форм рельєфу на території нашої держави.

▶ Зіставте фізичну карту світу з картою густоти населення. На конкретних прикладах покажіть, як характер рельєфу визначає ступінь заселення території.

▶ На основі одержаних у попередні роки знань про природу, населення та економіку України дайте якісну оцінку ступеня комфортності рельєфу різних частин нашої держави для розвитку таких видів діяльності: добувна промисловість, лісове господарство, зернове господарство, тваринництво, електроенергетика, залізничний транспорт, міжнародний туризм.

§ 12. РЕСУРСНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛІТОСФЕРИ

Пригадайте! 1. Чим різняться поняття «мінерали» і «гірські породи»? 2. Що таке корисні копалини та які існують їхні групи за використанням? 3. Які вам відомі синтетичні та штучні речовини, що замінили натуральні? З якої сировини їх добувають? 4. Які ви знаєте відновлювані джерела енергії та які їхні переваги?

Гірські породи та закономірності їхнього поширення. Верхня частина літосфери – земна кора – складається з мінералів і гірських порід. Їхнім вивченням займаються розділи науки геології – *мінералогія* та *петрографія*.

Геологам відомо близько 3 тис. *мінералів*. Це однорідні тіла земної кори, що складаються з однієї речовини. Наприклад, *вода, золото, кварц, польовий шпат, слюда, кухонна сіль, алмаз* та ін. Мінералам притаманні певні властивості, за якими вони відрізняються один від одного: колір, блиск, твердість, наявність кристалів тощо. Мінерали в чистому вигляді трапляються в природі порівняно рідко. Найчастіше вони бувають у різноманітних сполуках, утворюючи гірські породи.

Гірські породи – це сполучення кількох мінералів або скупчення одного мінералу у великій кількості в земній корі у формі самостійних геологічних тіл. Наприклад, до складу гірської породи *граніт* входять три мінерали: *кварц, слюда, польовий шпат*. Накопичення мінералу *кальциту* у великій кількості утворює гірську породу *вапняк*. На нашій планеті відомо близько 1,5 тис. гірських порід. Гірські породи за походженням поділяються на магматичні, осадові та метаморфічні (мал. 50). У надрах Землі переважають магматичні та метаморфічні гірські породи. Залежно від походження гірські породи залягають у межах різних тектонічних структур.

Мал. 50. Види гірських порід за походженням та їхнє поширення в земній корі

Магматичні гірські породи утворюються під час застигання або кристалізації магми на денній поверхні або в глибинах земної кори. Магматичні породи за своїм хімічним складом є силікатами, тобто в них переважає SiO_2 . Окрім

того, в них міститься багато різних металів (Al, Fe, Mg, Mn, Cu), що визначає їхнє господарське значення як рудних ресурсів.

При внутрішньому магматизмі утворюються *глибинні (інтрузивні) гірські породи*, які утворюють підземні магматичні тіла різної форми та розмірів – інтрузії. Вони формуються переважно на значних глибинах, де відбуваються повільне охолодження та повна кристалізація магми. Гірські породи при цьому складаються з кристалів різних розмірів залежно від глибини залягання: що ближче до поверхні, то кристали дрібніші. Серед глибинних порід переважають *граніти*, значні родовища яких відомі в Україні.

Магматичні породи, які утворилися внаслідок виливів і затвердіння лави на поверхні Землі або на незначних глибинах, називають *поверхневими (ефузивними)*. Серед вилитих на поверхню вулканічних гірських порід переважають *базальти*. З пресованого вулканічного попелу утворюються *туфи та пемза*. У місцях викидів вулканічних газів на земну поверхню скупчуються кристалики *самородної сірки*.

Учені-геологи вважають, що початковою була базальтова магма, з якої в процесі еволюції виникають всі інші типи магми. У найдавніші геологічні ери виливалася магма, в якій містилися руди чорних металів. Через те їхні родовища переважають у фундаменті давніх платформ. У складі магми пізнішого часу містяться руди кольорових металів. Тому їхні родовища поширені в областях складчастості різного віку: від байкальського до альпійського.

Осадкові гірські породи складаються з мінеральних або органічних сполук, що сформувалися на поверхні суходолу або на дні водойм. Вони зазвичай залягають на магматичних породах. На материках близько 20 % обсягу осадових гірських порід міститься в чохлах платформ і майже половина – у передгірських та міжгірських прогинах в областях складчастості, решта – на дні Океану. Шар осадових порід коливається від часток метра (на щитах давніх платформ) до 10 – 18 км (у западинах давніх платформ, а найбільші товщі – у чохлах молодих платформ). Однак порівняно з усім об'ємом Землі це становить надзвичайно малу частину.

Залежно від вихідного матеріалу, з якого утворюються осадові породи, розрізняють уламкові, органічні та хімічні породи. *Уламкові гірські породи* є продуктами вивітрювання магматичних, метаморфічних та давніших осадових порід. Цей процес тривалий та безперервний. Брили, валуни, щебінь, галька, гравій, пісок, глина мають уламкове походження. Вони залягають у корі вивітрювання на щитах давніх платформ. Зі скам'янілих решток живих організмів або продуктів їхньої життєдіяльності утворилися *органічні породи*, такі як кам'яне та буре вугілля, торф, крейда, вапняк-черепашник, нафта, природний газ, озокерит (гірський віск). За рештками організмів вчені можуть установити, в які геологічні ери сформувалася та чи інша порода, теплим або холодним був клімат, які властивості мала вода, в якій мешкали організми. *Хімічні гірські породи* є результатом хімічних реакцій, зокрема випадання в осад хімічних сполук з морської води, з атмосферних газів, космічного матеріалу. Подібне походження мають кухонна та калійні солі, вапняк, кальцит, осадова залізна руда (лімоніт) та інші. Основна маса органічних та хімічних гірських порід залягає в чохлах давніх та молодих платформ, а також у передгірських прогинах, тобто вони характерні для тектонічних структур, які в минулому були басейнами нагромадження осадового матеріалу, що зносився з прилеглих територій.

Метаморфічні гірські породи широко представлені та є основною частиною найдавніших частин земної кори, в т. ч. й більшості давніх областей складчастості. З цим типом гірських порід генетично пов'язані родовища урану, золота, молібдену, вольфраму, заліза, коштовного та технічного каміння та ін. Процеси формування метаморфічних гірських порід відбуваються під дією високих температур (300 – 1000 °C), тиску, а також водних та газуватих розчинів, які просо-

чуються в гірські породи з остигаючих магматичних тіл під землею. При цьому метаморфізовані породи практично повністю змінюють свій зовнішній вигляд та ознаки. До таких порід належать глинисті сланці, роговики, мармур, кварцити, гнейси та інші.

Мінеральні ресурси як чинник розташування видобувних, матеріалота паливомістких виробництв. Абсолютна більшість мінералів та гірських порід є мінеральними ресурсами (корисними копалинами). *Мінеральними ресурсами* вважаються речовини земної кори, які залучені в економічну діяльність або безпосередньо після їхнього видобування, або після певної первинної переробки. За призначенням мінеральні ресурси поділяють на паливні (горючі), рудні (металічні) та нерудні (неметалічні).

Наявність або відсутність мінеральних ресурсів певних груп тривалий час визначала спеціалізацію країн або окремих їхніх частин. Деякі види виробництва через специфіку технології можуть розташовуватися лише там, де наявні поклади мінеральної сировини в земній корі, наприклад видобувні виробництва: паливне, гірничодобувне, гірничо-хімічне.

У минулому матеріалота паливомісткі виробництва розміщувалися лише з орієнтуванням на сировинний чинник. Ступінь матеріаломісткості визначається відношенням витрат на сировину до обсягу виробленої продукції. До матеріаломістких, зокрема, належить ряд хімічних та металургійних виробництв.

Так, розміщення підприємств з виробництва соди, сажі, мінеральних добрив, полімерів визначає наявність гірничо-хімічної сировини (самородної сірки, солей, вапняків) та паливних ресурсів (нафти, природного газу, вугілля).

У виробництві чавуну та сталі 85 – 90 % витрат припадає на сировину (залізні руди, руди легуючих металів: марганцю, хрому, молібдену, нікелю, кобальту, ванадію) та паливо (коксівне вугілля). І донині на вдале поєднання родовищ цих видів мінеральної сировини (за умови їхньої наявності) зорієнтовані металургійні комбінати країн з індустріальним типом економіки, зокрема Китаю, Індії, Казахстану.

Матеріаломістким є виробництво важких кольорових металів, що зумовлено низьким вмістом корисної речовини в рудах. Наприклад, на 1 т олова йде 300 т руди, міді – 20 – 150 т, цинку – 20 – 50 т. Тому центри виплавки важких металів поєднують з родовищами мінеральної сировини. Такі метали часто виплавляють у країнах, що розвиваються, багатих на відповідні корисні копалини (зокрема, Чилі, Перу, Демократичній Республіці Конго, Замбії).

У наш час склалася «припортова» металургія в тих країнах, які або недостатньо забезпечені власною сировиною, або тих, що зорієнтовані на експорт металів на світовий ринок. А через зростання ролі переробної металургії, яка виплавляє вторинні метали з металобрухту, підприємства наближують ще й до споживача металу.

Забезпеченість мінеральними ресурсами. Найбагатшими на різноманітну мінеральну сировину є великі за площею країни, які розташовані в межах різних тектонічних структур. Оскільки запаси окремих видів мінеральних ресурсів неоднакові й поширені нерівномірно, а також виснажуються швидкими темпами, в світі гостро постає проблема забезпеченості корисними копалинами.

З метою визначення терміну, на скільки вистачить тих чи інших видів

▶ Пригадайте та покажіть на карті: а) найбільші басейни, де видобувають нафту, природний газ, кам'яне вугілля в різних регіонах світу; б) країни зі значним видобутком залізної руди та руд кольорових металів (мідних, алюмінієвих, поліметалічних руд).

▶ За тематичними картами з'ясуйте назви країн, у яких розміщення підприємств чорної та кольорової металургії зорієнтоване на сировинний чинник, а в яких – на транспортний.

корисних копалин, введено поняття ресурсозабезпеченості. *Ресурсозабезпеченість* – це співвідношення між наявними запасами ресурсів та обсягами їхнього щорічного використання. Її обчислюють у роках за формулою:

$$\text{Ресурсозабезпеченість} = \frac{\text{Запаси ресурсу, т}}{\text{Обсяги використання, т}}$$

Дані підрахунки дають змогу виробити стратегію подальшого використання мінеральних ресурсів. За даними авторитетної міжнародної аналітичної організації Римський клуб, наближується час вичерпання запасів більшості паливно-енергетичних ресурсів і руд металів. Так, наприклад, ресурсозабезпеченість світу нафтою, природним газом, рудами кольорових металів оцінюють приблизно у 50 років, а залізними рудами – у 170 років.

Ресурсозабезпеченість також можна оцінити в запасах сировини з розрахунку на одну особу. Тоді її обчислюють як відношення запасів ресурсу до кількості населення. Ресурсозабезпеченість країн мінеральними ресурсами можна оцінити й їхньою часткою (у відсотках) від світових запасів. Це уможлиблює порівняння забезпеченості сировиною різних країн.

Країна	Промислові запаси, млрд тонн	Обсяг використання, млрд тонн на рік	Населення, млн осіб	Ресурсозабезпеченість		
				у роках	на 1 особу	частка від світових запасів, %
США	237,3	0,89	325,7			
Росія	157,0	0,36	146,9			
Китай	114,5	3,68	1390			
СВІТ	891,5	7,89	7500			100

Вплив людини на літосферу. Людська діяльність завжди впливала на літосферу. Особливо значних змін зазнала літосфера із середини ХХ ст. і проявилася в двох основних напрямках: інтенсивній зміні рельєфу та прискореному видобутку мінеральних ресурсів.

Наслідком діяльності людини є утворення *техногенних* форм рельєфу. Поверхня літосфери порушується під час гірських розробок. Після видобутку корисних копалин на поверхні землі залишаються *кар'єри*, прокладені під'їзні шляхи до них. Внаслідок складування відходів від переробки корисних копалин виникають відвали, конусоподібні насипи – *терикони* (мал. 51). Під час загачування річок з'являються *греблі*. Внаслідок урбанізації інтенсивно розвивається господарська інфраструктура (прокладання залізниць, автошляхів, трубопроводів, ліній електропередачі та зв'язку), що супроводжується серйозними змінами рельєфу. Часто порушення поверхні літосфери призводять до активізації стихійних природних явищ: зсувів, обвалів, просідання ґрунту, утворення ярів, сходження снігових лавин.

У наш час у світі використовується понад 200 видів мінеральних ресурсів. Щорічно з надр планети вилучається близько 300 млрд тонн сировини, а обсяги її видобутку кожне десятиліття подвоюються. Більшість зручних для видобутку родовищ, що розміщуються близько до поверхні та у сприятливих природних умовах, виснажилися, й видобуток перемістився на більшу глибини. Так з'явилися кар'єри глибиною понад 500 м, а деякі відвали навколо них досягли 100 м у висоту. Зростає глибина вугільних шахт до відміток понад 1,5 км (Чехія, Німеччина), а нафтогазових свердловин – майже до 10 км (США). Золотоносні копальні в Індії

▶ За наведеними у таблиці (с. 57) статистичними даними обчисліть ресурсозабезпеченість світу та зазначених країн вугіллям (кам'яним та бурим) у роках, у розрахунку на 1 особу та як частку від світових запасів. Зробіть висновки.

Мал. 51. Терикон

та Південній Африці вже сягнули відмітки 4 км. Таке втручання в надра планети не минає без наслідків.

Глобальна ресурсна проблема людства. Розвиток людського суспільства в усі століття був пов'язаний з використанням різноманітних ресурсів. Так, у ХХ ст. з надр Землі було вилучено корисних копалин більше, ніж за всю попередню історію цивілізації, а споживання викопного палива зросло майже в 30 разів. Для задоволення своїх потреб людина потребує все більшої кількості мінеральних ресурсів, а вони є невідновлюваними.

Намагаючись запобігти швидкому виснаженню мінеральних ресурсів, багато країн вже перейшли до *політики ресурсозбереження*, що передбачає значне скорочення обсягів використання ресурсів, зменшення витрат ресурсів на одиницю продукції (ресурсо- та енергозберезувальні технології), заміну одних ресурсів на інші, в т. ч. використання відновлюваних джерел енергії (ВДЕ). Важливе значення має промислова переробка виробничих і побутових відходів. Суворий облік та економічне оцінювання ресурсів мають стимулювати їхнє раціональне та економне споживання заради існування майбутніх поколінь.

1. Поясніть закономірності поширення різних за походженням гірських порід. **2.** Як змінюється в сучасному світі роль сировинного чинника в розміщенні видобувних, матеріало- та паливомістких виробництв? **3.** Які існують способи обчислення ресурсозабезпеченості мінеральними ресурсами? **4.** Які основні напрями впливу людини та літосферу? Які вони мають екологічні наслідки? **5.** У чому сутність глобальної ресурсної проблеми людства? Які можливі шляхи її подолання? **6*.** Спрогнозуйте наслідки загострення ресурсної проблеми на планеті.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 4. Встановлення за тематичними картами матеріків та України зв'язку між тектонічними структурами, рельєфом, мінеральними ресурсами та густотою населення, розташуванням видобувних, матеріало- та паливомістких виробництв.

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

1. Причини заселення схилів вулканів.
2. Сучасні вимоги до будівництва в районах з високою сейсмічністю.
3. Конструювання моделі «циклу гірських порід» на основі колекції гірських порід і мінералів.
4. Глобальна сировинна проблема людства: безвихідь чи спонукання до технологічного розвитку?

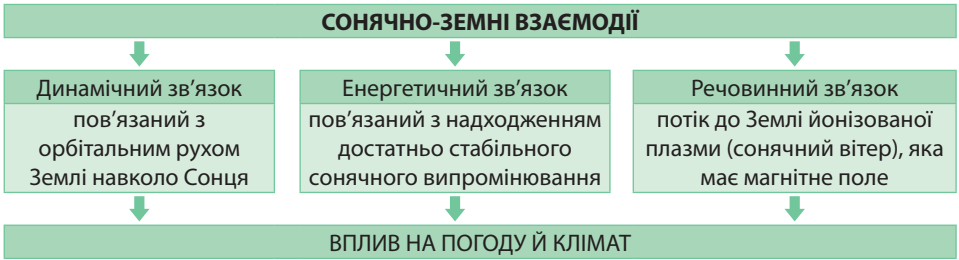
ТЕМА 4. АТМОСФЕРА ТА СИСТЕМИ ЗЕМЛІ

§ 13. ХАРАКТЕРИСТИКИ СТАНУ ПОВІТРЯ. ПОГОДА

Пригадайте! 1. Що таке атмосфера? Як вона утворилася? 2. Яку будову має атмосфера? Як називаються її основні шари? 3. Як освітлюється земна поверхня в дні сонцестоянь та рівнодень? 4. Що показують ізотерми на кліматичній карті світу? 5. Як сила Коріоліса впливає на формування постійних вітрів, циклонів та антициклонів? 6. Які вам відомі види атмосферних опадів?

Сонячно-земні взаємодії. Між Сонцем та Землею існує система прямих та опосередкованих фізичних зв'язків, які відбиваються на процесах у географічній оболонці. Цей вплив найбільш відчутний у повітряній оболонці Землі – атмосфері, що є одним з суттєвих чинників формування погоди й клімату.

Існує кілька форм сонячно-земних взаємозв'язків (мал. 52). По-перше, це *динамічний зв'язок*, пов'язаний з орбітальним рухом нашої планети навколо Сонця. Це викликає річні ритми в географічній оболонці, зокрема впливає на зміну характеристик стану повітря протягом року.

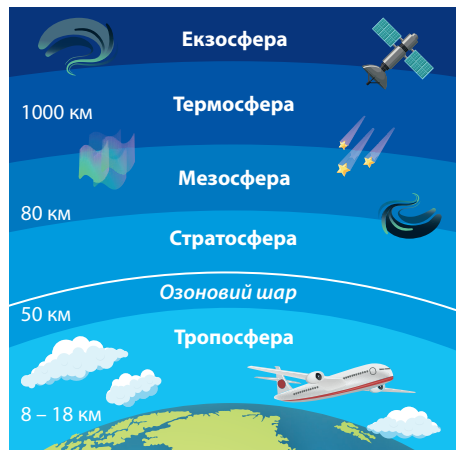
Мал. 52. Сонячно-земні взаємодії

По-друге, існує *енергетичний зв'язок*, пов'язаний з надходженням достатньо стабільного сонячного випромінювання. Передача енергії від Сонця на Землю відбувається через космічний простір внаслідок теплового випромінювання. *Сонячна радіація* – це кількість енергії (теплової та світлової), що надходить від Сонця до земної поверхні. У верхніх шарах атмосфери її кількість змінюється мало. На рівні земної поверхні її мінливість визначається змінами дня й ночі, пір року, станом атмосфери та характером земної поверхні (суходіл, Океан).

По-третє, існує *речовинний зв'язок*, тобто відбувається потік до Землі йонізованої плазми (суміші протонів та електронів, т. зв. сонячний вітер), яка має магнітне поле. Так Земля опиняється в магнітосфері Сонця. Час від часу трапляються сонячні збурення, й сонячна плазма та ударна хвиля досягають Землі через 1,5 – 2 доби, що викликає магнітні бурі. Вони впливають на верхні шари атмосфери (екзосферу та йносферу), що призводить до посилення полярних сьвів, погіршення радіозв'язку на коротких хвилях, потоншення озонового шару, становить радіаційну небезпеку для екіпажів й устаткування космічних кораблів. Через 2 – 4 доби після магнітної бурі відбувається помітна перебудова баричного поля нижнього шару атмосфери – тропосфери. Як наслідок – активізація циклонів та прояв несприятливих погодних явищ.

Тропосфера. Атмосфера обертається разом з нашою планетою як єдине ціле, оскільки її утримує сила земного тяжіння. Що далі від поверхні Землі, то сила тяжіння менша, тому густина повітря з висотою зменшується. За різними даними, верхня межа атмосфери розташована на висоті від 2 000 до 3 000 км. Але сліди земних газів фіксують навіть на висоті 10 – 12 тис. кілометрів. Атмосфера має шарувату будову. Її умовно поділяють на п'ять основних оболонок, що поступово переходять одна в одну (мал. 53).

У прилеглому до Землі шарі атмосфери – тропосфері – зосереджено близько 80 % усього атмосферного повітря та завдяки випаруванню з поверхні Океану – майже уся атмосферна вода, з якої формуються хмари й випадають опади. Тропосфера простягається від

Мал. 53. Атмосфера та її складники

земної поверхні вгору до висоти 8–18 км. Через приплюснуту форму нашої планети сила тяжіння неоднакова в різних широтах. Основними характеристиками стану повітря в тропосфері є його температурний режим, атмосферний тиск, вітер, вологість, атмосферні опади.

Температурний режим. Температура в тропосфері закономірно змінюється як з висотою місцевості, так і залежно від географічної широти. Сонячна радіація безпосередньо не нагріває прозорого повітря, а гріє освітлену ним земну поверхню, від якої потім передається тепло атмосфері. Через те з висотою температура повітря зменшується, до того ж із чіткою закономірністю. У нижніх шарах атмосфери на кожний кілометр підйому стає холодніше на 6 °С. Свого мінімуму температура в тропосфері досягає на висоті 18–20 км: близько –55 °С.

Головною причиною зміни температури повітря є зменшення *кута падіння променів Сонця* на земну поверхню від екватора до полюсів. Через те найбільше сонячної радіації надходить на територію між Північним та Південним тропіками в межах жаркого теплового поясу, де кут падіння променів Сонця протягом року близький до 90° і температури повітря понад +20 °С.

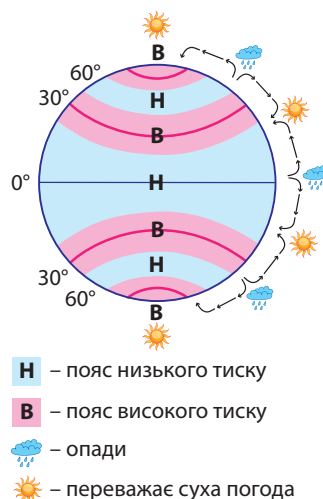
У помірних теплових поясах середньорічні температури нижчі, ніж у жаркому поясі. Крім того, у зв'язку з нахилом земної осі до орбіти кут падіння променів Сонця на земну поверхню суттєво змінюється протягом року. Там чітко змінюються пори року. До того ж тепла та холодна пори року в помірних широтах Північної та Південної півкуль не збігаються: коли в одній півкулі – літо, в іншій – зима.

Найменше сонячної радіації отримують території від Північного та Південного полярних кіл до полюсів Землі. Там кут падіння сонячних променів менший за 24°, тому майже протягом усього року температури повітря від'ємні. Полярний день змінює полярна ніч.

Отже, загальна закономірність у розподілі температур на планеті полягає в їхньому поступовому зниженні від екватора до полюсів. Це найкраще ілюструють *ізотерми* найтеплішого та найхолоднішого місяців року на кліматичній карті світу.

Зміна атмосферного тиску. Внаслідок закономірного розподілу температури повітря від екватора до полюсів сформувалися сталі пояси атмосферного тиску Землі (мал. 54). Так, у районі екватора протягом року температура повітря висока: близько +24 °С. Тому тепле повітря, розширюючись, підіймається вгору й слабо тисне на поверхню. Внаслідок цього біля поверхні Землі формується область *низького атмосферного тиску*. Повітря, яке піднімається над екватором, з висотою охолоджується й стає важчим. У верхніх шарах тропосфери воно розтікається по обидва боки від екватора й осідає неподалік тропічних широт близько 30° широти Північної та Південної півкуль. Тому там формуються пояси *високого атмосферного тиску*. Біля Північного та Південного полюсів температура повітря протягом року дуже низька. Тому холодне й, відповідно, важче повітря опускається до землі, утворюючи області *високого атмосферного тиску*. Між поясами високого тиску

► **1.** За кліматичною картою світу визначте середньосічні та середньоліпні температури повітря в межах теплових поясів Землі. **2.** Поясніть, чому не збігаються середні температури повітря січня та липня у Північній та Південній півкулях.

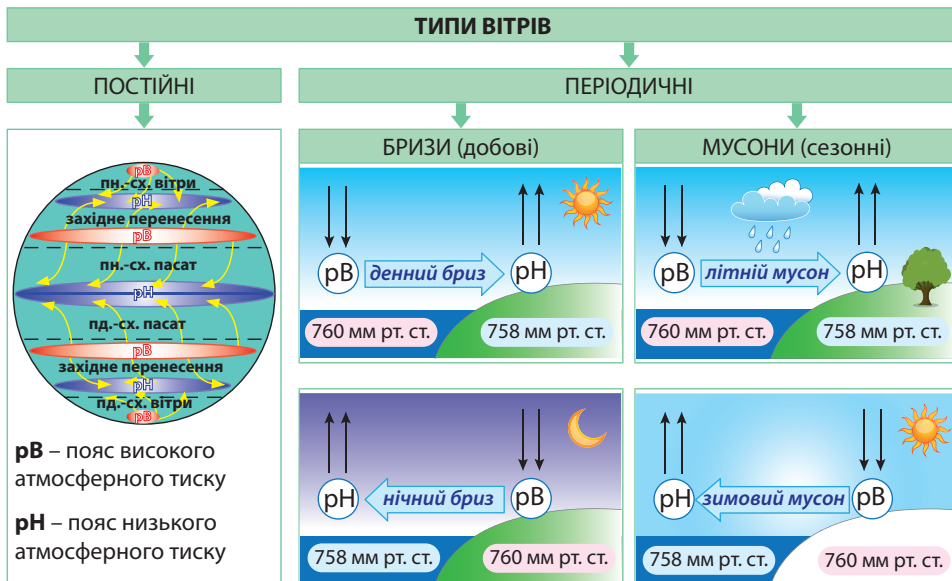
Мал. 54. Пояси атмосферного тиску та розподіл опадів

на полюсах і 30°-градусних широтах формуються області *низького тиску*, які утворюються у *помірних широтах* Північної та Південної півкуль (приблизно 60° пн. ш. та 60° пд. ш.). Отже, пояси низького та високого тиску змінюються по чергову.

Атмосферний тиск також змінюється з висотою, оскільки з підняттям вгору залишається все менший стовп повітря, й атмосферний тиск зменшується. На кожні 100 м підйому в тропосфері атмосферний тиск знижується на 10 мм рт. ст.

Вітри. Різниця атмосферного тиску спричиняє рух повітря, яке завжди пересувається з області вищого тиску до області нижчого. Причому що більша різниця тиску, то швидше рухається повітря й має більшу силу. Систему повітряних течій у тропосфері називають *атмосферною циркуляцією*. Основними її видами є горизонтальні та вертикальні переміщення повітряних мас. Горизонтальні переміщення називають *вітром*, вертикальні вихороподібні рухи повітря – *циклонами* та *антициклонами*.

На Землі формуються постійні та періодичні вітри. *Постійні вітри* не змінюють свого напрямку протягом року (мал. 55). Їхні формування та напрямки пов'язані зі сталими поясами атмосферного тиску на Землі, а також силою Коріоліса. До постійних вітрів належать пасати, західне перенесення, а також північно-східні й південно-східні (стокові) вітри полярних широт. *Пасати* зароджуються в тропічних широтах обох півкуль, де існують області підвищеного тиску, й прямують до екватора, де протягом року тиск низький. Під дією сили Коріоліса пасати відхиляються в Північній півкулі праворуч, тобто мають північно-східний напрямок, а в Південній півкулі – ліворуч, тобто їхній напрямок є південно-східним. З областей високого атмосферного тиску тропічних широт обох півкуль вітер також дме в помірні широти, де тиск низький. Так виникає *західне перенесення*. Внаслідок обертання Землі воно також відхиляється в Північній півкулі праворуч, а в Південній – ліворуч. Західне перенесення суттєво впливає на формування погоди в Україні, приносячи з Атлантичного океану вологе повітря. У полярних широтах формуються в Північній півкулі *північно-східні*, а в Південній півкулі – *південно-східні (стокові) вітри*. Вони дмуть із областей підвищеного тиску на полюсах у помірні широти й також зазнають впливу відхиляючої сили Землі.

Мал. 55. Туни вітрів

Періодичні вітри виникають на узбережжях водойм. Їхнє формування пов'язане з коливаннями тиску над берегом та водоймою. До періодичних належать добові вітри бризи та сезонні – мусони. *Бризи* формуються на узбережжях невеликих водойм: річок, озер, водосховищ, морів. Вони змінюють свій напрямок двічі на добу. Денний бриз дме з прохолодної водойми з високим тиском над нею на нагріте узбережжя з низьким тиском, нічний бриз – з області високого тиску над охолодженим берегом у бік теплої води з низьким атмосферним тиском над нею.

На узбережжях материків, де великі площі суходолу межують з велетенськими океанічними просторами, виникають *мусони*. Літній мусон формується аналогічно денному бризу. Він дме з Океану на материк й приносить вологу погоду. Формування зимового мусону аналогічне нічному бризу. Він дме з материка в бік Океану, зумовлюючи посушливу погоду. Найпотужніші мусони формуються на східних і південних берегах Євразії на межі найбільшого в світі материка з Тихим та Індійським океанами. Через те в цих частинах Землі літом панує волога із сильними зливами погода, а зимою – дуже посушлива.

Вологість повітря. Розрізняють абсолютну та відносну вологість. *Абсолютна вологість повітря* показує кількість водяної пари, що фактично міститься в 1 м³ повітря й вимірюється в грамах на кубічний метр, г/м³. Вона прямо пропорційно залежить від температури повітря: що вища температура, то більше водяної пари здатне ввібрати в себе повітря (табл. 2).

Таблиця 2

Максимальна абсолютна вологість повітря залежно від температури

-20 °С	Не більш ніж 1 г води	+10 °С	Не більш ніж 9 г води
-10 °С	Не більш ніж 2 г води	+20 °С	Не більш ніж 17 г води
-5 °С	Не більш ніж 3 г води	+30 °С	Не більш ніж 30 г води
0 °С	Не більш ніж 5 г води	+40 °С	Не більш ніж 51 г води

Максимальний вміст водяної пари у повітрі трапляється рідко. Тому існує поняття *відносної вологості повітря* як відношення фактичного вмісту водяної пари в повітрі до максимально можливого за даної температури й виражається у відсотках. Наприклад, якщо температура повітря становить +10 °С, а відносна вологість повітря 80 %, то це означає, що в 1 м³ повітря міститься 7,2 г води. *Насиченим* водою є повітря з відотною вологістю 100%. У ньому вода починає *конденсуватися*, тобто переходить з газуватого в рідкий стан. Так утворюється роса або туман. Якщо відносна вологість не досягає зазначеної позначки, то повітря вважається *ненасиченим*.

Комфортним для життя людини вважається відносна вологість повітря близько 70%. У пустелях цей показник спадає менше ніж до 50%. Якщо відносна вологість повітря зменшується до 30%, то умови стають екстремальними. Відносна вологість повітря в Україні становить 65 – 75 %.

► **1.** За кліматичною картою світу відшукайте території, де дмуть постійні вітри. **2.** Порівняйте вплив пасатів на формування клімату Африки та Південної Америки. **3.** Поясніть вплив постійних вітрів на клімат Євразії та Північної Америки.

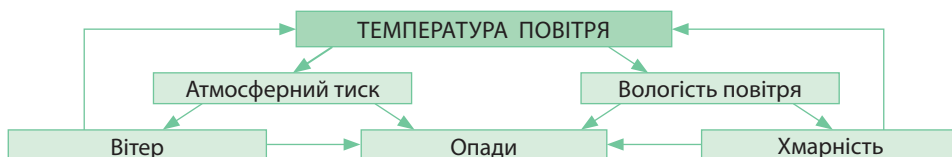
► **1.** Поясніть, як формуються мусони біля східних берегів Північної Америки. Чому вони не такі потужні, як мусони на східних та південних берегах Євразії? **2.** Поміркуйте, чому не формуються мусони в Південній півкулі.

► **1.** За даними таблиці 2 визначте, якою є відносна вологість повітря, якщо за температури +30 °С фактичний вміст водяної пари у повітрі становить 27 г/м³. **2.** Яка кількість водяної пари міститься у повітрі, якщо за температури +20 °С його відносна вологість становить 70 %? **3.** Якою є температура повітря за відносної вологості 60 % і фактичного вмісту в ньому водяної пари 3 г/м³?

Атмосферні опади. Від розміщення областей атмосферного тиску залежить розподіл атмосферних опадів. Там, де формуються пояси низького тиску, випадає багато опадів, а там, де переважає високий тиск, кількість опадів незначна (див. мал. 55). Наприклад, над екваторіальними широтами переважає низький тиск. Там тепле й насичене водяною парою повітря під час підняття вгору швидко охолоджується. Внаслідок цього утворюються купчасто-дощові хмари, з яких випадає понад 2 000 мм опадів на рік.

На кількість опадів також впливає *напрямок вітру*. Опади приносять вітри, що дмуть з Океану. Вітри із суходолу спричиняють суху погоду. З просуванням від узбережжя вглиб материка зазвичай кількість опадів зменшується. Суттєвий вплив на кількість атмосферних опадів біля узбереж океанів мають *морські течії*. У тих місцях, де біля берега проходять холодні течії, опадів майже не буває й виникають берегові пустелі. Там, де течії теплі, на узбережжі випадає велика кількість опадів.

Погода. Наука, що вивчає атмосферу Землі та зміни основних показників стану повітря, називається *метеорологією*. Для спеціаліста-метеоролога поняття «погода» включає шість основних показників: *температуру повітря, атмосферний тиск, вітер, вологість повітря, хмарність й атмосферні опади* (мал. 56). Всі ці показники можуть швидко змінюватися. Через те на метеорологічних станціях проводять регулярні спостереження за ними. Отже, *погода* – стан повітря нижнього шару атмосфери (тропосфери) в даний час у даній місцевості.

Мал. 56. Основні показники стану погоди

Метеостанції розміщено по всій планеті. Лише в нашій державі їх близько 200. За даними метеорологічних спостережень складають графіки добової, місячної, річної зміни температури повітря, діаграми хмарності та розподілу опадів, рози вітрів. Нині до складання прогнозу погоди залучено також літаки, радіозонди, штучні супутники Землі.

Синоптична карта. Уся інформація з метеостанцій та метеорологічних супутників надходить до Гідрометеорологічного центру України, де створюють спеціальні *синоптичні карти*, або *карти погоди* (мал. 57). Нині такі карти складаються автоматично, тобто за допомогою комп'ютера. На них символами та цифрами нанесено дані про температуру та вологість повітря, напрямки та швидкість вітрів, шляхи пересування циклонів й антициклонів, атмосферні фронти, хмарність, кількість та види опадів, атмосферні явища (тумани, завірюхи, грози, ожеледь та ін.) на певний час. За ними складають прогноз погоди на кілька годин, добу, тиждень, сезон. Що менший термін складання прогнозу погоди, то він точніший.

Синоптичні карти для всієї земної кулі складають у масштабі 1:30 000 000, а для окремих частин Землі – до 1:2 500 000. За термінами складання розрізняють *основні* та *додаткові* карти погоди. Основні синоптичні карти складають 4 рази на добу: о 00.00, 06.00, 12.00 та 18.00 за всесвітнім часом. Додаткові карти скла-

▶ За кліматичною картою світу: 1) відшукайте території з найбільшою та найменшою кількістю опадів; поясніть причини такого їх розподілу; 2) проілюструйте на конкретних прикладах вплив холодних і теплих морських течій на кількість опадів на узбережжях океанів.

дають на основі даних у проміжні терміни. Вони особливо важливі для обслуговування авіації та мореплавства. Залежно від рівня атмосфери розрізняють *приземні* та *висотні* карти. Перші – найбільш інформативні. Їх складають за даними наземних і морських метеорологічних станцій, а другі – на основі даних аерологічних станцій.

Мал. 57. Синоптична карта Європи

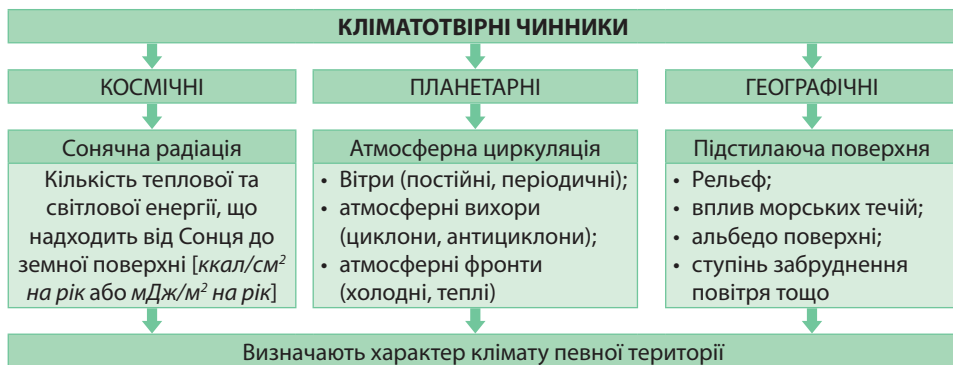

1. Які існують форми сонячно-земних взаємозв'язків? Як вони впливають на атмосферу Землі? **2.** Поясніть, як впливає розподіл сонячної радіації на перерозподіл температури повітря на земній поверхні. **3.** Поясніть, як сформувалися пояси сталого тиску на Землі та механізм утворення постійних вітрів. **4.** Поясніть поняття «абсолютна вологість повітря», «відносна вологість повітря». **5.** Використовуючи кліматичну карту, поясніть закономірності розподілу температури та атмосферних опадів на території України.

§ 14. КЛІМАТ

Пригадайте! 1. Як пов'язані між собою погода та клімат? 2. Чому повітря в тропосфері перебуває в постійному русі? Які існують основні види атмосферної циркуляції? 3. В якому напрямку й чому змінюються кліматичні умови на земній поверхні?

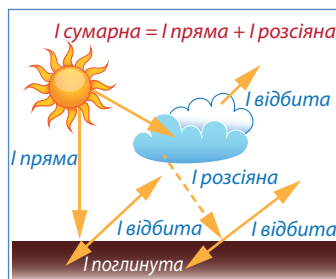
Кліматотвірні чинники. Клімат – це багаторічний режим погоди в даній місцевості. Його особливості стають зрозумілими на основі спостереження погоди протягом багатьох років поспіль і визначаються дією низки пов'язаних між собою причин. Це *кліматотвірні чинники* – умови, що визначають характер клімату певної території. До кліматотвірних належать: космічні чинники – *сонячна радіація*, планетарні – *атмосферна циркуляція* (переміщення повітряних мас) і географічні – характер *підстилаючої поверхні*. Вплив сонячної радіації визначає зміну кліматичних умов від екватора до полюсів. Атмосферна циркуляція впливає на зміну клімату від узбереж вглиб материків. Географічні особливості підстилаючої поверхні формують місцеві особливості клімату. Серед них найістотнішими є абсолютна висота місцевості, вплив морських течій, особливості земної поверхні (її колір, характер рослинності), ступінь забруднення повітря (руйнування озонового шару, глобальне потепління) тощо.

Мал. 58. Кліматотвірні чинники

Сонячна радіація. Кількість сонячної радіації вимірюється за тепловою дією в кілокалоріях на 1 см^2 ($\text{ккал}/\text{см}^2$) або мегаджоулях на 1 м^2 ($\text{мДж}/\text{м}^2$) протягом року. Близько 25% сонячної радіації, що йде від Сонця до Землі, відбивається атмосферою. Безпосередньо від сонячного диска без перешкод надходить найбільш потужна

пряма сонячна радіація (I пряма) (мал. 59). Крізь хмари, розсіюючись краплинками води, голочками криги, часточками пилу, надходить на земну поверхню з усього небокраю розсіяна радіація (I розсіяна). У хмарні дні вона є єдиним джерелом сонячної енергії біля земної поверхні. Отже, поверхні планети досягає радіація двох видів (пряма та розсіяна), що разом становить сумарну сонячну радіацію (I сумарна). Та частина сонячної радіації, що відбивається від поверхні землі або хмар, називається відбитою (I відбита). Кількість відбитої від земної поверхні радіації залежить від її кольору та характеру рослинності. Відбивна здатність поверхні називається альbedo (від лат. *albus* – білий). Воно визначається у відсотках як відношення відбитої радіації до сумарної. Частина сумарної радіації, що нагріває земну поверхню, а від неї потім нагрівається повітря, називають поглинутою радіацією (I поглинута). Її кількість визначається як різниця сумарної та відбитої радіації.

Мал. 59. Види сонячної радіації

Земна поверхня одержує не однакову кількість сумарної сонячної радіації. На її величину впливає як інтенсивність, так і тривалість надходження сонячної енергії. Інтенсивність випромінювання залежить від кута падіння променів Сонця на земну поверхню та хмарності, а тривалість освітлення – від часу перебування світила над горизонтом. Залежно від географічної широти кут падіння променів Сонця на земну поверхню зменшується від екватора до полюсів. Відповідно зменшується й кількість сумарної сонячної радіації від 140 до 50 $\text{ккал}/\text{см}^2$ на рік. Тому переважно такий самий характер зменшення температури повітря. Хмарність також зменшує кількість сумарної радіації. Саме тому найбільшу кількість сумарної сонячної радіації одержують не приекваторіальні території (де хмарність висока), а тропічні (де переважає суха безхмарна погода) – 200–220 $\text{ккал}/\text{см}^2$ на рік. Окрім того, найбільше сонячної радіації надходить влітку під час тривалішого перебування Сонця над горизонтом, а найменше – взимку, коли світловий день коротший.

Атмосферна циркуляція. У тропосфері постійно формуються та переміщуються повітряні маси, що суттєво впливає на перерозподіл температури повітря та атмосферних опадів. **Повітряна маса (ПМ)** – це велика рухома частина тропосфери, яка має свої властивості (температуру, вологість, прозорість та інші).

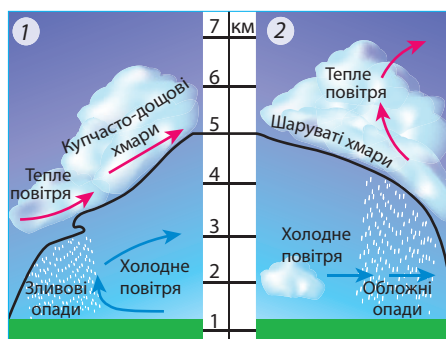
Типи повітряних мас названо залежно від географічних широт їхнього формування: *екваторіальні* (теплі й вологі), *тропічні* (теплі й сухі), *помірні* (температура повітря змінюється за сезонами, переважно вологі), *арктичні / антарктичні* (холодні й сухі). Усі типи повітряних мас (окрім екваторіальних) поділяють на морські та континентальні. *Морські повітряні маси* характеризуються значною вологістю та незначними сезонними амплітудами температури: зимою вони достатньо теплі, а влітку прохолодні. *Континентальні повітряні маси* сухі та мають великі сезонні коливання температури: зимою вони дуже холодні, а влітку спекотні.

► Поясніть, чому морські та континентальні повітряні маси мають неоднакові властивості.

Переміщуючись, повітряні маси чинять вплив на значні території. Однак самі, потрапляючи в інші широти та на іншу підстилаючу поверхню, змінюються – *трансформуються* (від лат. *transformo* – перетворення). Наприклад, морські повітряні маси, просуваючись над Європою, поступово віддають через опади свою вологу. Влітку вони поступово нагріваються від розігрітого Сонцем материка, а взимку, відповідно охолоджуються від переохолодженого суходолу. Так морські повітряні маси трансформуються в континентальні.

Під час зіткнення двох різних за властивостями повітряних мас формується **атмосферний фронт** (від лат. *frons* – чільна сторона, лоб). Він являє собою межу між двома повітряними масами з різними властивостями. Найчастіше вони утворюються на стику теплих і холодних повітряних мас (мал. 60). Ширина

фронтів може досягати кількох десятків кілометрів, довжина – кількох сотень кілометрів, а висота – найчастіше 3–5 км. Якщо проходить атмосферний фронт, то змінюється погода. Якщо наступає холодне повітря й витісняє тепле з певної території, то виникає **холодний фронт**. На лінії фронту формуються купчасто-дощові хмари. Це спричиняє похолодання, яке влітку супроводжується зливовими дощами, градом, посиленням вітру, а взимку – сильними хуртовинами. **Теплий атмосферний фронт** формується, якщо наступає тепле й вологе повітря на територію, де панує холод.

Мал. 60. Холодний (1) та теплий (2) атмосферні фронти

При цьому утворюються шаруваті хмари, що зумовлюють обложні дощі. Атмосферні фронти не існують постійно. Вони виникають, активізуються, розмиваються й потім зовсім зникають.

На лініях атмосферного фронту формуються **циклони**, якщо тепле повітря вклинюється в холодне. Вони являють собою вихороподібне переміщення повітря з низьким атмосферним тиском у центрі та високим на периферії (див. мал. 55 на с. 61). Через те повітря рухається від периферії до центру. Внаслідок дії сили Коріоліса в Північній півкулі повітря закручується проти руху годинникової стрілки, у Південній – за її рухом. Швидкість повітря сягає 30–40 км/год. Діаметр циклона становить 1–3 тис. кілометрів. Циклони посилюють вітер й спричиняють дощову прохолодну погоду влітку, сніг і відлигу – взимку.

Протилежністю циклонам є **антициклони** – вихороподібний рух повітря з високим атмосферним тиском у центрі та низьким на периферії, тому повітря рухається від центру до периферії за годинниковою стрілкою у Північній півкулі та проти її руху – в Південній півкулі. Швидкість пересування – до 30 км/год.

Діаметр антициклону сягає 3–4 тис. кілометрів. Часто антициклон може надовго залишатися нерухомим. Ознаками проходження антициклону є стійкий стан погоди: припинення вітру, мала хмарність, відсутність опадів, сильні морози взимку, спека влітку.

Підстилаюча поверхня. На місцеві особливості клімату суттєво впливає характер підстилаючої поверхні й передусім *рельєф*. Гірські хребти перешкоджають вільному пересуванню повітряних мас, створюючи своєрідні кліматичні бар'єри. Це впливає на перерозподіл атмосферних опадів і температурний режим розміщених перед та за ними рівнин. Рівнини ж сприяють проникненню повітряних мас на значні території. Клімат морського узбережжя визначають холодні та теплі *морські течії*.

Крім того, на формування клімату впливає *альbedo* поверхні. Найменший показник відбивання в ріллі – 4%. Вода відбиває дуже мало – лише 5% сонячних променів. Зелена трава має альbedo 26%, пісок – 30%, а найбільше – свіжий сніг: 80–85%. Альbedo снігу і льоду залежить від їхньої чистоти. У горах та арктичних широтах альbedo снігу іноді досягає 94%, тому поверхня прогрівається слабо.

Карта кліматичних поясів. Для різних широт характерні притаманні саме їм ознаки клімату. Так, за широтною ознакою виділяють **кліматичні пояси** – величезні території, у межах яких основні показники клімату майже не змінюються. На спеціальній тематичній карті показано 13 кліматичних поясів (мал. 61). Вони дзеркально повторюються від екватора в бік полюсів. Кліматичні пояси поділяють на 7 основних та 6 перехідних. *Основні кліматичні пояси*: екваторіальний, 2 тропічні, 2 помірні, арктичний і антарктичний. В їхніх межах характер клімату визначається панівними, однойменними з назвою поясу повітряними масами.

Території, де повітряні маси змінюються двічі на рік за сезонами, належать до *перехідних кліматичних поясів*. У їхніх назвах є префікс «суб» (тобто «під» основним поясом): 2 субекваторіальні, 2 субтропічні, субарктичний і субантарктичний. Перехідні кліматичні пояси розташовані між основними поясами, з яких до них надходять відповідні повітряні маси. У липні усі повітряні маси зсуваються на північ, у січні – на південь. Наприклад, субекваторіальні кліматичні пояси в теплу пору року зазнають впливу екваторіальних (тепліх й вологих) повітряних мас, в холодну – тропічних (тепліх і сухих). Через те там протягом року панує тепла погода, але є літній сезон дощів і зимовий сезон посухи.

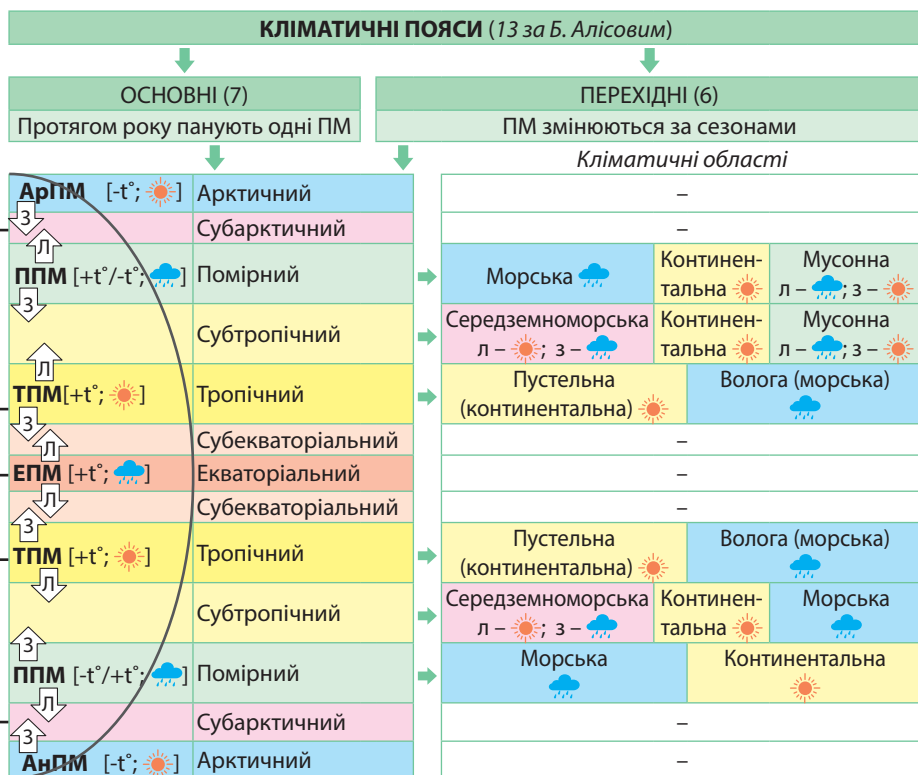
На карті кліматичних поясів помітно, що межі кліматичних поясів не завжди збігаються з напрямом паралелей. Це пов'язано з характером підстилаючої поверхні. Тому в межах низки кліматичних поясів сформувалися *кліматичні області* з різними *типами клімату*. Кліматичні області різняться річною кількістю опадів, сезонністю їхнього розподілу, річними амплітудами температури повітря. Так, у межах тропічного кліматичного поясу виділяють два типи клімату: *пустельний* (континентальний) та *вологий* (морський). У субтропічному – такі типи клімату: *середземноморський* (волога зима, сухе літо), *континентальний* (сухий протягом року), *мусонний*

► Поясніть, звідки надходять в Україну циклони та антициклони. На яку погоду слід очікувати під час їхнього проходження територією нашої держави?

► 1. Зіставивши кліматичну та фізичну карти світу, поясніть на конкретних прикладах: а) як впливають на формування клімату гори та рівнини; б) які існують відмінності гірського та рівнинного клімату; в) процес формування берегових пустель на різних материках. 2. Поясніть, чому течію Гольфстрім називають «трубою парового опалення» Європи.

► За наведеними прикладами схарактеризуйте ознаки клімату: а) основних кліматичних поясів (тропічного, помірнього, арктичного/антарктичного); б) перехідних кліматичних поясів (субтропічного, субарктичного/субантарктичного).

(вологе літо, суха зима) та *морський* (з рівномірним зволоженням). Для помірного поясу характерні *морський, помірно континентальний, континентальний, різкоконтинентальний* та *мусонний* типи клімату.

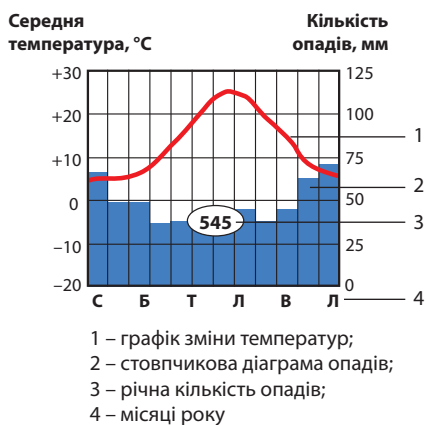

Мал. 61. Кліматичні пояси та кліматичні області

Характеристика типів клімату за кліматичними діаграмами. Характерні ознаки клімату можна зобразити в формі кліматичної діаграми. Вона складається з двох основних графічних зображень: графіка зміни температури повітря та стовпчикової діаграми розподілу атмосферних опадів за місяцями року (мал. 62).

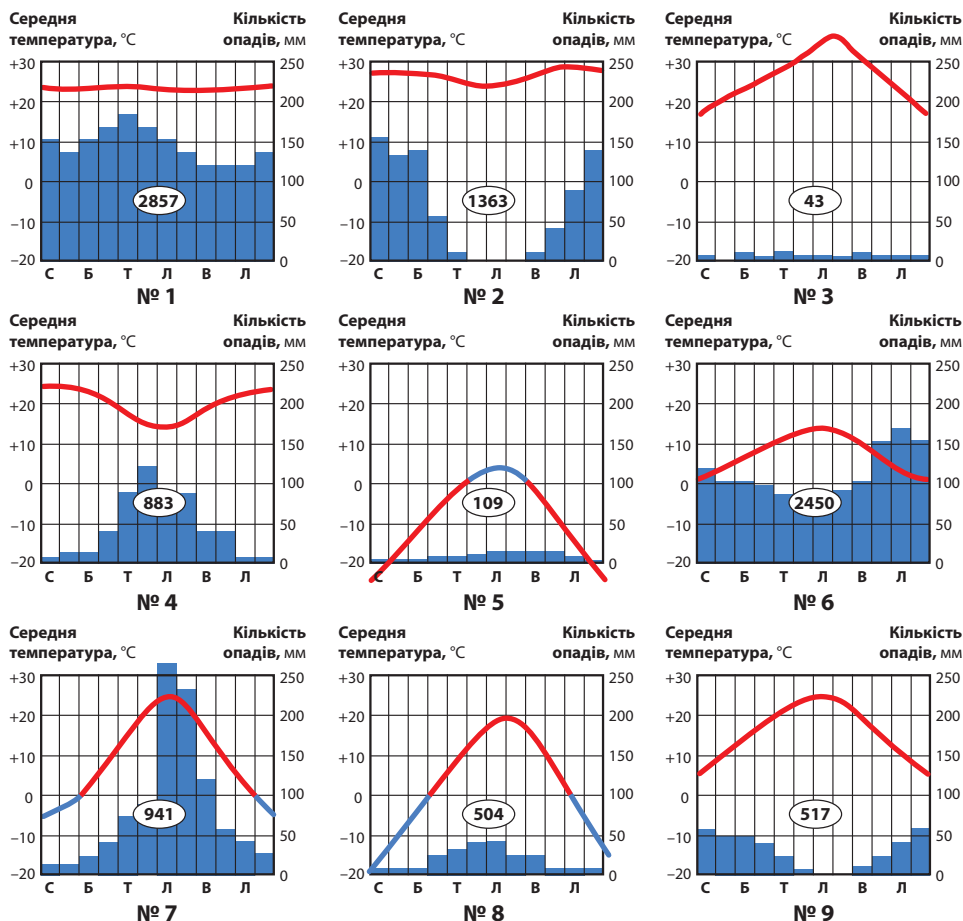
За *графіком температури* можна встановити низку ознак клімату: середню температуру повітря кожного місяця року; порівнявши температури січня та липня, обчислити річну амплітуду коливання температури; визначити місцеположення території відносно екватора.

За *діаграмою опадів* можна визначити їхню середню кількість за кожний місяць року, а також сезонність їхнього розподілу. Крім того, в кліматичній діаграмі зазначено річну кількість опадів.

Мал. 62. Аналіз кліматичної діаграми

▶ За наведеними кліматичними діаграмами (мал. 63) схарактеризуйте (у формі таблиці) особливості клімату та визначте, для якого типу клімату вони характерні.

Мал. 63. Кліматичні діаграми

Номер діаграми	Температура, °С		Півкуля (пн., пд.)	Амплітуда температур, °С	Опади		Тип клімату
	січня	липня			Річна кількість, мм	Сезонність розподілу	

1. Назвіть кліматотвірні чинники та схарактеризуйте їхній вплив на формування клімату? **2.** Поясніть, як змінюється погода під час проходження циклону, антициклону, холодного й теплового атмосферних фронтів. **3.** Схарактеризуйте причини формування особливостей клімату основних і перехідних кліматичних поясів. **4.** Розкажіть, як визначають типи клімату за кліматичними діаграмами. **5***. Покажіть на карті кліматичних поясів подібні типи клімату на різних материках. Поясніть причини їхньої подібності. **6***. Порівняйте клімат окремих територій України.

§ 15. КЛІМАТИЧНІ УМОВИ ТА РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АТМОСФЕРИ

Пригадайте! 1. Що таке вивітрювання та які існують його види? 2. Які вам відомі відновлювані джерела енергії (ВДЕ)? 3. Як особливості клімату впливають на спеціалізацію сільського господарства? 4. Чим спричинене глобальне потепління клімату та які його можливі наслідки?

Вплив атмосфери на літосферу. Ви вже знаєте, що атмосфера тісно пов'язана з усіма зовнішніми оболонками Землі в межах географічної оболонки.

Внаслідок безпосереднього впливу атмосфери літосфера зазнає потужного фізичного та хімічного *вивітрювання*. *Фізичне вивітрювання* полягає лише в механічному руйнуванні гірських порід. Залежно від діючих чинників існує температурне, морозне та механічне вивітрювання. *Температурне*, або *інсоляційне* (від лат. *sol* – сонце) *вивітрювання* відбувається під дією добових і сезонних коливань температури. Воно найбільш характерне для континентальних типів клімату в тропічному та помірному поясах. *Морозне вивітрювання* має місце в умовах частих коливань температури близько 0 °С. При цьому відбуваються замерзання та відтаювання води в тріщинах гірських порід. Трапляється морозне вивітрювання в субарктичних та арктичних широтах, а також у високогірних районах. Його наслідком є утворення кам'яних морів (мал. 64). Завдяки перенесенню часточок гірських порід водою або вітром відбувається *механічне вивітрювання*. Внаслідок *хімічного вивітрювання* під дією повітря та води відбувається ще й зміна хімічного складу приповерхневих шарів літосфери. Залежно від діючих речовин розрізняють кілька видів хімічного вивітрювання. Так, *вуглекислотне вивітрювання* відбувається під дією вуглекислого газу та води, *сірчанокислотне* – кисню та води. Для тропічних пустель характерне *сольове вивітрювання*, за якого під час випарювання соляних розчинів відбувається кристалізація солей у порах та тріщинах гірських порід.

Величезною є роль атмосфери в *рельєфоутворенні*. Так, атмосферні опади дають початок *поверхневим і підземним текучим водам*, які, потрапляючи в земну кору, разом з *вітром* в одних місцях здійснюють руйнівну геологічну роботу, а в інших – акумулятивну. При цьому формуються різні генетичні форми рельєфу: водно-ерозійні, водно-акумулятивні, карстові, гравітаційні, еолові. Крім того, наслідком впливу стихійних погодних явищ на літосферу є низка негативних для людини процесів, таких як селі, обвали, снігові лавини.

Кліматичні умови як чинник розселення, розташування виробництва та інфраструктурних об'єктів. Клімат є одним з найважливіших компонентів географічного середовища, що впливає на розселення живих організмів, у т. ч. й людини. На етапі заселення людиною Землі бралися до уваги комфортність клімату й можливості займатися певними видами господарської діяльності.

З розвитком продуктивних сил потреби господарства змушують будувати міста, прокладати дороги, вести господарську діяльність у надзвичайно несприятливих кліматичних умовах. У деяких країнах сформувалися т. зв. райони нового освоєння. Там економічна діяльність людини, як правило, починається для видобутку корисних копалин. Для таких потреб створено чимало міст за Північним полярним колом у Швеції,

► **1.** Поясніть, як пов'язані між собою атмосфера й гідросфера кругообігом води в природі. **2.** Наведіть приклади взаємодії атмосфери з біосферою. Яке значення має озоновий шар атмосфери для живих організмів?

Мал. 64. Кам'яне море на Фолклендських островах – результат морозного вивітрювання

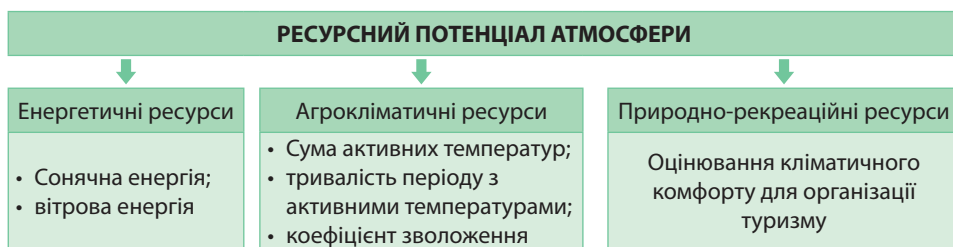
► Назвіть форми рельєфу, що належать до різних генетичних типів, які виникли внаслідок впливу атмосфери на літосферу. Поясніть механізм їхнього формування. Поясніть їхній вплив на життя та господарську діяльність людини.

► Зіставивши карти густоти населення та кліматичних поясів, з'ясуйте, території з якими типами клімату заселено найбільше та найменше. Поясніть, які особливості кліматичних умов сприяють розселенню людей, а які її обмежують.

Канаді, США, Росії. Відбувається господарське освоєння мінеральних ресурсів пустельних територій Китаю, Австралії, Лівії, Алжиру, Єгипту.

Ресурсний потенціал атмосфери. Особливості клімату людина навчилася використовувати в деяких видах господарської діяльності (мал. 65). Вже почалося використання дійсно невичерпних та екологічно чистих *енергетичних ресурсів атмосфери* для розвитку відновлюваної енергетики. До них належать сонячна та вітрова енергія. Так, Україна почала їхнє використання у південних і західних частинах країни.

Поширення сільськогосподарських рослин визначають *агрокліматичні ресурси* як співвідношення необхідних для догляду за ними тепла, вологи та сонячного світла. Клімат певною мірою також впливає на поширення сільськогосподарських тварин. Рівнинна частина території України є придатною для вирощування більшості культур помірної поясу.

Мал. 65. Ресурсний потенціал атмосфери

Клімат також багато в чому визначає *природно-рекреаційні ресурси* територій, які забезпечують відпочинок та оздоровлення населення. Особливе значення для будь-яких видів туризму має *кліматичний комфорт* для перебування людей на певній території.

Добрими для туризму вважаються території, де сприятливі кліматичні умови тривають протягом 7–9 місяців на рік, задовільними – від 3 до 6,5 місяців, поганими – менш ніж 3 місяці, а найгіршими – лише протягом 1–2 місяців. Особливостями клімату, що обмежують кількість туристів, є коротке прохолодне або дуже спекотне літо, тривала безсніжна зима. Уся територія України лежить у смузі кліматичного комфорту для туризму.

З енергетичних ресурсів атмосфери найчастіше використовують *енергію вітру*. Для спорудження вітрових електростанцій (ВЕС) найбільш перспективними є морські узбережжя, гірські райони, відкриті простори степів і пустель. Цей вид енергії найбільш активно використовують у країнах Європи: Данії, Нідерландах, Великій Британії, Німеччині. У південних та східних частинах України діють ВЕС, на яких працюють близько 400 вітрових установок. Перспективним щодо розвитку вітрової енергетики є район Українських Карпат.

Сонячна енергія величезна: лише за півроку Сонце дає Землі енергію, що дорівнює усім запасам мінеральної сировини в надрах планети. Однак сонячну енергію треба акумулювати вдень для подальшого використання. Найбільш перспективними для спорудження сонячних електростанцій (СЕС) є країни аридного (сухого й жаркого) клімату. Сонячна енергія використовується в понад 30 країнах світу. У південних частинах України в Одеській області та Автономній Республіці Крим вже працюють СЕС.

▶ **1.** Оцініть ступінь кліматичного комфорту для рекреаційних потреб кожного з кліматичних поясів. **2.** Порівняйте кліматичний потенціал різних типів клімату в межах помірної поясу для розвитку туризму.

Агрокліматичні ресурси та їхній вплив на спеціалізацію сільського господарства. **Агрокліматичні ресурси** – це особливості клімату, які дають змогу культивувати певний набір сільськогосподарських культур і розводити певні види свійських тварин. Ці кліматичні особливості визначаються географічним положенням території у межах кліматичних поясів. Агрокліматичні ресурси є невичерпними, але їхня якість може змінюватися внаслідок глобальних змін клімату через господарську діяльність людини. Ресурси тепла визначаються двома основними показниками: сумою активних температур ($\sum t_a^\circ$) і тривалістю періоду з активними температурами. Ресурси вологи оцінюються коефіцієнтом зволоження.

У сільському господарстві *активними* вважаються середньодобові температури понад $+10^\circ\text{C}$. За таких умов найактивніше розвиваються рослини. Усі активні температури протягом року сумують, а нижчі за $+10^\circ\text{C}$ не враховують. Так одержують *суму активних температур*. В районі екватора вона становить понад $8\,000^\circ\text{C}$, а в районі полярних кіл – менш ніж 400°C . У межах України цей показник зростає з півночі на південь від $2\,200^\circ\text{C}$ до понад $4\,000^\circ\text{C}$. Сума активних температур визначає, теплолюбні або холодостійкі рослини мають переважати в посівах. *Тривалість періоду з активними температурами* показує кількість діб на рік зі сприятливим для рослинництва температурним режимом. Цей показник визначає, які рослини за періодом вегетації: коротким (швидкостиглі), середнім або тривалим (ті, що довго дозрівають) доцільно вирощувати.

Для визначення *коефіцієнта зволоження* річну кількість опадів, що одержує територія (мм), слід поділити на можливе випаровування – *випаровуваність* (мм). Що більше надходить сонячного тепла, то більше може випаровуватись вологи за умов, якщо вона є. Адже випаровуваність може бути значною, а реальне випарування малим. Якщо $K > 1$, то зволоження вважають надмірним, $K = 1$ – достатнім, $K < 1$ – недостатнім, $K < 0,3$ – бідним. На території України коефіцієнт зволоження зменшується від $0,8 - 1,0$ на півночі до $0,4 - 0,6$ на півдні.

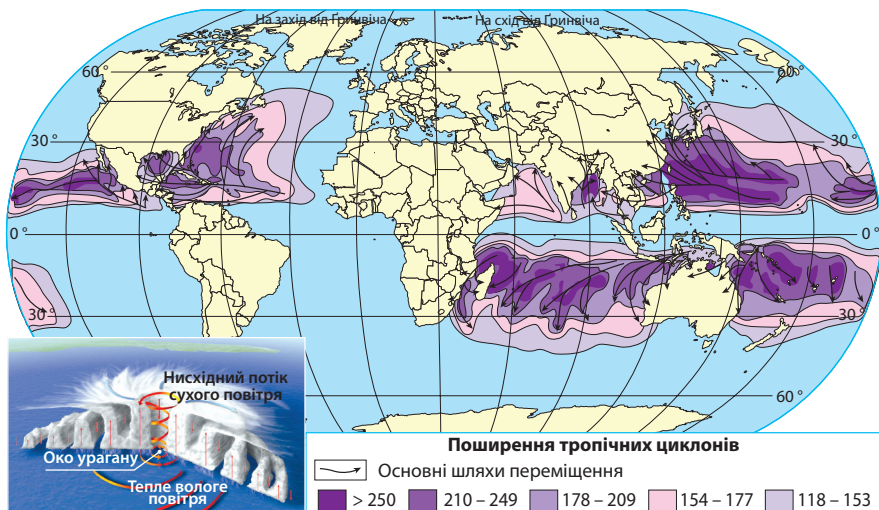
За розподілом на Землі ресурсів тепла й вологи виокремлюють *4 агрокліматичні пояси*, що зонально змінюються від екватора до полюсів: *тропічний* (у межах екваторіального, субекваторіального та тропічного кліматичних поясів), *субтропічний*, *помірний* та *холодний* (мал. 66). До них додаються *зони зволоження*: волога (з $K > 1$) та посушлива (з $K < 1$).

Стихійні атмосферні явища, їхнє прогнозування та засоби протидії. **Стихійні явища** – надзвичайні природні процеси, що мають значну руйнівну силу, завдають матеріальної шкоди або навіть призводять до людських жертв. Стихійні явища, як правило, трапляються зрідка, тому їм важко своєчасно запобігти.

Між 10° і 30° широти обох півкуль над теплою морською поверхнею часто формуються *тропічні циклони* (мал. 67). За своєю природою вони є відносно компактними: їхній діаметр не перевищує 320 км. Через значну різницю тиску між центром і периферією сила вітру в тропічному циклоні досягає сили шторму (9 балів) або урагану (12 балів), а швидкість – 400 км/год. Від тропічних циклонів страждають океанічні островита прибережні райони материків. Вони супроводжуються потужними грозами, надзвичайної сили зливами й штормовими вітрами. На поверхні моря виникають велетенські вітрові хвилі, штормові припливи та смерчі, а із просуванням вглиб суходолу стихія швидко втрачає свою силу. Сезон тропічних циклонів у Північній півкулі припадає на червень – листопад, досягаючи піка наприкінці серпня та у вересні. У Південній півкулі він триває у листопаді – квітні. Для прогнозування шляху проходження тропічного циклону зазвичай використовують вимірювання швидкості та сили вітрів у всій товщі тропосфери. Однак точність прогнозування залишається досить низькою.

Тема 4. Атмосфера та системи Землі

Мал. 67. Структура та поширення тропічних циклонів

У природних зонах саван і рідколісся, субтропічних твердолистяних лісів і чагарників, а також степів часто трапляються *посухи* – суттєва нестача опадів протягом тривалого часу в умовах високої температури повітря. Починається посуха зі встановлення малорухомого антициклону. Висока температура та поступове зниження вологості повітря створюють підвищену випаровуваність (атмосферна посуха), внаслідок чого виснажуються запаси ґрунтової вологи (ґрунтова посуха). З метою підвищення інформованості світової громадськості ООН встановила 17 червня Всесвітній день боротьби зі спустелюванням та посухами. Проти посухи використовують системи зрошення земель і сіють посухостійкі сорти рослин. Під час посухи трапляються *суховії* – вітри з високою температурою та низькою вологістю повітря. У степах *суховії* часто супроводжуються *пилотими бурями* – сильними вітрами тривалістю понад 12 год, які видувають і переносять дрібні часточки ґрунту, пилу та піску. Для запобігання цьому стихійному лиху створюють захисні лісосмуги, сіють багаторічні трави для укріплення ґрунтів. Під час сильної спеки виникають *лісові та торф'яні пожежі*. Вони часто охоплюють величезні простори й дуже важко піддаються гасінню.

Небезпеку становлять *сильні зливи* – дощі з кількістю опадів понад 50 мм на рівнинах та 30 мм у горах, тривалістю менш ніж 12 год. Під час сильних гроз влітку опади можуть випадати у формі *граду*. Під час грози трапляються *шквали* – різкі короточасні посилення швидкості вітру (до 15–40 м/с) на тлі штилю або слабкого вітру. Вони можуть завдати шкоди електромережам, окремим будівлям, деревам. Найменш дослідженим, але найбільш руйнівним явищем є *смерч* – сильний вихор з дуже низьким тиском у центрі, який опускається до землі у формі хобота. Смерч супроводжується грозою, дощем, градом і, якщо досягає поверхні землі, майже завжди завдає значних руйнувань. У Північній Америці смерчі називають «торнадо».

Навесні та восени частими бувають *заморозки* – зниження температури повітря нижче від 0°C ввечері та вночі за позитивних температур вдень. Особливо небезпечні весняні заморозки в період вегетації рослин. Для зменшення тепловіддачі з поверхні землі влаштовують задимлення, поливання ґрунту та його укриття. Суттєву загрозу для роботи транспорту (особливо авіаційного та автомобільного) становить *туман*, за якого зменшується горизонтальна видимість до 1 км й менше. Тумани частіше бувають у населених пунктах, ніж поза ними.

У разі змішування туману з отруйними газами утворюється *вологий смог*. Накопичення шкідливих для здоров'я людини газів у повітрі з низькою вологістю спричиняє *сухий смог*. Найчастіше він є наслідком диму від лісових, торф'яних або степових пожеж, викидів промислових підприємств.

У зимовий період трапляються *сильні снігопади*, які найчастіше призводять до заметів на дорогах, обриву ліній електропередачі, ушкодженню будов, сходження лавин у горах. Снігопад під час сильного вітру називають *заметіллю*. Надходження холодного повітря спричиняє морози. Вони вважаються сильними при температурі -10°C ... -15°C , а дуже сильними – нижче від -15°C . У разі намерзання краплин дощу або туману при температурі поверхні від 0°C до -3°C на поверхні землі та предметах (гілках дерев, електромережах) утворюється шар щільного льоду – *ожеледь*. Вона спричиняє обламування гілок дерев, обривання електричних мереж. Кригу, що утворилася на земній поверхні після відлиги, називають *ожеlediцею*. Вона перешкоджає нормальній роботі транспорту.

► Використовуючи різноманітні джерела інформації, підготуйте повідомлення про одне зі стихійних атмосферних явищ. Поясніть причини його утворення, поширення на Землі, ступінь можливості їхнього прогнозування та можливі засоби запобігання та протидії.

Кліматичні зміни на планеті. Через негативний вплив на навколишнє середовище господарської діяльності людини газовий склад атмосферного повітря почав змінюватися. Спостереження показали, що протягом ХХ – початку ХХІ ст. температура повітря по всій планеті зросла на 2°C , а до 2050 р. збільшиться ще на $3-4^{\circ}\text{C}$. Явище глобального потепління називають *парниковим ефектом*. На думку більшості фахівців, його викликає зростання частки вуглекислого газу в повітрі. Основними джерелами його надходження в атмосферу є автомобільний транспорт і теплові електростанції. Вуглекислий газ виконує в атмосфері ту саму роль, що скло в парнику або теплиці: пропускає сонячні промені, які нагрівають земну поверхню, але затримують тепло, що відходить від Землі.

Наслідки глобального потепління можуть бути катастрофічними. Вже тепер спостерігаються відступ льодовиків у горах і посилене танення криги в Антарктиді й Арктиці. Це, в свою чергу, стане причиною підняття рівня Світового океану й затоплення великих прибережних територій. Відбувається зміщення меж кліматичних поясів у бік полюсів, що може призвести в недалекому майбутньому до кардинальних змін ландшафтів. Останнім часом влітку трапляється *аномальна спека* в помірних і субтропічних широтах, коли температура повітря долає позначку $+35^{\circ}\text{C}$ й перевищує кліматичну норму на $5-10^{\circ}\text{C}$. При цьому спостерігається зростання рівня смертності серед людей. Щоб не допустити посилення парникового ефекту, використовують нові екологічно чисті види палива та енергії.

1. Наведіть приклади взаємодії атмосфери з літосферою. **2.** Оцініть ресурсні властивості атмосфери. **3.** Обґрунтуйте вплив агрокліматичних ресурсів на спеціалізацію рослинництва. **4.** У чому полягає загроза глобальних кліматичних змін та забруднення атмосфери? **5*.** Запропонуйте способи розв'язування проблеми глобального потепління.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 5. Визначення середніх температур та амплітуди їхніх коливань за добу, місяць, рік. Аналіз рози вітрів.

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

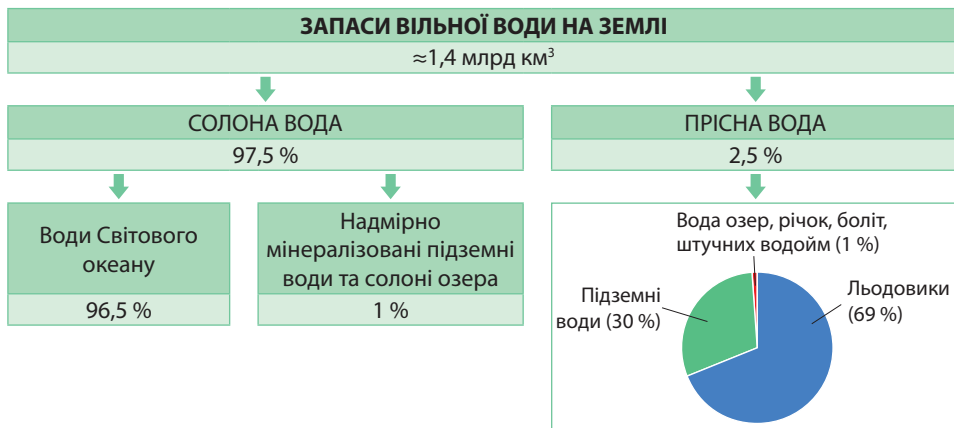
1. Ресурсний потенціал атмосфери своєї місцевості та приклади його використання.
2. Стихійні атмосферні явища різних материків: причини виникнення та засоби протидії.
3. Система протидії посухам в Україні та у своїй місцевості.
4. Еолові та водно-ерозійні форми рельєфу як приклад взаємодії геосфер.

ТЕМА 5. ГІДРОСФЕРА ТА СИСТЕМИ ЗЕМЛІ

§ 16. СВІТОВИЙ ОКЕАН

Пригадайте! 1. Що таке гідросфера? Які її основні три складники? 2. У чому полягає різниця між поняттями «вода» та «водні ресурси»? 3. Як виникли сучасні океани згідно з теорією тектоніки літосферних плит? 4. Які основні властивості водних мас? 5. Які існують види рухів води в Океані? Які сили їх викликають?

Запаси води на Землі. Визначення об'єму води на Землі – дуже складна задача, оскільки гідросфера – динамічна система, в якій вода перебуває в постійному русі внаслідок кругообігу води в природі (мал. 68).

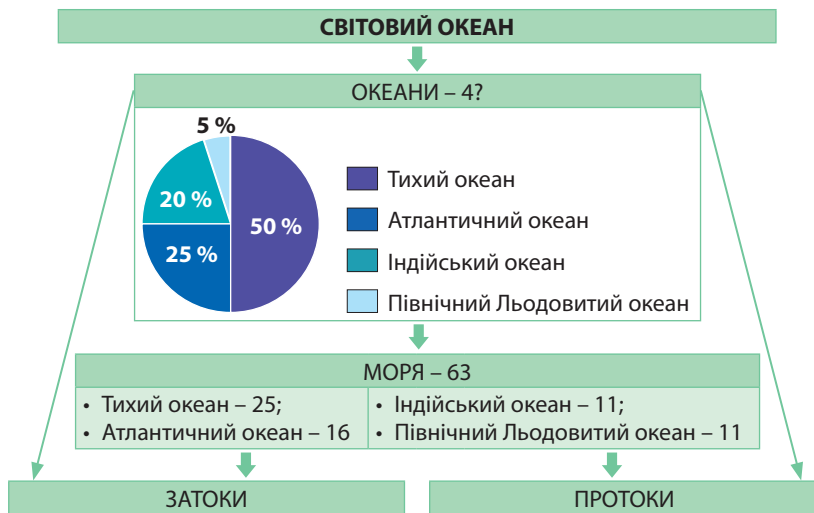

Мал. 68. Запаси вільної води на Землі

За оцінками фахівців, вода становить лише $1/1000$ маси нашої планети, але загальний об'єм вільної води на Землі величезний – майже 1,4 млрд км³. З усього об'єму гідросфери на солоні води Світового океану припадає 96,5%. Решта 3,5% становлять води суходолу та вода в атмосфері, причому з них прісні води – близько 2,5%. Решта – це надмірно мінералізовані підземні води та солоні озера. Найбільше прісної води зосереджено в льодовиках – 69%. Ще 30% акумульовано в підземних водах. Її лише 1% води міститься в улоговинах прісних озер, руслах річок, у болотах, штучних водоймах. Окрім вільної води існує зв'язана вода в складі гірських порід, а також у живих організмах.

Світовий океан та його складники. Світовий океан є головним складником гідросфери. Він є єдиним, омиває береги всіх материків і займає майже 71% поверхні земної кулі. Світовий океан умовно поділили на чотири найбільші частини – океани (мал. 69). По суходолу вони чітко відокремлені берегами материків. Умовні водні межі між океанами було затверджено в 1845 р. У 2000 р. Міжнародна гідрографічна організація прийняла рішення про можливість виділення ще й п'ятого, Південного, або Антарктичного, океану.

У межах океанів виділяють моря, які відрізняються від них властивостями водних мас, особливостями течій, складом рослин і тварин. Моря, що мало відокремлені від Океану суходолом або підводними підняттями дна, називають *окраїнними*, наприклад *Аравійське, Берингове, Саргасове*. В окраїнних морях температура та солоність вод мало відрізняються від сусідніх океанічних вод. Моря, що далеко занурюються в материк, є *внутрішніми*, зокрема *Чорне, Азовське, Середземне, Червоне*. Їхні водні маси менш подібні до океанічних. Унаслідок цього вони мають своєрідний органічний світ.

Мал. 69. Складники Світового океану

Океани та моря утворюють численні *затоки*, які глибоко вриваються в суходіл. Найбільші з них нагадують окраїнні моря: *Бенгальська, Біскайська, Гвінейська, Мексиканська*. Океани та моря з'єднані між собою відносно вузькими водними просторами – *протоками*. Протоки обмежені з двох боків берегами материків або островів. Найбільш відомі в Океані протоки – *Дрейка, Мозамбіцька, Гібралтарська* та ін.

Вплив процесів у літосфері на природу океанів. Існування океанів у сучасних межах є результатом тектоніки літосферних плит. Під переважною дією внутрішніх геологічних процесів (тектонічних рухів і магматизму) сформувався рельєф дна. На океанічному дні виокремлюють три частини: шельф (8,4% площі дна), материковий схил (9,3%) та ложе Океану (82,3%). *Шельф* (материкова обмілина) сформувався як внаслідок вертикальних рухів літосферних плит, так і активної геологічної роботи моря в прибережній смузі. Він являє собою підводну, затоплену морем частину материка, що має однакову із суходолом геологічну будову. У тропічних широтах на шельфі часто формуються коралові рифи. *Материковий схил* – це дуже похила поверхня дна, яка сполучає шельф з ложем Океану. Її стрімкі схили часто порито підводними потоками. Тектонічна будова *ложа Океану* дуже складна. В його межах виокремлюють такі основні форми рельєфу: *глибоководні рівнини, серединно-океанічні хребти та глибоководні жолоби*.

Унаслідок процесів у літосфері сформувалися в Океані різні за походженням *острови*. У місцях виходу вершин підводних вулканічних гір і серединно-океанічних хребтів на поверхню води утворилися поодинокі *вулканічні острови* (наприклад, *Ісландія*) або цілі архіпелаги (*Гавайські, Японські, Маріанські*). Внаслідок розривних або вікових вертикальних тектонічних рухів виникли *материкові острови*, які відокремилися в різний спосіб від континентів. Найбільші в світі острови – *Гренландія та Нова Гвінея*. У тропічних широтах у зоні шельфу сформувалися *коралові острови* через нагромадження скелетів водних кишковопорожнинних тварин коралів. Найбільшою кораловою спорудою в світі є *Великий Бар'єрний риф*, що простягається вздовж східних берегів Австралії на 2 тис. кілометрів. У теплій воді навколо вершин підводних вулканів здебільшого в Тихому та Індійському океанах утворюються *атоли* – коралові острови у формі суцільного або розірваного

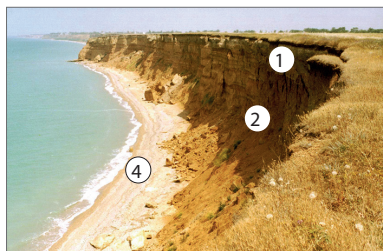
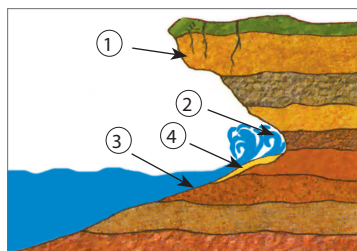
▶ Поясніть, внаслідок яких видів рухів літосферних плит сформувалися різні форми рельєфу на ложі Океану. Прослідкуйте за фізичною картою світу їхнє поширення.

кільця, що оточує мілководну лагуну. Після руйнування кратера вулкана середину острова заповнює вода, а коралове кільце залишається.

Роль океанів у формуванні гірських порід. Основна маса осадових порід різного походження (уламкового, органічного, хімічного) утворилася саме в Океані. Відклади продуктів вивітрювання, які потрапляють у море з поверхні материків, а також матеріалу, що утворюється під час руйнування берегів, є на всіх трьох частинах дна. На шельфі відкладаються уламки різного розміру: ближче до берега крупніші (валуни, галька, гравій), а потім дрібніші (піски). З органічних порід утворюється вапняк-черепашиник. У багатьох місцях на шельфі розвідано та розробляються родовища нафти й природного газу, розсіпів металів та алмазів. У тропічних широтах нагромаджуються коралові рифи. На ложі Океану відкладається найбільш тонкозернистий мінеральний і органічний матеріал: тонкозернисті глини, різноманітні мули (глинисті, вапняково-глинисті, кремнієво-глинисті), солі, руди металів органічного походження у формі конкрецій. Часто всі ці гірські породи знаходять на суходолі. Це свідчить про наявність там у минулі геологічні часи морських басейнів.

Роль океанів у формуванні рельєфу узбережжя. Океани та моря виконують велику роботу з формування рельєфу узбережжя. *Руйнівна робота* на узбережжі – *абразія* – спрямована на вирівнювання берегової лінії. Її швидкість становить 1–5 м на рік і залежить від геологічної будови берегів, а також сили прибою. Внаслідок *механічної абразії*, яка полягає в роботі ударної сили хвиль та прибою, утворюються специфічні берегові форми рельєфу: *кліф* (берегове урвище), *хвилеприбійна ніша*, *підводна абразійна тераса* (бенч). Якщо берег складений вапняками або іншими розчинними у воді породами, то відбувається *хімічна абразія*, подібна до карсту. При цьому на узбережжі формуються мальовничі останці: стовпи, арки, готи, печери. *Акумулятивна робота моря* спрямована на відкладання уламкового матеріалу й спричиняє наростання берега або обміління дна. Так утворюється *пляж* (акумулятивна тераса) – частина берега з відкладеним уламковим матеріалом. До берега приєднуються *коси* та *стрілки*; паралельно берегу утворюються *бари*.

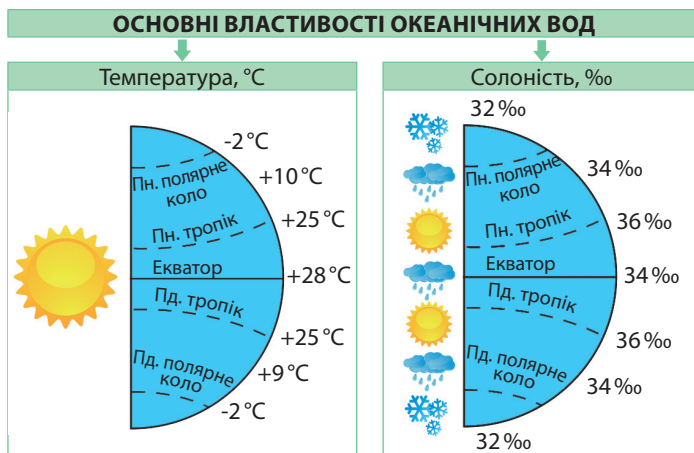
- ▶ 1. На мал. 70 відшукайте абразійні та акумулятивні берегові форми рельєфу. Поясніть механізм їхнього утворення.
2. Підготуйте інформацію про геологічну роботу морів та унікальні берегові форми рельєфу в Україні.

1. Кліф (берегове урвище)   3. Підводна абразійна тераса (бенч)
2. Хвилеприбійна ніша   4. Пляж (акумулятивна тераса)

Мал. 70. Формування морем рельєфу узбережжя

Вплив атмосферних процесів та явищ на Світовий океан. Океанічні води безперервно взаємодіють з атмосферою. Завдяки Океану, атмосферній циркуляції та гігантським океанічним течіям сонячна енергія розподіляється більш рівномірно. У свою чергу, атмосферні процеси впливають на *формування властивостей водних мас* в Океані та спричиняють *рухи води* (вітрові хвилі, океанічні течії).

Мал. 71. Вплив атмосферних процесів на властивості поверхневих водних мас Океану

Водні маси – це великі рухомі об’єми води з подібними властивостями: температурою, солоністю, густиною, прозорістю та ін. З глибиною розрізняють *поверхневі* (до 200 м), *проміжні* (до 2 000 м), *глибинні* (до 4 500 м) та *придонні* водні маси.

Температура поверхневих водних мас визначається кліматичними умовами. Нагріває поверхневі води Сонце. Нижче тепло передається шляхом постійного перемішування води. Температура поверхневих вод Океану так само, як і температура повітря, залежить від кута падіння сонячних променів на земну поверхню. Саме з цих причин вона зменшується від екватора до полюсів.

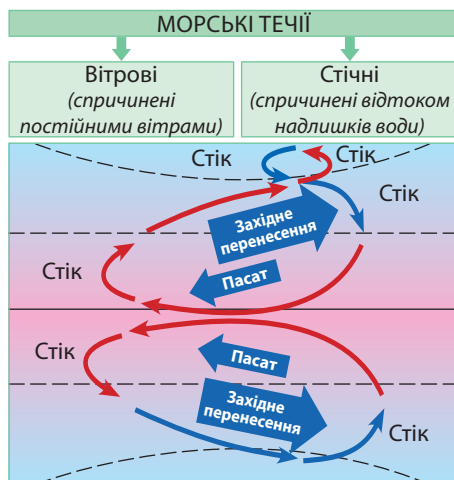
▶ Пригадайте, як розподіляються температура повітря та атмосферні опади в різних широтах. Поясніть за мал. 71 вплив зазначених показників клімату на рівень солоності поверхневих океанічних вод в екваторіальних, тропічних, помірних та полярних широтах.

Температура води в Океані змінюється також з глибиною. Перші 700 м температура води стрімко знижується, а потім – значно повільніше: в середньому на 2°C на кожний кілометр. На глибині 4 000 м температура води в усіх океанах, незалежно від географічної широти, становить 0°C. А глибше вона знову поволі зростає вже через внутрішнє тепло Землі, що надходить з астеносфери.

Важливою властивістю океанічних вод є їхня *солоність*. Середній її показник в Океані становить 35‰. На показник солоності поверхневих вод одночасно впливають *випаровування* та *атмосферні опади*, що залежить від географічної широти.

Деякі види рухів води в Океані безпосередньо пов’язані з атмосферними процесами. Так, вітер, який дме над Океаном, тисне на водну поверхню й утворює *вітрові хвилі*. При цьому вода робить своєрідне коло у вертикальній площині.

В Океані існує цілісна система *океанічних течій*, існування якої пов’язане перш за все з *постійними вітрами*. Колівні системи течій існують в усіх океанах (мал. 72). У кожному великому колі

Мал. 72. Вплив постійних вітрів на формування морських течій

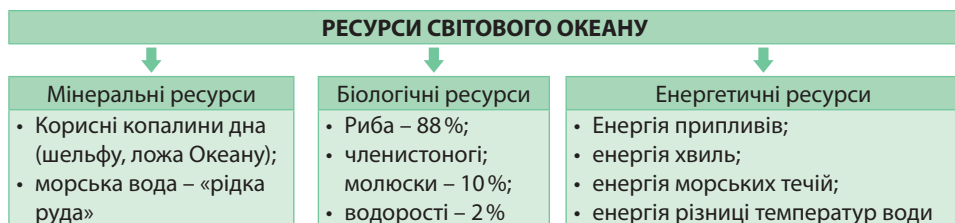
існують дві *вітрові течії*, що викликані дією постійних вітрів (пасатів і західного перенесення) та між ними дві *стічні течії*, що спричинені відтоком надлишків води. Найбільш повно їх можна спостерігати в Тихому та Атлантичному океанах.

У Північній та Південній півкулях виникають велетенські замкнені кругові рухи води. Сила Коріоліса відхиляє течії, закручуючи їх за годинниковою стрілкою у Північній півкулі та проти неї – у Південній. Течії бувають теплими й холодними.

Роль Світового океану в формуванні глобальних і місцевих систем повітряних потоків у нижніх шарах тропосфери. Світовий океан – це велетенський паровий котел, що його нагріває Сонце. З кожного 1 км² його поверхні за 1 год атмосфера вбирає близько 1000 т водяної пари. У тропіках цей обсяг зростає у 2–3 рази, й над Океаном скупчується величезна кількість водяної пари. Звідси починаються вітри, що дають перші поштовхи атмосферній циркуляції, й звідси водяна пара розноситься по всій земній кулі. За це Океан називають «кухнею погоди». Саме в процесі випаровування криються причини, що породжують рух повітряних потоків у тропосфері.

Ресурсний потенціал Світового океану. Ресурсний потенціал Світового океану становлять запаси мінеральних, біологічних та енергетичних ресурсів (мал. 73).

Мінеральні ресурси Океану мають подвійну природу. З одного боку, океанічне дно – джерело багатьох видів корисних копалин. З іншого боку, сама морська вода містить у розчиненій формі багато хімічних речовин. За це її називають «рідкою рудою». Вже навчилися з морської води видобувати кухонну сіль, бром, мідь, срібло та інші речовини.

Мал. 73. Ресурсний потенціал Світового океану

Океанічне дно поки що використовується лише в зоні шельфу. Там відкрито й вже понад 70 років активно використовуються родовища нафти та природного газу. Нині щороку з океанічних свердловин видобувають понад 60 % світової нафти. На шельфі відкрито також родовища руд багатьох металів, кам'яного вугілля, сірки, алмазів. З океанічного дна шельфової зони дістають гравій та пісок для будівництва.

Активніше за інші людина використовує *біологічні ресурси* Океану. Промислове значення мають близько 200 видів морської риби, з яких у виловах переважають сім: оселедець, тріска, скумбрія, лосось, тунець, камбала та морській окунь. Об'єктом промислу також є організми дна – бентос. Серед них устриці, мідії, краби, омари, морські їжаки та інші. А водорості не лише вживають у їжу, а й виготовляють з них ліки, папір, тканини, добрива.

▶ За фізичною картою світу поясніть вплив постійних вітрів на формування колових систем течій у Тихому, Атлантичному та Індійському океанах. Знайдіть течії-аналоги за походженням у різних океанах.

▶ Поясніть механізм формування сезонних вітрів мусонів. Яка роль Світового океану в їхньому формуванні?

▶ Використовуючи тематичні карти, назвіть найбільші нафтогазоносні басейни в світі, розміщені на шельфі, та країни, які їх розробляють.

Енергетичні ресурси Світового океану невичерпні. У морських течіях, припливах і хвилях прихована велика енергія, що може бути перетворена в електричну. За допомогою спеціально збудованих припливних електростанцій (ПЕС) цей вид енергії вже використовують у Китаї, Франції, Росії, США, Канаді, Японії.

Вплив людства на стан океанічних вод. Освоюючи ресурси, людина здебільшого негативно впливає на океанічні води. Під час видобутку нафти на шельфі та її транспортування виникає нафтове забруднення. Аварії танкерів призводять до розливання нафти на великих площах водної поверхні. Достатньо лише 1 г нафти, щоб знищити життя в 1 м³ води.

У ХХ ст. морське дно почали використовувати для поховання небезпечних радіоактивних та хімічних відходів у спеціальних контейнерах. Із часом морська вода роз'їдає їхні металеві корпуси, й шкідливі речовини розносяться морськими течіями. Звичайне побутове сміття також забруднює водну товщу та осідає на дні Океану, де зберігається впродовж десятків років. У тканинах морських істот у значній кількості накопичуються небезпечні для людини речовини, які потрапляють у її організм з морепродуктами.

Зростаючий попит на морепродукти призвів до стрімкого скорочення поголів'я риби в Океані. Світовий океан належить усьому людству. Ось чому для збереження його природи необхідне міжнародне співробітництво.

1. Оцініть запаси води на Землі. **2.** Назвіть складники Світового океану. **3.** Поясніть, як вплинули процеси в літосфері на природу океанів. **4.** Яка роль океанів у формуванні гірських порід і рельєфу узбережжя? **5.** Поясніть, як сформувалася система течій у Світовому океані. **6*.** Оцініть ресурси Світового океану та поясніть їхній вплив на розвиток різних видів виробництва. **7*.** Поясніть, яку загрозу людству становить забруднення вод Світового океану.

§ 17. ВОДИ СУХОДОЛУ

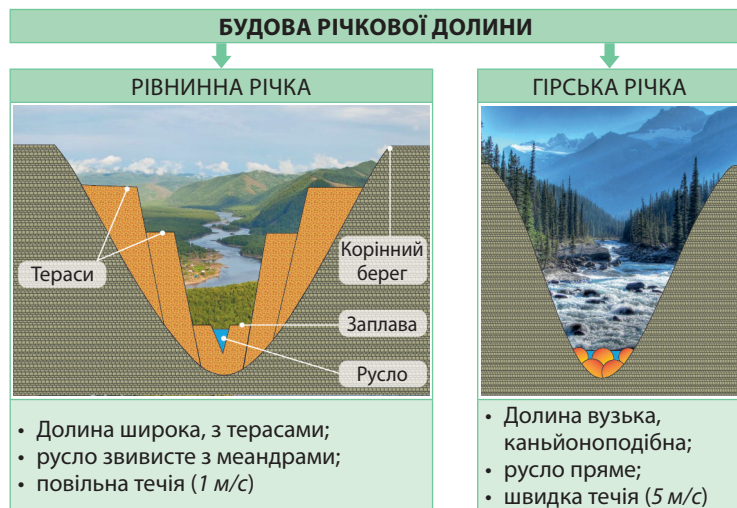
Пригадайте! 1. Які водойми належать до вод суходолу? 2. Як формуються річкові долини? 3. Що означають поняття «живлення річки», «режим річки»? 4. Яке значення боліт у природі? 5. Як формуються підземні води? 6. Що таке льодовик? 7. Як діють гейзери? Чим вони відрізняються від гарячих джерел?

Чинники нерівномірного розподілу вод суходолу на материках і території України. Води суходолу (гідрографічні об'єкти) розміщено в світі вкрай нерівномірно передусім через відмінності в кліматі. Поширення озер пов'язане з наявністю на земній поверхні улоговин, які утворилися під дією різних геологічних процесів. На поширення боліт окрім клімату суттєво впливає глибина залягання ґрунтових вод. Наявність або відсутність льодовиків пов'язана з абсолютною висотою снігової лінії – уявної межі, вище від якої снігу випадає більше, ніж встигає розтанути. В екваторіальних і тропічних широтах існують лише гірські льодовики, в полярних широтах – покривні льодовики суцільним панциром вкривають практично всю територію.

Україна має широку мережу вод суходолу, які через відмінності у кліматі розміщені по території нерівномірно. Так, Карпати та Поліська низовина відчувають надлишок води. Водночас південь та схід України зазнають дефіциту води, тому там створено численні штучні водойми: канали, водосховища, ставки.

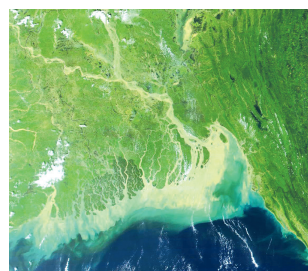
Взаємозв'язок геологічної будови, рельєфу та річкової мережі території. У природі простежується тісний взаємозв'язок між річками та характером земної поверхні, якою вони протікають. Річки виконують велику геологічну роботу: руйнівну (річкова ерозія), транспортну та акумулятивну. Річки течуть у

створених ними на поверхні земної кори *річкових долинах*, що складено річковими наносами (алювієм) (мал. 74). Основними елементами долин рівнинних річок є *річище*, або *русло*, *заплава* (періодично затоплюється водами) та *надзаплавні тераси* (вода з річки вже не заходить, але була в минулому). У швидких і бурхливих гірських річок долини вузькі й мають круті схили. Русло мілке, кам'янисте, загромаджене уламками твердих гірських порід, а терас немає.

Мал. 74. Будова річкової долини рівнинної та гірської річки

Наслідком річкової ерозії є **твердий стік** – маса гірських порід (у тоннах), що переносить річка протягом року. Його найбільший показник у світі має річка Хуанхе, яка щороку виносить у Жовте море 1,3 млрд тонн гірських порід. Річки України мають високі показники твердого стоку, зокрема в Дніпра – 85 тис. тонн. Якщо річка відкладає багато наносів у гирлі, то утворюється *дельта*. На ній річище розгалужується на окремі рукави та протоки, які розрізають створений річкою суходіл на острови. Найбільші дельти в світі сформували *Ганг* (мал. 75) та *Амазонка* (близько 100 тис. км²), в Україні – *Дунай* (5,6 тис. км²).

Мал. 75. Дельта Ганга

Площа суходолу, з якої річка збирає воду, називається *басейном річки*. Сусідні річкові басейни відокремлено один від одного *вододілами*, які представлені в рельєфі горами або підвищеними рівнинами (височинами або плоскогір'ями). Найбільші в світі річкові басейни мають *Амазонка* та *Конго*, в Європі – *Волга*, *Дунай* та *Дніпро*. Всі річки розподілено вододілами між *басейнами стоку чотирьох океанів* та *басейном внутрішнього стоку*.

Геологічна будова та рельєф території визначають *характер течії* річки. Гірські та рівнинні річки мають різну швидкість течії.

► **1.** За фізичною картою світу визначте, якими формами рельєфу проходять вододіли басейнів Амазонки, Конго, Міссісіпі, Волги, Дунаю, Дніпра. **2.** Наведіть приклади річок, що належать до різних басейнів стоку.

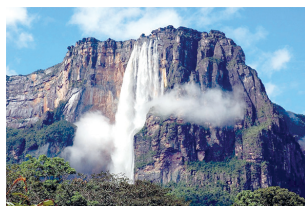
► За фізичною картою Європи обчисліть падіння та похил річища Дніпра, Дністра та Південного Бугу, якщо довжина річок становить відповідно 2201 км, 1362 км та 806 км. Порівняйте одержані значення.

Падіння річки (Δh) – це різниця відміток висоти в двох точках русла, розташованих на певній відстані по довжині річки (зазвичай між витоком та гирлом):

$$\Delta h = h_1 - h_2 \text{ (м)}$$

Відношення падіння річки (y см) до її довжини (x км) називають **похилом річки (i)**: $i = \Delta h : \ell$ (см/км).

Якщо річка на своєму шляху перетинає виступи з твердих магматичних порід, то в руслі утворюються пороги та водоспади. Найвищий водоспад у світі – Анхель у басейні річки Оріноко в Південній Америці (1 054 м) (мал. 76), в Україні – Учансу (98,5 м). Найширший водоспад у світі – Вікторія на річці Замбезі в Африці (ширина понад 1 800 м при висоті 120 м).

Мал. 76. Водоспад Анхель

Вплив геологічних процесів на формування озер. Улоговини, в яких лежать озера, виникли внаслідок дії різноманітних внутрішніх та зовнішніх геологічних процесів (мал. 77).

ФОРМУВАННЯ ОЗЕРНИХ УЛОГОВИН

Внаслідок внутрішніх процесів		Внаслідок зовнішніх процесів	
Тектонічні: Байкал, Танганьїка, Вікторія, Тітікака, Великі Американські озера, Мертве море тощо		Льодовикові та карові: Ладозьке, Онезьке, Сайма, Інарі, Таймир, Вінніпег, Велике Ведмеже, Велике Невільничче, Бребенескул, Марічейка, Несамовите тощо	
Реліктові: Каспійське, Аральське, Балхаш, Чад, Ейр, Велике Солоне озеро тощо		Карстові: Шацькі, Охридське, Преспа, Окічобі тощо	
Вулканічні: Липовецьке, Синє тощо		Заплавні: Ялпуг, Кугурлуй, Кагул тощо	
Загатні: Тана, Синевир тощо		Лиманні та лагунні: Сасик (Кундук), Донузлав, Сасик (Сиваш), Саське тощо	

Мал. 77. Формування озерних улоговин внаслідок геологічних процесів

Наслідком прояву внутрішніх геологічних процесів є тектонічні, реліктові, вулканічні та загатні озера. Якщо улоговини сформувалися у прогинах земної кори або під час опускання земної кори у розломах, то такі озера називають *тектонічними*. Внаслідок горизонтальних і вертикальних рухів земної кори утворилися *реліктові* озера – залишки давніх морів, які виявились відрізнаними суходолом від Океану. Озера, що утворилися в кратерах згаслих вулканів, називають *вулканічними*.

В Україні вулканічне походження мають озера *Синє* (на схилах гірського масиву Синяк у Карпатах), *Липовецьке* (на Закарпатті). У разі перекриття річок унаслідок різних геологічних процесів утворюються *загатні* озера. В Українських Карпатах у долині річки Тереслі (притоки Тиси) розташоване озеро *Синевир*, яке сформувалося після землетрусу, коли обвалилася частина гори, утворивши греблю.

Під дією *зовнішніх геологічних процесів* сформувалися різні типи озерних улоговин. *Льодовикові* озера виникли внаслідок руйнівної роботи давнього льодовика. Через те вони трапляються на півночі Євразії та Північної Америки. В Українських Карпатах на значній висоті трапляються *карові* озера, які є спадком давнього гірського зледеніння: *Марічейка*, *Несамовите*, найбільш високогірне озеро України *Бребенескул*. На територіях, де трапляються розчинні у воді гірські породи, виникають *карстові* озера. Таке походження мають *Шацькі* озера в Україні. Внаслідок руйнівної та акумулятивної роботи річок сформувалися *заплавні* озера. На території України в долині Дунаю розташована група заплавних озер. Завдяки роботі моря на узбережжях сформувалися *лиманні* та *лагунні* озера. Багато таких озер утворилося на чорноморському узбережжі України.

Вплив геологічної будови на формування пластів підземних вод. Для формування підземних вод необхідно, щоб у земній корі залягали шарами водопроникні (пісок, торф, гравій) та водотривкі (глина) гірські породи. На водотривких породах на різних глибинах затримується вода, утворюючи водоносні шари (мал. 78). У найближчому до поверхні шарі гірських порід і в ґрунті окремими лінзами залягає *верховодка*. Вона з'являється після дощів або танення снігу, а в тривалу засуху зникає. На першому від поверхні шарі водотривких порід залягають суцільним шаром *ґрунтові води*. Люди використовують ґрунтові води, копаючи криниці. Ще глибше між двома шарами водотривких порід залягають *міжпластові води*. Вода туди надходить лише в тому місці, де водоносний шар виходить на земну поверхню. Через те ці води поповнюються дуже повільно й

Мал. 78. Формування пластів підземних вод

мають постійний рівень чистої води. Якщо в ярах або долинах річок виходять на поверхню ґрунтові або міжпластові води, то утворюються джерела. Там, де гірські породи залягають чашоподібно, міжпластові води зазнають значного тиску. Так утворюються напірні міжпластові води, що їх називають *артезіанськими*.

Взаємозв'язок клімату та вод суходолу. Повноводність річок визначається кліматичними особливостями території. Уяву про повноводність дають показники витрат води та річного стоку. **Витрати води** (Q) – об'єм води, що протікає крізь поперечний переріз річки за одиницю часу ($\text{м}^3/\text{с}$): $Q = F \cdot V$ ($\text{м}^3/\text{с}$), де F – поперечний переріз річки (м^2); V – швидкість течії ($\text{м}/\text{с}$). Витрати води під час повені значно вищі, ніж під час межени. Різняться вони також у посушливі та дощові роки. Середні витрати води Дніпра становлять $1700 \text{ м}^3/\text{с}$.

▶ Розрахуйте витрати води малої річки, ширина русла якої 10 м, глибина 2,8 м, швидкість течії – 0,5 м/с.

Річний (річковий) стік – витрати води в річці протягом року (км^3). Він залежить від коефіцієнта зволоження. Що більше зволоження, то більше в річку потрапляє води. Найбільш повноводна річка України – *Дунай* (123 км^3). *Дніпро* виносить за рік $53,5 \text{ км}^3$ води. Найповноводніша в світі – *Амазонка*.

Положення річок у межах кліматичних поясів та областей визначають їхні живлення (джерело на період поповнення водою) та режим (зміна рівня води за сезонами) (табл. 3). Основним джерелом живлення річок України в помірному поясі є талі снігові води. Через те для їхнього режиму характерні весняна *повінь* (найвищий рівень води) та літній *межень* (найнижчий рівень води). Річки Полісся додатково живляться підземними водами. У гірських областях спостерігаються *паводки*. Зимом зазвичай настає *льодостав* – період утворення на поверхні водойми нерухомого льоду.

▶ За картою кліматичних поясів і таблицею 3 поясніть зв'язок типів клімату з переважаючим типом живлення й режимом річок світу.

Таблиця 3

Вплив клімату на живлення та режими річок

Тип клімату	Ознаки клімату	Живлення та режим річок	Приклади річок
Екваторіальний	+t°;	↑	Амазонка, Конго
Субекваторіальний	літо: +t°; зима: +t°;	↑літо ↓зима	Нігер, Замбезі, Оріноко, Парана, Інд
		↑літо ↓зима	Інд, Ганг, Меконг
Тропічний континентальний (пустельний)	+t°;	↓ ----	Оранжева, Окаванго
Тропічний морський (вологий)	+t°;	↑	Лімпопо
Субтропічний середземноморський	літо: +t°; зима: +t°;	↑зима ↓літо ----	Колорадо, Тахо, Дуеро, Тигр, Євфрат
Субтропічний мусонний	літо: +t°; зима: -t°;	↑літо ↓зима	Янцизи, Хуанхе
Помірний морський	літо: +t°; зима: -t°;	↑	Темза, Сена
Помірний помірно-континентальний	літо: +t°; зима: -t°;	↑весна ↓літо ~	Дунай, Дніпро, Дністер, Волга, Дон
Помірний континентальний та різкоконтинентальний	літо: +t°; зима: -t°;	↑весна ↓літо ~	Об, Лена, Єнісей
		↑літо ↓зима ~	Сурдар'я, Амудар'я, Ілі
Помірний мусонний	літо: +t°; зима: -t°;	↑літо ↓зима	Амур
Субарктичний	літо: +t°; зима: -t°;	↑весна ↓зима ~	Маккензі, Юкон, Яна, Індигірка, Колима

Умовні позначення

Ознаки клімату		Джерела живлення річок	Режим річок
температурний режим	зволоження		
+t° – дуже тепло;	– волого, опади у формі дощу; – волого, опади у формі снігу; – посушливо	– дощове; – підземними водами; – снігове; – льодовикове	↑ – повінь; ↓ – межень; ---- – річки пересихають; ~ – льодостав
+t° – помірно тепло;			
-t° – помірно холодно;			
-t° – дуже холодно			

Клімат впливає на поширення боліт різних типів. У місцях з надмірним зволоженням, найчастіше в субарктичних і помірних широтах, на вододілах річок формуються *верхові болота*. В умовах холодного клімату виникненню боліт сприяє наявний шар багаторічної мерзлоти, що втримує атмосферні опади. Верхових боліт в Україні небагато. Вони зосереджені на північному заході Полісся та в Карпатах. У зниженнях рельєфу, річкових долинах, навколо озер виникають *низинні болота*. Вони живляться ґрунтовими водами. Такі болота існують у сухих степах на півдні України та на Поліссі. *Перехідні болота* поєднують у собі ознаки як верхових, так і низинних боліт.

Прісна вода як ресурс і чинник розміщення населення та виробництва.

Прісною вважається природна вода з мінералізацією до 1‰. *Водними ресурсами* вважаються лише ті поверхневі та підземні води, що придатні для використання в господарській діяльності. Передусім це вода річок, прісних озер, водосховищ, водоносних горизонтів підземних вод. Для електроенергетики важлива не сама вода річок, а енергія її водотоку. Але саме прісні води – це найцінніше джерело постачання питною водою.

Основною частиною водних ресурсів є річковий стік. Його найбільшим споживачем є *сільське господарство* (70% стоку), де прісні води йдуть на зрошення земель. Прісні води є важливим чинником розміщення *водомістких промислових виробництв* (20% стоку), зокрема виробництво целюлози та паперу, хімія полімерів, металургія. Важливе значення має водний чинник у розміщенні атомних електростанцій. Багато прісної води використовує *житлово-комунальне господарство* для забезпечення побутових потреб людей. Через те прісна вода є важливим чинником розміщення населення.

Мінеральні й термальні води: поширення, використання. *Мінеральними* вважаються підземні (рідше поверхневі) води з підвищеним вмістом (10–50%) певних хімічних елементів і сполук, у т. ч. й газів, із специфічними фізико-хімічними властивостями (температура, радіоактивність тощо), що чинять цілющий вплив на організм людини.

Провінції залягання мінеральних вод найчастіше приурочено до областей складчості, де під землею вода контактує з метаморфічними гірськими породами або інтрузіями, від яких насичується солями та газами. У межах молодих платформ (океанів, що не відбулися) поширено води, що насичені відкладами давніх морів або солоних озер.

Залежно від хімічного складу та температури мінеральні води мають різне бальнеологічне (лікувальне) значення. За *хімічним складом* їх поділяють на хлоридні, гідрокарбонатні, сульфатні, натрієві, кальцієві, магнієві. Трапляються радонові води з підвищеним рівнем радіоактивності. За *рівнем рН* мінеральні води поділяють на кислі та лужні. Залежно від вмісту газів води бувають вуглекислі, сірководневі та інші. За *температурою* мінеральні води бувають холодні (до +20 °С), теплі (субтермальні) (+20 °С...+37 °С), термальні (+37 °С...+42 °С) та гіпертермальні (понад +42 °С).

Термальні води формуються на великих глибинах (до 10–15 км), де розігріті до високих температур гірські породи нагрівають воду. На більших глибинах за температури близько 700 °С вода перебуває винятково в газуватому стані. В областях складчості різного віку термальні води виходять на поверхню у вигляді численних *гарячих джерел* (+50 °С...+90 °С), а в районах сучасного вулканізму проявляють себе у формі *гейзерів*, а також викидів пари та газів різної температури й хімічного складу. Їхні найбільші прояви існують у чотирьох районах Землі: *острів Ісландія, Еллоустонський національний парк (США), півострів Камчатка (Росія), Нова Зеландія.*

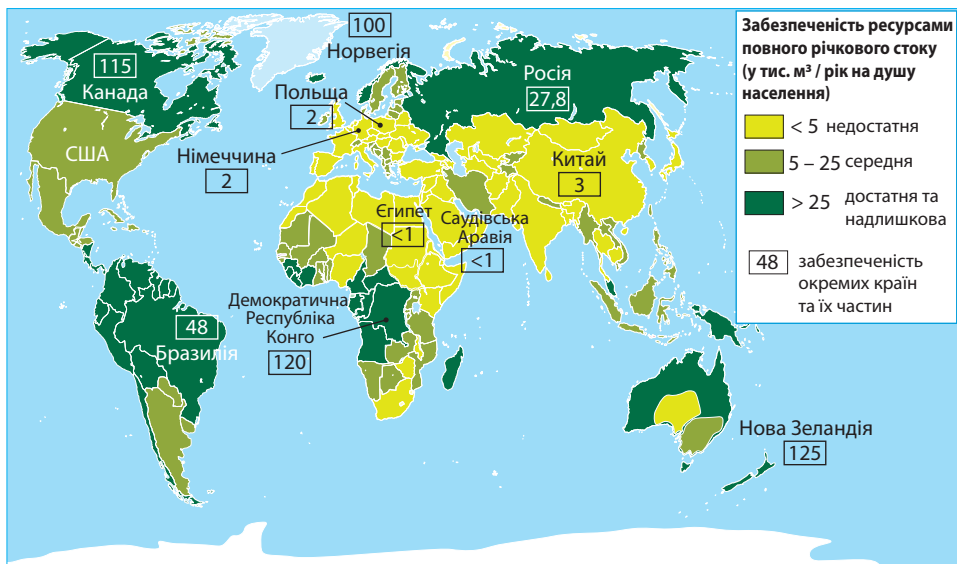
Термальні води є джерелом *геотермальної енергії*. Здавна термальні води застосовували з *лікувальною метою* (римські, тбіліські терми). Нині додалося ще й використання для *опалення та гарячого водопостачання* житлових і виробничих будівель, теплиць, плавальних басейнів. Наприклад, столиця Ісландії Рейк'явік повністю обігрівається теплом термальних вод. *Геотермальні електростанції* (ГеоЕС), що використовують перегріті термальні води з температурою понад +100°C, діють в Ісландії, США, Японії, Росії, Мексиці, Італії.

В Україні створено понад 400 санаторіїв та пансіонатів, де використовують лікувальні та столові мінеральні води різного хімічного складу. Усі вони приурочені переважно до трьох тектонічних структур: *Альпійсько-Карпатської гірської країни* (родовища Трускавецьке, Моршинське, Свалявське, Поляна), *Українсько-го щита* (Миронівське, Збручанське родовища, радонові води Хмільника) та *Донецько-Дніпровської западини* (Миргородське, Березівське родовища). Термальні води в Україні зосереджено в двох районах: на Закарпатті та у Криму, де використовуються для теплопостачання та лікувальних цілей.

Водозабезпеченість регіонів і країн світу. Чинники дефіциту води.

Запаси прісної води в світі поширені не рівномірно: 60% припадає на 9 країн, у т. ч. Канаду, Нову Зеландію, Конго, Норвегію, Австралію, Бразилію, Росію (мал. 79). Для обчислення показника *забезпеченості водними ресурсами* (у тис. км³/рік на 1 особу) слід поділити об'єм наявних ресурсів на кількість населення. Європейська економічна комісія ООН вважає країну не забезпеченою водою, якщо водні ресурси (об'єм річкового стоку) не перевищують 1,5 тис. м³ на 1 особу на рік.

▶ 1. За мал. 79: а) відшукайте території з недостатнім водозабезпеченням; поясніть чинники дефіциту води в кожному з них; б) з'ясуйте, в яких регіонах світу й чому спостерігаються найбільші контрасти водозабезпечення. 2. За статистичними даними таблиці 4: а) порівняйте забезпеченість водними ресурсами різних регіонів світу; б) з'ясуйте, в яких регіонах найбільше значення у водопостачанні мають підземні води; в) поясніть, чому регіони Європа, Азія та Океанія мають приблизно однакові показники водозабезпеченості в розрахунку на 1 км² площі, але значну різницю в розрахунку на 1 особу.

Мал. 79. Забезпеченість водними ресурсами повного річкового стоку країн та їхніх частин

Забезпеченість водними ресурсами регіонів світу

Регіон світу	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб (2017 р.)	Ресурси, км ³ /рік		Співвідношення ресурсів поверхневих / підземних вод, %	Водозабезпеченість, тис. км ³ /рік			
			річкового стоку	підземних вод		поверхневими водами		підземними водами	
						на 1 км ²	на 1 особу	на 1 км ²	на 1 особу
Європа (без Росії)	10,5	595,2	2900	1050	73,4 / 26,6	276,2	4,9	100	1,8
Азія (з Росією)	44,3	4546,8	13510	3246	80,6 / 19,4	305,0	3,0	73,3	0,7
Океанія	8,5	41,2	2405	312	88,5 / 11,5	282,9	58,4	36,7	7,6
Америка	42,4	996,4	19920	5788	77,5 / 22,5	469,8	20,0	136,5	5,8
Африка	30,3	1250,0	4050	1129	78,2 / 21,8	133,7	3,2	37,3	0,9
ВЕСЬ СУХОДИЛ	136,0	7429,6	42785	11720	78,5 / 21,5	314,6	5,8	86,2	1,6

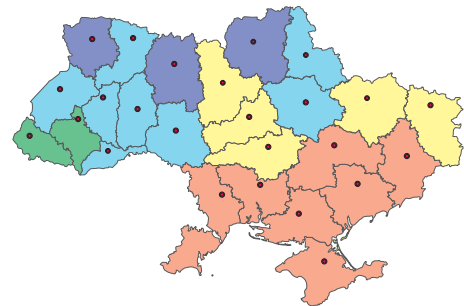
Чинники дефіциту води можуть бути або *природними* (недостатнє зволоження), або *економічними* (споживання води перевищує її потенційні запаси). Серед регіонів світу найбільш забезпечена водою Океанія (66 тис. м³ /рік), найменше – Азія (3,7 тис. м³ /рік).

Потенційні ресурси річкового стоку України оцінюються у 209,8 км³, з яких місцевий стік становить 52,4 км³; запаси підземних вод – близько 7 км³. У цілому водні ресурси України недостатні.

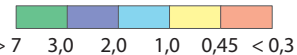
Для пом'якшення територіальних відмінностей щодо забезпечення поверхневими водами в Україні побудовано понад 1100 водосховищ, 6 найбільших з них – на Дніпрі, а також велике водосховище на Дністрі. Створено майже 49,5 тис. ставків, 7 крупних каналів (Дніпро – Донбас, Сіверський Донець – Донбас, Дніпро – Кривий Ріг та ін.), 10 водоводів. На півдні України створено великі зрошувальні системи (Каховська, Інгулецька та ін.). У районах надмірного зволоження або уповільненого стоку діють осушувальні системи (Верхньоприп'ятська, Латорицька та ін.).

Сучасні системи очищення води.

Сукупність інженерних споруд, у яких відбувається очищення води від речовин-забруднювачів, називають *очисними спорудами*. До них належать відстійники, біофільтри, септики, ґратки-дробарки, нафто-, жиро-, пісковловлювачі тощо.

Ресурси місцевого стоку, тис. м³ / рік на 1 особу

Мал. 80. Забезпеченість областей України водними ресурсами (за даними Державного агентства водних ресурсів України)

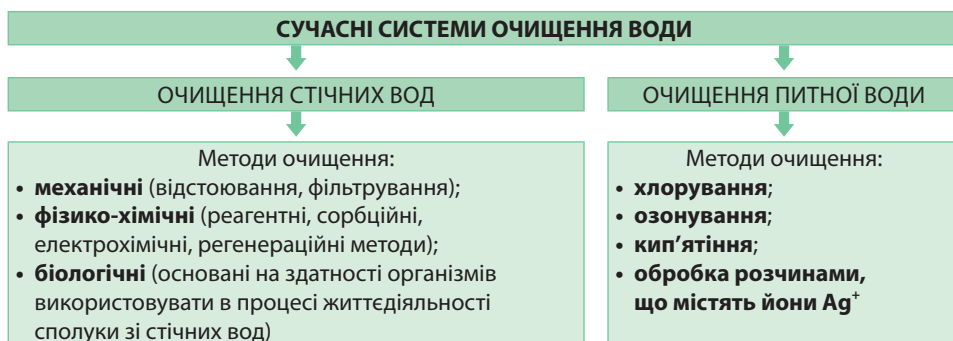
Таблиця 5

Забезпеченість водними ресурсами країн Європи порівняно з Україною

№	Країни	Забезпеченість водними ресурсами, тис. м ³ /рік на 1 особу	Кратність перевищення порівняно з Україною
1	Швейцарія	7,3	5,2
2	Австрія	7,7	5,5
3	Швеція	24,1	17,2
4	Велика Британія	2,7	1,9
5	Італія	3,4	2,4
6	Франція	4,6	3,3

Очищення стічних вод проводять механічними, фізико-хімічними та біологічними методами. З *механічних методів* використовують відстоювання та фільтрування. *Фізико-хімічні методи* потрібні для видалення з води дрібнодисперсних домішок. Реагентні методи дають змогу нейтралізувати кислоти та луги. Сорбційні методи полягають у поглинанні речовин природними або синтетичними сорбентами. Електрохімічні методи пов'язані з дією електричного струму на водні розчини, що спрямовані на розклад шкідливих домішок. Регенераційні методи дають змогу не лише знешкодити стічні води, а й вилучати з них цінні домішки для переробки. *Біологічні методи очищення* засновані на здатності деяких організмів (дощових черв'яків, бактерій, водоростей) використовувати в процесі життєдіяльності органічні або неорганічні сполуки зі стічних вод і в такий спосіб їх очищувати.

Особливо жорсткі умови висуваються до очищення *питної води*. В Україні питна вода належить до харчових продуктів. Міністерство охорони здоров'я України затвердило гігієнічні вимоги до питної води, що поділяються на три категорії: *хімічні* (відсутність шкідливих речовин, загальна мінералізація води), *мікробіологічні* (відсутність мікроорганізмів, які загрожують епідемічною небезпекою) та *фізичні* (смак, присмак, забарвленість, запах, каламутність) (мал. 81).

Мал. 81. Сучасні методи очищення води

Для дезінфекції води найдешевшим методом є *хлорування*, дорожчим – *озонування*. У надзвичайних ситуаціях, коли звичайні способи очищення води від патогенних мікроорганізмів не спрацьовують, застосовують *кип'ятіння*. Дуже ефективними проти збудників інфекційних хвороб і надійними консервантами питної води є *розчини*, що містять йони Ag⁺.

Опріснення морської води. На планеті гостро постала проблема дефіциту прісної води. Її особливо відчувають країни сухого та жаркого клімату.

Одним з найбільш ефективних і перспективних шляхів забезпечення прісною водою людства є опріснення солоних вод Світового океану. Нині відомо близько 30 способів опріснення морської води, зокрема випарювання, дистиляція, виморожування, іонізація, екстракція тощо. Всі вони вимагають великих затрат електроенергії (близько половини вартості опрісненої води). Економічно виправданим є використання опрісненої питної води, а також для зрошення

▶ **1.** Обчисліть водозабезпеченість території України на 1 особу на рік, враховуючи місцевий стік і запаси підземних вод. **2.** За таблицю 5 порівняйте водозабезпеченість України з іншими країнами Європи. **3.** Обчисліть показник водозабезпеченості території України лише завдяки місцевому річковому стоку на 1 особу. За картою забезпеченості України водними ресурсами (мал. 80) порівняйте цей показник з окремими областями та регіонами держави.

цінних сільськогосподарських культур (бавовнику, цитрусових) та для водопостачання тих промислових підприємств, вартість продукції яких виправдовує витрати на створення опріснювальних установок. У деяких регіонах опріснення є економічно вигіднішим, ніж доставка води здалеку. Великі опріснювачі води працюють в Ізраїлі, Кувейті, на Канарських островах. Колосальні ресурси чистої прісної води приховано в айсбергах.

1. Поясніть залежність між геологічною будовою, рельєфом, кліматом і гідрографічними характеристиками річок. **2.** Поясніть, які геологічні процеси впливають на формування озерних улоговин. **3.** Як обчислюють показник забезпеченості водними ресурсами? Які існують чинники дефіциту води? **4***. Складіть характеристику вод суходолу однієї з країн Європи. **5***. Запропонуйте власні способи розв'язування проблеми забруднення водою і подолання водного дефіциту.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 6. Складання та аналіз схеми системи течій у Світовому океані. Порівняння впливу холодної та теплої океанічних течій на клімат одного з материків.

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

1. Просторові закономірності формування у Світовому океані акваторій з високим рівнем забруднення.
2. Система протидії паводкам, повеням, селям і лавинам в окремих районах України.
3. Карстовий рельєф як приклад взаємодії геосфер.
4. Прозорість води в річці (озері, ставку): від чого залежить і чому змінюється?
5. Річки – міжнародні транспортні коридори.
6. Річки свого регіону: малі річки – великі проблеми.

ТЕМА 6. БІОСФЕРА ТА СИСТЕМИ ЗЕМЛІ

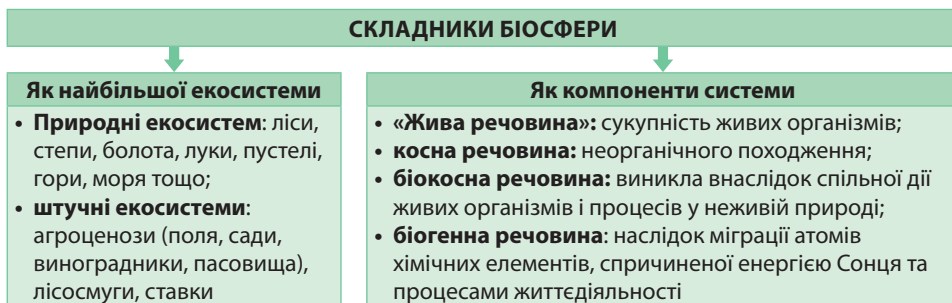
§ 18. БІОСФЕРА

Пригадайте! 1. Що таке екосистема? 2. Яку функцію виконує озоновий шар і в якому шарі атмосфери він розташований? 3. Що таке органічне вивітрювання? 4. Як називаються групи живих організмів, які заселяють різні сфери життя в Океані: поверхню, товщу води, дно? 5. Які категорії природоохоронних територій вам відомі? 6. Що таке ґрунт? Чим він відрізняється від гірської породи?

Біосфера та її складники. Засновником вчення про біосферу та її значення для розвитку планети є видатний український учений *Володимир Вернадський*. На його думку, біосфера наявна в межах усіх зовнішніх оболонок Землі, де існує або коли-небудь існувало життя й яка постійно зазнає або зазнавала в минулому впливу живих організмів. Отже, **біосфера** – це природна оболонка існування та життєдіяльності організмів. Загальна маса усіх живих організмів на планеті незначна – близько 0,05 % її маси.

Біосферу розглядають як *найбільшу екосистему планети*, яка є одним із складників географічної оболонки. Вона подібна до велетенського організму, в якому автоматично підтримується сталий хімічний склад та існують різноманітні зв'язки: хімічні, енергетичні, харчові, інформаційні. Її існування підтримується через кругообіги речовин та енергії за участі живих організмів. Складниками біосфери є менші екосистеми планети (мал. 82): як *природні*, так і *штучні*. Біосфера виникла водночас із зародженням життя на Землі близько 3,5 млрд років тому в формі примітивних екосистем у первісному Океані. У середині палеозой-

ської ери, понад 450 млн років тому, живі організми вийшли з води, й біосфера ввібрала в себе екосистеми суходолу. Подальший розвиток біосфери на суходолі сприяв виникненню великого різноманіття форм життя.

Мал. 82. Складники біосфери

Біосфера перебуває в тісній взаємодії з усіма оболонками Землі. Організми значною мірою регулюють газовий склад *атмосферного повітря*. Так, вплив рослин на атмосферу пов'язаний з процесами фотосинтезу та дихання. Саме завдяки зеленим рослинам сформувався сучасний газовий склад повітря.

Відчувається тісна взаємодія біосфери з *літосферою*. Під дією живих організмів (особливо лишайників і рослин) відбувається органічне вивітрювання. Організми наділені здатністю накопичувати й концентрувати в собі певні хімічні елементи: Кальцій (Ca), Силіцій (Si), Натрій (Na), Ферум (Fe), Алюміній (Al), Фосфор (P) та ін. Відмираючи, вони утворюють у земній корі поклади осадових гірських порід органічного походження: вапняків, бокситів, фосфоритів, осадових залізних руд, кам'яного та бурого вугілля, нафти, природного газу, торфу, крейди, а також деякі форми земної поверхні, зокрема коралові рифи.

Живі організми суттєво впливають на хімічний склад води *гідросфери*. Зелені водорості планктону, що живуть на поверхні Світового океану, постійно збагачують воду киснем, поглинаючи при цьому вуглекислий газ. Морські тварини, за своєю різноманітністю речовини з води, будують з них своє тіло. Відмерлі рештки морських організмів осідають на дні, із часом утворюючи товщі осадових порід.

Отже, в межах біосфери (як геосистеми) взаємодіють складники живої та неживої природи. В. Вернадський вважав, що саме живі істоти є наймогутнішою силою в природі. Окрім живої речовини до складу біосфери входять косна, біокосна та біогенна речовини. *Косна речовина* – це речовини неорганічного походження, наприклад магматичні та метаморфічні гірські породи, радіоактивні речовини, що утворюються внаслідок розпаду радіоактивних елементів. *Біокосна речовина* виникла внаслідок спільної дії живих організмів і процесів у неживій природі: кора вивітрювання, органічні гірські породи, вода, атмосферне повітря. Найбільш суттєвою є *біогенна речовина*, яка сформувалася внаслідок міграції атомів хімічних елементів, спричиненої енергією Сонця, й визначає процеси обміну речовин, ріст, розвиток та розмноження організмів.

Закономірності поширення живих організмів на суходолі та в океанах.

Межі біосфери збігаються із середовищем поширення організмів. Вона охоплює заселені живими істотами частини всіх зовнішніх оболонок Землі: нижні шари атмосфери, верхні шари літосфери, всю гідросферу. Однак за висотою

- ▶ 1. Поясніть, чому найщільніше заселено організмами приповерхневі шари суходолу, водну поверхню та шельф в Океані.
2. Поміркуйте, чому товщина біосфери неоднакова в різних широтах.
3. Якими лімітуючими умовами обмежене поширення життя за висотою в атмосфері та за глибиною в літосфері?

та глибиною організми розподілені нерівномірно (мал. 83). Шаром найщільнішої концентрації організмів, що його В. Вернадський назвав «плівками життя», є місце, де найбільше контактують між собою всі зовнішні оболонки.

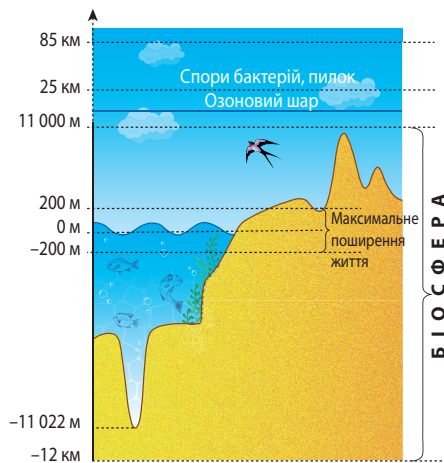
Ареною поширення життя в атмосфері є *тропосфера* та нижні шари *стратосфери*. Так, деякі птахи можуть піднятися в атмосферу майже на висоту польоту пасажирських літаків – до 9 км. Лише спори окремих видів бактерій та пилок рослин було виявлено в пробах повітря на висоті до 85 км під час запусків геофізичних ракет. Усе живе, що піднімається вище від озонового екрана (25 км), гине. У *літосфері* життя проникає неглибоко. Найбільш заселено перші кілька метрів, куди занурюються землерийні тварини та проникає коріння рослин. Лише деякі види анаеробних бактерій, яким не потрібний кисень для існування, завдяки свердловинам було знайдено на глибинах у кілька кілометрів. *Гідросфера* майже вся охоплена різними формами життя.

У цілому від екватора до полюсів кількість видів організмів зменшується. *Флорою* називають сукупність видів рослин, поширених на певній території або акваторії. *Фауна* – наявні види тварин, що заселяють певну місцевість. Виокремлюють також поняття «*рослинність*» та «*тваринний світ*» як сукупність відповідно рослинних або тваринних угруповань, які заселяють певну територію. Найбагатшою є рослинність екосистем в *екваторіальних* і *помірних широтах*, де стимулюючими чинниками її розвитку є достатня кількість вологи й тепла. Найбідніша – у *тропічних* та *полярних широтах*: у перших обмежує поширення рослин нестача вологи, в других – тепла. Тваринний світ тісно пов'язаний із рослинністю. Через те його видовий склад закономірно змінюється в такому ж напрямку. Отже, існують *зональні типи* рослинності та тваринного світу відповідно до кліматичних поясів.

На території України зональні типи рослинності поступово змінюються з півночі на південь: *ліси* переходять у *степи*. Відповідно змінюється й тваринний світ. *Азональні* типи рослинності трапляються в різних природних зонах залежно від особливостей умов зволоження та рівня ґрунтових вод. В Україні це *луки* та *болота*. До азональних типів тваринного світу належать тварини Українських Карпат, Кримських гір та Азово-Чорноморського узбережжя.

Природні чинники формування ареалів поширення рослин і тварин.

Закономірності географічного поширення живих організмів вивчає наука *біогеографія*. Одним з провідних її понять є «ареал». **Ареал** (від лат. *area* – площа, ділянка, простір) – територія поширення певної групи живих організмів, що не спостерігається на прилеглих територіях. Головним об'єктом вивчення є ареал біологічного виду. Біологічний вид рослин або тварин заселяє лише ті площі, де умови середовища відповідають його вимогам передусім до тепла, вологи та живлення. Ареали формувалися протягом тривалого часу завдяки взаємодії

Мал. 83. Закономірності поширення живих організмів по вертикалі

▶ Залежно від глибини в Океані виділяють три групи організмів, що різняться за способом існування: планктон, нектон, бентос. Пригадайте особливості кожної з цих груп і причини, що визначають ці особливості.

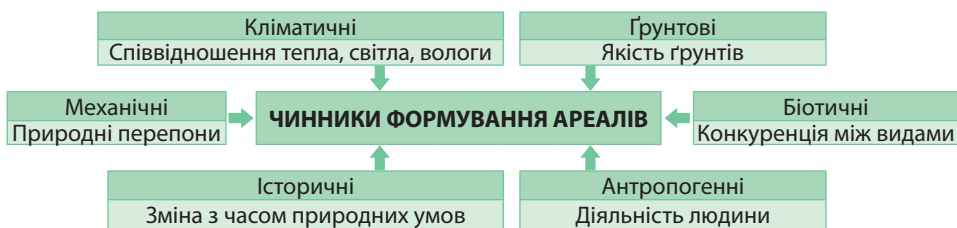
двох процесів: з одного боку, змінювалося навколишнє середовище, з іншого – відбувалася адаптація організмів до нього.

У природі існують види організмів, які мають широкий ареал існування, тобто заселяють на менше від чверті площ суходолу або від чверті площ Океану. Такі види називають *космополітами*, а їхній ареал – *космополітичним*. Найбільше видів-космополітів є серед прісноводних рослин, що пояснюється одноманітністю умов їхнього існування. Серед тварин це гризуни (сірі та чорні щури, миші), кімнатні мухи, паразити тощо.

Трапляються види, що розселені лише на обмеженій території. Їх називають *ендеміками* (від грец. *ен* – всередині та *демос* – народ), а ареали – *ендемічними*. Такі ареали можуть бути від кількох квадратних метрів до тисяч квадратних кілометрів. Найвищий рівень ендемізму (75%) серед материків характерний для Австралії, а серед островів – для Гаваїв і Галапагосу. Ендемізм може бути результатом двох різних чинників: або ареал зменшується внаслідок вимирання давніх видів (реліктові ендеміки), або вид виник у недалекому минулому й ще не встиг поширитися на великі площі (молоді ендеміки). Скорочення ареалу *реліктових ендеміків* пояснюється або змінами природних умов, або конкуренцією з боку більш пристосованих нових видів. Такі ендеміки збереглися на ізольованих морями або горами територіях. Наприклад, це сумчасті та яйцекладні ссавці в Австралії, пташка ківі в Новій Зеландії, лемури на острові Мадагаскар.

Поширення виду не обов'язково буває суцільним. Іноді трапляються *розірвані ареали*, що виникли із суцільного в минулому ареалу під дією кліматичних змін, змін конфігурації суші чи моря або конкуренції з боку нових видів. Особливо разючими є біполярні розірвані ареали деяких видів рослин, фрагменти яких розташовано на значних відстанях один від одного. Найчастіше це пояснюється перенесенням насіння перелітними птахами, які мігрують на величезні відстані (наприклад, сивка бурокрила мігрує від Аляски до Магелланової протоки).

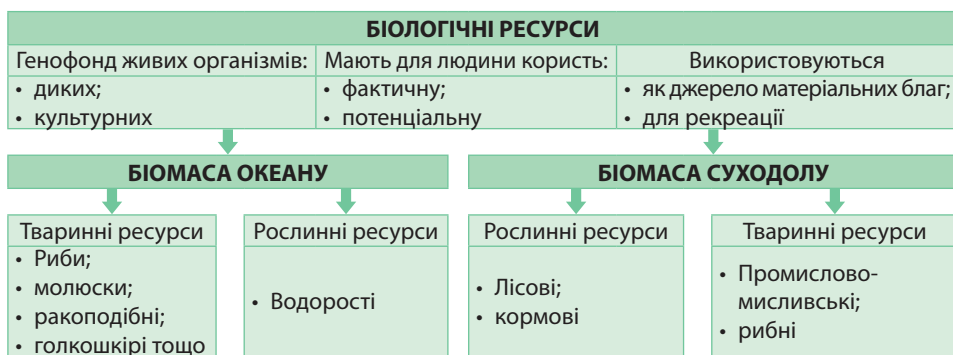
Межі ареалу можуть змінюватись під впливом багатьох чинників (мал. 84). Основними з них є *кліматичні*, *грунтові*, *механічні* (природні перепони в формі водойм, гір, пустель), *біотичні* (конкуренція між видами, що не дає можливості проникати іншим видам), *історичні*, *антропогенні*.

Мал. 84. Чинники формування ареалів поширення рослин і тварин

Вплив людини на ареали поширення організмів відбувається в двох напрямках: або через безпосередній вплив на живі істоти (вирубування дерев, полювання на тварин, вилов риби тощо), або через докорінні зміни середовища їхнього існування. Розорювання земель у степах призвело до витіснення дикорослих рослин культурними та вимирання тварин степу.

Біологічні ресурси. Біосфера має великий ресурсний потенціал. Генофонд живих організмів (диких і культурних), які мають фактичну або потенційну користь для людини, відносять до **біологічних ресурсів**. Завдяки здатності організмів до розмноження біологічні ресурси є вичерпними, але відновлюваними. Однак людина повинна підтримувати умови, за яких це відновлення здійснюється, інакше значній частині організмів загрожує знищення. Біологічні ресурси є джерелом необхідних для людини матеріальних благ (їжі, сировини для промисловості, матеріалу для селекції культурних рослин, свійських тварин, мікроорганізмів) або використовуються для рекреації. Складниками біологічних ресурсів є біомаса Океану та біомаса суходолу (мал. 85).

Мал. 85. Біологічні ресурси

На *Світовий океан* припадає 43 % біомаси планети. Там переважають *тваринні ресурси*, які забезпечують близько 20 % потреби людини в білку тваринного походження: це переважно риба (85 % біоресурсів Океану), молюски (гребінці, устриці, мідії), ракоподібні (краби, омари, лангусти), голкошкіри (морські їжаки). За масштабами промислу провідне місце посідає нектон. Бентос і планктон використовуються поки що недостатньо. Дедалі все більше застосовують *рослинні ресурси* Океану – водорості, які вживають в їжу, з них добувають ліки, крохмаль, клей, виготовляють папір, тканини.

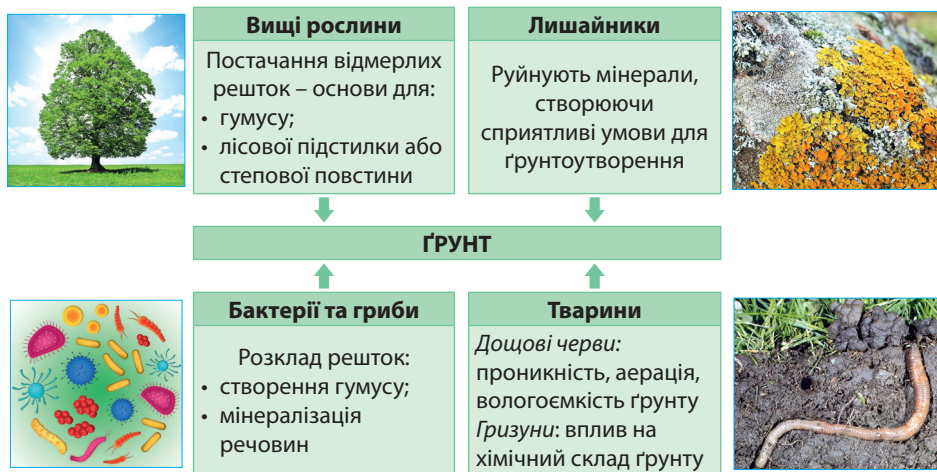
Ресурси *біомаси суходолу* також поділяють на рослинні та тваринні. *Рослинні ресурси* представлено вищими рослинами, грибами, мохами, лишайниками. Їх об'єднують у *лісові* (деревина, лікарські рослини, ягоди, гриби, рекреаційні можливості лісу) та *кормові ресурси*. *Тваринні ресурси суходолу* поділяють на *промислово-мисливські* (водоплавна дичина, лісова дичина, свійські кліткові хутрові тварини) та *рибні* (промислові види риб річок, озер, ставків, водосховищ).

Основний принцип охорони біологічних ресурсів полягає в їхньому раціональному використанні, заснованому на забезпеченні оптимальних умов для природного або штучного відтворення. Особливе значення для цього має функціонування мережі природоохоронних територій: заповідників, національних природних парків, резерватів, заказників, пам'яток природи та ін.

Роль живих організмів у формуванні ґрунтів. У ґрунті є представники усіх царств живої природи: рослини, тварини, гриби, бактерії. Вони використовують ґрунти як середовище існування, джерело поживних речовин, а також беруть участь у його формуванні. Провідна роль у ґрунтоутворенні належить *вищим рослинам*. Їхні відмерлі рештки становлять основну масу органічної частини ґрунту – *гумусу*, який є основою родючості. Кількість біомаси, що надходить у ґрунт, залежить від типу рослинності та кліматичних умов.

Лишайники оселяються на скелях, камінні, поверхні ґрунту й виділяють складні органічні кислоти, які руйнують мінерали й тим самим створюють спри-

ятливі умови для ґрунтоутворення. Неоціненна робота бактерій та грибів у формуванні ґрунту. Їхня редуцентна функція полягає в розкладі органічних сполук решток живих організмів до вуглекислого газу, амоніаку, води, а в анаеробних умовах – ще й до водню та вуглеводів. Частина речовин внаслідок життєдіяльності мікроорганізмів перетворюється на складний комплекс органічних сполук ґрунтового гумусу, а інша – мінералізується й знову використовується рослинами. Так здійснюється біологічний кругообіг речовин у природі (мал. 86).

Мал. 86. Роль живих організмів у формуванні ґрунтів

Серед тварин у процесах ґрунтоутворення беруть участь найпростіші, черви, молюски, членистоногі та ссавці. Ґрунт, в якому багато дощових черв'яків, має низьку кислотність, високий вміст гумусу та інші позитивні властивості. Серед ссавців активну участь у ґрунтоутворенні беруть гризуни (полівки, бабаки, кроли, ховрахи). Ґрунтова маса, що винесена ними з глибини на поверхню, змінює хімічний склад верхніх горизонтів ґрунту.

 1. Назвіть складники біосфери. **2.** Наведіть приклади взаємодії біосфери з літосферою, атмосферою, гідросферою. **3.** Якими бувають ареали поширення організмів? Які чинники їх формують? **4.** Що таке біологічні ресурси? **5.** Поясніть роль різних груп живих організмів у формуванні ґрунтів. **6*.** Поясніть, чим загрожує людству зменшення біологічного різноманіття. **7*.** Запропонуйте власні способи збереження видового складу рослинності та тваринного світу в своїй місцевості.

§ 19. ҐРУНТИ

Пригадайте! 1. Що таке ландшафт? Які його складники? 2. Що таке вивітрювання? Які його основні види та наслідки? 3. Які існують закономірності в зміні ландшафтів на рівнинах і в горах?

Ґрунт – «дзеркало» ландшафту. Тривалий час ґрунти ототожнювали з поняттям «земля» як ділянка поверхні, на якій проживає людина й займається її обробитком. Пояснив природу ґрунтів, тобто як вони утворилися, як поповнюються поживними речовинами, російський учений *Василь Докучаєв*. Науковий підхід до вивчення ґрунтів започаткував науку *ґрунтознавство*.

Ґрунт є результатом тривалого розвитку екосистеми під дією комплексу чинників ґрунтоутворення. Через те ґрунт – не лише один із компонентів ландшафту, а й його «дзеркало» або «пам'ять». У процесі свого утворення ґрунт формує чотири типи продуктів: органічну речовину, гази, розчини та тверді сполуки. Перші три дуже

швидко оновлюються. Лише тверді продукти можуть упродовж тривалого часу накопичуватися в ґрунтовому профілі.

Функціонування наземних екосистем, які є складниками біосфери, неможливе без ґрунту. Він сформувався на межі літосфери, атмосфери, гідросфери та біосфери внаслідок взаємодії неживої й живої природи. Це зумовлює специфічний склад ґрунтів і їхню роль у складній системі земних геосфер. Так, складниками ґрунту є мінеральні та органічні речовини (мал. 87).

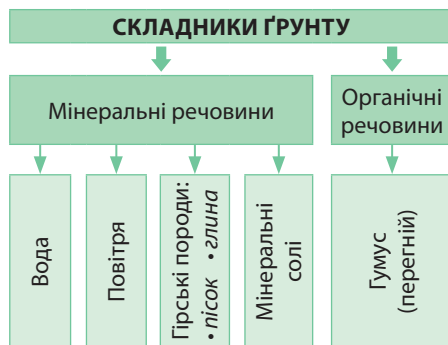
Мінеральні речовини надходять у ґрунт з неживої природи. Це вода, повітря, мінеральні солі, пісок та глина. Вони разом становлять 90–95% ґрунтової маси. Саме вони визначають хімічний, мінералогічний та механічний склад ґрунтів, а також швидкість ґрунтоутворення. *Органічними речовинами* поповнюють ґрунт живі істоти. Це *гумус (перегній)*, який являє собою відмерлі рештки живих організмів. Саме гумус забезпечує головну властивість ґрунту – його **родючість**, тобто здатність забезпечувати рослини мінеральними речовинами. Ґрунт є наслідком життя й одночасно умовою його існування. Отже, **ґрунт** – це поверхневе пухке й родюче мінерально-органічне утворення, що сформувалося внаслідок дії ґрунтотвірних чинників.

Ґрунтотвірні чинники. Ґрунтоутворення є процесом, внаслідок якого ґрунт набуває специфічних рис, невластивих гірській породі. Головна з них – наявність специфічної речовини – гумусу. З його накопиченням пов'язана наявність у ґрунті азоту, якого немає в гірських породах.

Ґрунт є результатом сукупної дії п'яти чинників: материнської гірської породи, живих і мертвих організмів, клімату, рельєфу місцевості, часу. Крім того, виокремлюють шостий чинник – діяльність людини, що чинить як прямий, так і опосередкований вплив на ґрунтоутворення й ґрунтовий покрив. Завдяки процесу ґрунтоутворення гірська порода набуває якісно нової властивості – родючості.

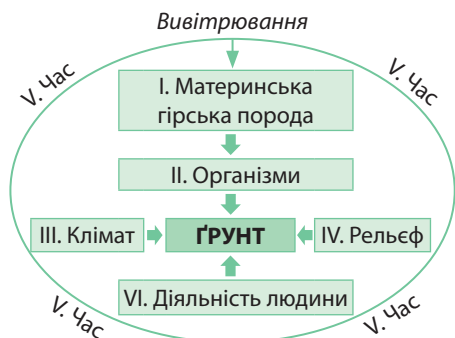
Ґрунтоутворення складається з кількох послідовних етапів. Спершу в процесі *вивітрювання* тверда скельна порода перетворилася на шар пухких порід – *кору вивітрювання*. Вона є *материнською гірською породою*, на якій сформується майбутній ґрунт. У неї можуть проникати повітря й вода. Після цього до ґрунтоутворення приєднуються *живі організми*. Завдяки спільній дії вищих рослин, грибів та бактерій ґрунту формується гумус, частина якого після розкладу (мінералізації) стає доступною для мінерального живлення рослин (мал. 88).

Важливим чинником ґрунтоутворення є *клімат*. Надмірне зволоження ґрунтів сприяє вимиванню з них поживних речовин, а також робить їх кислими. Недостатнє зволоження сприяє накопиченню поживних речовин у достатній кількості в шарі гумусу.

Мал. 87. Склад ґрунту

▶ Поміркуйте, до живої чи неживої природи слід віднести ґрунти. Поясніть свою думку.

Мал. 88. Чинники ґрунтоутворення

Бідне зволоження робить ґрунти лужними. *Рельєф* впливає на ґрунтоутворення як безпосередньо, зумовлюючи переміщення ґрунтових мас по схилу внаслідок ерозійних процесів, так і опосередковано через вплив на клімат, оскільки є головним чинником перерозподілу температури повітря та кількості опадів.

Процес ґрунтоутворення дуже тривалий: 1 см ґрунту залежно від природних умов формується протягом 50–200 років. Докучаєв називав це *чинником часу*.

Унаслідок ґрунтоутворення ґрунт набуває специфічної будови – формується *ґрунтовий профіль* – система горизонтів, які послідовно змінюють один одного (мал. 89).

▶ За мал.89 назвіть горизонти, з яких складається ґрунтовий профіль. Поясніть, як чинники ґрунтоутворення впливають на будову ґрунтового профілю. Як наявність або відсутність певних ґрунтових горизонтів та їхня потужність впливають на рівень родючості ґрунту?

ІНДЕКС	НАЗВА ГОРИЗОНТІВ	КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА	
A ₀	Лісова підстилка або степова повстина	1–3 см. Шар відмерлих органічних решток рослин і тварин	
A ₁	Гумусовий	5–>100 см. Акумулює 15–35% органічної речовини, чорний, постійно або періодично насичений водою	
A ₂	Горизонт вимивання	0–20 см. Формується лише в умовах постійного надмірного зволоження. Освітлений, білястий, підзолистий	
B	Перехідний горизонт (горизонт вимивання)	Найбільш щільний, збагачений часточками глини. Забарвлення залежить від хімічного складу	
C	Материнська порода	Гірська порода, на якій сформувалися ґрунти	

Мал. 89. Будова ґрунтового профілю (за системою В. Докучаєва)

Типи ґрунтів. Типи ґрунтів класифікують за будовою профілю та вмістом гумусу. Ґрунти одержали свої назви за забарвленням гумусового горизонту. Наприклад: *бурі лісові, сірі лісові, чорноземи, червоно-бурі* та інші. Типи ґрунтів поділяють на *підтипи* залежно від ступеня вираженості в їхній будові тих чи інших горизонтів. За механічним складом ґрунти поділяють на *різновиди*: піщані, супіщані (70% піску, 30% глини), суглинисті (50% піску, 50% глини), глинисті.

Розміщення ґрунтів на рівнинах підкоряється закону *широтної зональності*. Типи ґрунтів, які змінюються в такому напрямку, називають *зональними*. Також трапляються *азональні* типи ґрунтів, які формуються вздовж річкових долин, на заболочених або засолених ділянках і т. п. У горах ґрунти змінюються згідно з *вертикальною (висотною) поясністю*, тобто від підніжжя до вершин.

Вплив ґрунтів на спеціалізацію господарства регіону, країни. Частину земної поверхні, що вкрита ґрунтами, вважають *земельним фондом*. Без урахування Антарктиди та Гренландії його площу оцінюють у 134 млн км². Найбільшим показником земельного фонду серед материків вирізняються Євразія та Африка.

Ґрунтові ресурси – це частина земельного фонду, що вбирає всі ґрунти, які використовуються або можуть бути використані в господарській діяльності. Вони є вичерпними, але відновлюваними за умови раціонального використання.

Залежно від використання ґрунтові ресурси поділяють на групи (мал. 90): *сільськогосподарські угіддя, лісовий фонд, інші землі* (забудова, заповідники, болота, піски, яри тощо). У різних виробництвах використання ґрунтів є неод-

наковим, тому не завжди висуваються вимоги до їхньої якості. Так, у добувній та обробній промисловості, на транспорті, будівництві земля важлива лише як територія, просторова база. Інше значення мають ґрунти в сільському та лісовому господарстві, де вони є головним засобом та предметом праці. Серед сільськогосподарських угідь виділяють *орні землі, або рілля, природні луки й пасовища, сади й виноградники*. Ґрунтові ресурси для сільського та лісового господарства мають певні особливості. По-перше, їх не можна замінити іншими ресурсами. По-друге, вони розміщені на планеті зонально, що разом з кліматичними особливостями території впливає на спеціалізацію господарства.

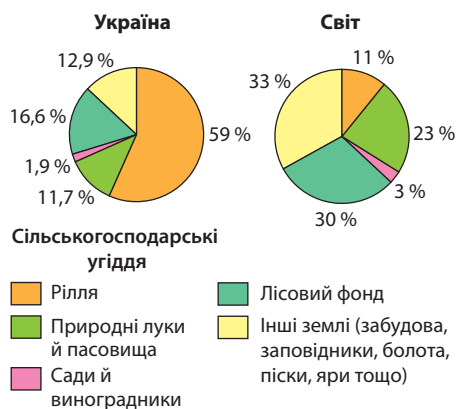
Серед регіонів світу найвищим рівнем розораності вирізняється *Європа* (29%), найменшим – *Океанія* (5,8%). Максимально розорано землі в *Бангладеш* (понад $\frac{3}{4}$), а також в *Індії, Україні, Данії, Молдові, Угорщині* (понад $\frac{1}{2}$). За забезпеченістю рілля на 1 особу світовими лідерами є *Австралія* (3 га/особу), *Казахстан* (2 га/особу), *Канада* (1,8 га/особу) та *Україна* (1 га/особу). Природні луки й пасовища в усіх регіонах світу, крім Європи, значно домінують над орними землями. Найбільші їх площі мають *Австралія, Китай, США, Казахстан, Бразилія*.

На ефективність використання ґрунтів впливають рівень розвитку продуктивних сил, ступінь розораності земель, структура посівних площ, частка меліорованих земель. Ґрунти потребують дбайливого використання й охорони.

Для поліпшення якості ґрунтів застосовують різноманітні заходи **меліорації** (лат. *поліпшення*) – усі види робіт з охорони та підвищення родючості ґрунтів. В районах розробки корисних копалин відкритим способом, у місцях сміттєзвалищ ґрунтовий покрив знищено. Такі позбавлені ґрунтів території називають «місяцевими ландшафтами». Вони потребують **рекультивуації** (лат. *повертаю*) – комплексу заходів з повного або часткового відновлення ґрунтів.

Природні зони. Природна зона – велика зональна геосистема географічної оболонки, що вирізняється подібністю клімату, режиму водойм, ґрунтового-рослинного покриву, тваринного світу. На рівнинах природні зони мають близьке до широтного простягання, тобто змінюються за законом *широтної зональності*. Вони чітко виражені на суходолі, а в Океані їхній прояв помітний менше. Основною ознакою природних зон є переважання в їх межах певного типу ландшафтів, а свої назви зони одержали від властивого для них типу рослинності. Так, виділяють *лісові* (наприклад, тайга, мішані ліси, вологі екваторіальні ліси) та *безлісі* (тундра, степи, савани, тропічні пустелі) природні зони.

1. За картою ґрунтів світу назвіть їхні типи в напрямку від екватора до полюсів.
2. За картою ґрунтів України назвіть їхні зональні типи та підтипи з півночі на південь країни.
3. Поясніть причини широтної зональності та вертикальної (висотної) поясності ґрунтів на Землі й на території України.

Мал. 90. Структура ґрунтових ресурсів України та світу

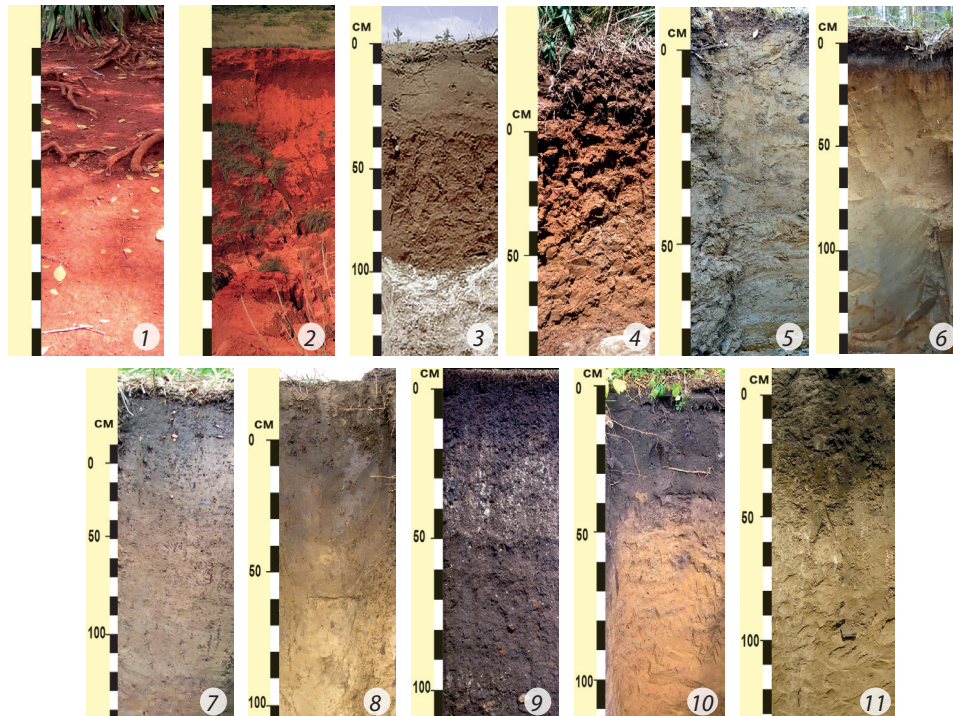
1. За діаграмами на мал. 90 порівняйте структуру ґрунтових ресурсів України та світу.
2. Поясніть на конкретних прикладах, як впливає якість ґрунтів на спеціалізацію рослинництва країн і різних територій в Україні.
3. Поміркуйте, які проблеми виникають у світі та в нашій державі внаслідок використання ґрунтів.

Порівняння карт ґрунтів і природних зон світу та України. Зіставивши карти ґрунтів і природних зон, можна переконатися, що кожній природній зоні відповідають певні зональні типи ґрунтів.

Так, у зоні вологих екваторіальних лісів (гілей) за умов значної кількості тепла та надмірного зволоження під багатоярусними вічнозеленими лісами сформувалися малородючі з низьким вмістом гумусу червоно-жовті фералітні ґрунти (мал. 91, 1). Сполуки Феруму надають їм червоного кольору. В жаркому й вологому екваторіальному кліматі відмерлі рештки рослин дуже швидко перегнивають. Густі корені рослин стрімко поглинають поживні речовини. Залишки поживних речовин щоденними зливами вимиваються в глиб землі. Через те ці ґрунти малородючі.

З поступовим віддаленням від екватора в субекваторіальному поясі під трав'янистою рослинністю саван та рідколісся в умовах нерівномірного протягом року розподілу зволоження, скорочення тривалості сезону дощів і подовження сезону засухи поступово змінюють одні одних червоні фералітні (мал. 91, 2), червоно-бурі та червонувато-бурі ґрунти. У ґрунтах саван вміст гумусу більший, оскільки в сухий період рослинні рештки розкладаються повільно.

- ▶ 1. За картою географічних поясів і природних зон світу назвіть у напрямку від екватора до полюсів природні зони в межах кожного з географічних поясів.
2. З'ясуйте, в яких географічних поясах сформувалася найбільша й найменша кількість природних зон.
3. Поясніть закономірності зміни природних зон у межах одного з материків (на вибір).

Мал. 91. Ґрунтовий профіль: 1 – червоно-жовтих фералітних ґрунтів зони вологих екваторіальних лісів; 2 – червоних фералітних ґрунтів високотравних саван; 3 – сірих ґрунтів зони пустель; 4 – коричневих ґрунтів зони твердолистяних лісів і чагарників; 5 – тундрово-глейових ґрунтів зони тундри; 6 – дерново-підзолистих ґрунтів зони мішаних лісів; 7 – сірих лісових ґрунтів зони широколистяних лісів; 8 – каштанових ґрунтів сухих степів; 9 – чорноземів типових лісостепової зони; 10 – чорноземів звичайних зони степів; 11 – чорноземів південних зони степів

Ближче до зони пустель ґрунти поступово стають менш родючими. Залежно від географічного положення виділяють тропічні, субтропічні пустелі, а також пустелі помірних широт. Клімат *тропічних пустель* вирізняється винятковою посушливістю, тому там дуже мало утворюється органічних решток рослин. *Пустельні тропічні ґрунти* дуже бідні на гумус або взагалі не утворюються. *Сірі та бурі пустельні ґрунти* формуються тонким шаром унаслідок бідного зволоження та надлишку тепла в *пустелях субтропіків та помірного поясу* (мал. 91, 3). Вони часто засолені. Через низький вміст гумусу в ґрунтах землеробство можливе лише в оазисах за умови штучного зволоження або вздовж річок, де формуються особливі інтразональні ґрунти *алювіальні річкових долин*. Лише в глинистих пустелях у ґрунті затримується більше води та є мінеральні солі, що необхідні рослинам.

У субтропічному поясі опадів випадає достатньо (близько 500 мм) для розвитку зони *твердолистих вічнозелених лісів і чагарників* і водночас недостатньо, щоб вимити поживні речовини з ґрунту. Через те *коричневі ґрунти* (мал. 91, 4), що сформувалися у цій зоні, досить родючі, оскільки містять багато гумусу. У зоні *перемінно-вологих лісів*, в умовах мусонного клімату, де зима прохолодна й суха, а літо тепле й вологе, під багатою лісовою рослинністю сформувалися родючі *червоноземи та жовтоземи*.

Північніше, у помірному поясі під лісовою рослинністю природних зон *широколистих, мішаних і хвойних лісів (тайги)* внаслідок різного співвідношення тепла й вологи змінюють одні одних родючі *бурі лісові та сірі лісові ґрунти* на малородючі з невеликою кількістю гумусу та значним горизонтом вимивання *дерново-підзолисті та підзолисті ґрунти*. Найродючіші в світі ґрунти *чорноземи* сформувалися в зоні *стенів і лісостенів* за недостатнього зволоження під пишною трав'янистою рослинністю, яка щорічно відмирає й утворює багато органічних решток.

В субарктичному поясі через брак тепла та надмірне зволоження в зоні *тундри* сформувалися малородючі *тундрово-глеєві ґрунти* (мал. 91, 5). Через сильний вітер там ростуть лише карликові дерева, поширені болотні чагарники, мохи та лишайники, тому ґрунти бідні на гумус. За коротке літо ґрунти не встигають відтанути на великі глибини. Під тонким шаром гумусу лежить зеленкувата або синювата глина з іржавими вкрапленнями (глей), яка разом з багаторічною мерзлотою перешкоджає просочуванню поверхневих вод й сприяє заболочуванню та окисненню ґрунтів. У зонах *арктичних та антарктичних пустель* через майже повну відсутність рослинності ґрунти не формуються.

На території України за різними джерелами виділяють від 750 до 1200 різновидів ґрунтів. На рівнинній частині з півночі на південь виокремлюють чотири основні зональні типи ґрунтів, що сформувалися в різних природних зонах. У зоні мішаних лісів виникли малородючі кислі *дерново-підзолисті ґрунти* (мал. 91, 6), під *широколистими лісами* – родючі слабокислі *сірі лісові* (мал. 91, 7), під *лісостепами та лучними й типчакково-ковилевими степами* – найкращі в світі *чорноземи*, під *сухими полиново-злаковими степами* – слаболужні, часто засолені *каштанові ґрунти* (мал. 91, 8). З півночі та південь розрізняють такі підтипи чорноземів: *опідзолені, вилугувані, типові* (мал. 91, 9), *звичайні* (мал. 91, 10) та *південні* (мал. 91, 11).

1. Що таке ґрунт? Які чинники його формування?
2. За що ґрунт називають «дзеркалом» ландшафту?
3. За якими ознаками розрізняють типи ґрунтів?
4. Обґрунтуйте на конкретних прикладах вплив ґрунтів на спеціалізацію рослинництва.
5. Поясніть, чому кожній природній зоні відповідають певні зональні типи ґрунтів.
- 6*. У чому полягає загроза людству внаслідок виснаження та забруднення ґрунтів?
- 7*. Запропонуйте власні способи збереження родючості ґрунтів вашої місцевості.

Розділ III ЗАГАЛЬНІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ СВІТУ

ТЕМА 1. ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР

§ 20. РОЛЬ ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОСТОРУ В СВІТОСИСТЕМІ

Пригадайте! 1. Чим різняться поняття «природа» і «географічне середовище»? 2. Які існують рівні геосистем? 3. Що таке географічна оболонка? 4. У чому полягає різниця між поняттями «ноосфера», «антропосфера», «техносфера», «соціосфера»?

Світосистема як результат і процес формування глобальної єдності в системі «суспільство – природа». Тривалий час людина впливала на довкілля, як будь-який інший біологічний вид, задовольняючи свої первинні потреби. Коли біологічні механізми пристосування до природних умов виявлялись недостатніми, набули дії соціальні механізми: людина почала змінювати природу відповідно до своїх потреб. Адже природа залишається єдиним джерелом існування суспільства: задоволення потреб у харчових продуктах, одязі, житлі, фізичному та духовному розвитку людина забезпечує завдяки різноманітним природним багатствам. Так виникла стала система «суспільство – природа».

Ту частину природи, з якою взаємодіє суспільство, називають *географічним середовищем*. Людина сама є його компонентом й посідає в ньому провідне місце. У наш час географічне середовище охоплює понад 60% площі суходолу, з яких $\frac{1}{3}$ зазнали докорінної зміни. Сучасний світ – це не лише поєднання людини та природи, а й функціональні системи, в яких вони співіснують.

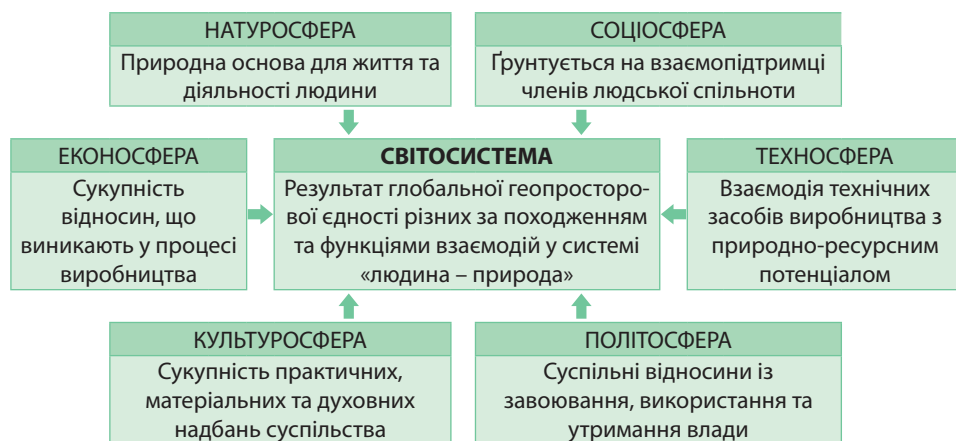
Світосистема – це результат глобальної геопросторової єдності різних за походженням та функціями взаємодій у системі «людина – природа».

Світосистема має складну структуру, що містить низку генетичних (тобто різних за походженням) і функціональних (за напрямом впливу) компонентів (мал. 92). Природну основу для життя та діяльності людини, її «життєвий простір» становить *натуросфера*. Вона включає в себе всі зовнішні оболонки Землі: літосферу, атмосферу, гідросферу, біосферу.

Сукупність соціальних чинників, характерних для даного етапу розвитку суспільства та його взаємодії з природою, становить *соціосферу*. Вона є вищою формою організації живої матерії, що ґрунтується на взаємопідтримці членів людської спільноти, яка прийшла на зміну періоду еволюції людини як біологічного виду.

Сукупність людських відносин, що виникають у процесі матеріального та нематеріального виробництва, утворюють *еконосферу*.

Складником світосистеми, що передбачає взаємодію технічних засобів виробництва з природно-ресурсним потенціалом території на основі передових досягнень науки, є *техносфера*. Як цілісна система вона включає в себе техніку, технічні знання, технічну діяльність на виробництві та у побуті, а також специфічну технічну ментальність (тобто систему переконань, уявлень і поглядів людей, що проявляються в їхній поведінці). Техносфера об'єднує створені для задоволення потреб людства об'єкти, як штучні (машини та механізми, будівлі, дороги тощо), так і природні, але змінені внаслідок людської діяльності (водосховища, лісопарки, поля, сади).

Мал. 92. Генетичні та функціональні складники світосистеми

Специфічним складником світосистеми є *культуросфера* як сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, що втілюються в результатах продуктивної діяльності. Культуру поділяють на матеріальну (тип житла, національний одяг і національна кухня) та духовну (мистецтво, релігія, свята, обряди).

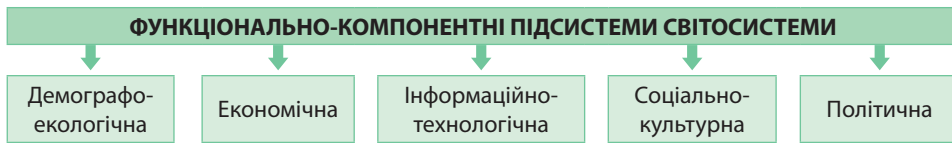
Політосфера – взаємодія суб'єктів, що визначають суспільні відносини, основою яких є проблема завоювання, використання та утримання влади.

Для визначення тенденцій подальшого розвитку світосистеми важливе значення мають особливості протиріч, що виникають всередині неї. Ці суперечності зумовлено подвійним ставленням людини до природи. З одного боку, людина є частиною природи, але не лише біологічною, а й соціальною істотою, виразником інтересів суспільства. З іншого боку, людина протистоїть природному середовищу й змінює його відповідно до своїх потреб. Через те в системі суспільних відносин людина виступає і як елемент продуктивних сил, і як сила природи. До того ж одним з протиріч у системі «суспільство – природа» є наявність безмежних потреб розвитку суспільства та обмеженість можливостей природи. Всі зазначені протиріччя пов'язані з економічними, соціальними й політичними процесами.

Постійно зростають інтенсивність, швидкість та масштабність взаємодій у системі «людина – природа» як на локальному, так і глобальному рівнях. Але зазначені рівневі межі поступово розмиваються, оскільки певна локальна подія може впливати на велику частину світу або глобально на весь світ. Тому функціональні зв'язки в світосистемі вирізняються своєю глобальністю.

▶ Наведіть приклади, коли локальні економічні, політичні, культурні події мали регіональні або глобальні наслідки.

Функціонально-компонентний склад світосистеми. Світосистему як глобальне системне утворення формують кілька функціонально-компонентних підсистем (мал. 93). *Демографо-екологічну підсистему* розглядають як сукупність зв'язків між людиною та природою у формуванні життєвого простору. Природні умови є передумовою відтворення населення. *Економічна підсистема* – це сукупність виробничих відносин з поєднанням розвитку продуктивних сил в єдиному економічному просторі. *Інформаційно-технологічна підсистема* включає технологічні системи та процеси, які є наслідком розумової діяльності з освоєння навколишнього світу. *Соціально-культурна підсистема* – сукупність структур, що забезпечують генетичний і функціональний обмін культурними цінностями. *Політична підсистема* – це система державних і недержавних стосунків соціальних інститутів, що виконують певні політичні функції.

Мал. 93. Функціонально-компонентний склад світосистеми

Географічний простір, його системоутворювальна роль та характеристики. Світосистема – це просторово впорядкована сукупність різнопланових і різномасштабних об’єктів, явищ і процесів. Вона настільки складна, багатогранна та мінлива, що існує у вигляді накладання, перетину безлічі складових просторів (сфер, шарів). І що значніший ступінь такого взаємного перетину, то світосистема більш багатомірна. Географічний простір є одним зі складників світосистеми.

Географічний простір складається з різних геосистем. Так, на кожній конкретній території все належить до якоїсь геосистеми: форми рельєфу – до літосфери, водойми – до гідросфери, населення – до соціосфери і т. д. Це дає змогу створити безліч моделей одного й того самого простору – безліч різних карт для однієї й тієї самої території. Отже, сукупність усіх геосистем на одній і тій самій території утворює географічний простір. Він є формою існування матеріальних систем у межах географічної оболонки (мал. 94). Виділяють: *геодезичний простір* (визначається величиною та формою земної кулі), *фізико-географічний простір* (сукупність природних компонентів території; якісно поділяється на суходіл та Океан) та *соціально-економічний простір* (територія, на якій живе й діє людина).

Мал. 94. Структурні одиниці географічного простору

Залежно від обраного об’єкта дослідження розглядають географічний простір окремої території: регіону, країни, а як об’єкти геопростору – усе, чим «наповнена» відповідна територія: об’єкти живої та неживої природи, населення, а також різноманіття явищ і процесів, що виникають на такій території.

У процесі господарського освоєння території відбувається її *соціалізація* – якісна трансформація, що посилює відносну роль її соціально-економічних компонентів. Сучасний географічний простір настільки антропогенно змінений, соціально пристосований, що вся його природна сутність буквально «пронизана» соціальною складовою. У межах світосистеми частина фізичного, географічного простору, носія природних ресурсів та умов, існує в тісній взаємодії з просторами соціальними, пов’язаними із життєдіяльністю людини, її матеріальною та нематеріальною складовими: *економічним, інформаційним, соціокультурним, інфраструктурним, етнічним, політичним* та ін. Крім того, констатують факт появи багатьох т. зв. часткових просторів: архітектурного, художнього, театрального тощо. Отже, ключовими складниками географічного простору є *природне середовище, суспільство й економічна сфера*.

Географічному простору притаманні три основні характеристики: структурність, системність та динамічність (мал. 95). Географічний простір має певну *структуру*, тобто його можна розкласти на окремі об’єкти. Він є структурним як у компонентному аспекті (рельєф, клімат, населення і т. ін.), так і в територіальному (можна розділити на окремі території: материки, країни, водойми, області, міста тощо). *Системність* географічного простору полягає в тому, що в ньому існують

стійкі зв'язки між його елементами як компонентами або як окремими територіями. Саме ці зв'язки надають йому цілісності. Географічний простір характеризується *динамічністю*, оскільки залежить від змін його компонентів.

Отже, *географічний простір* – складний земний планетний простір, розташований на конкретній території, який розвивається в часі й охоплює всі сфери географічної оболонки: літосферу, атмосферу, гідросферу, біосферу та антропосферу.

Мал. 95. Основні характеристики географічного простору

1. Поясніть зміст понять «світосистема» та «географічний простір».
2. Назвіть підсистеми світосистеми та поясніть їхню сутність.
3. Схарактеризуйте географічний простір.
4. Обґрунтуйте роль географічного простору в світосистемі.
5. Поясніть роль економічного, інформаційного та соціокультурного просторів у світосистемі.

ТЕМА 2. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У СВІТОСИСТЕМІ

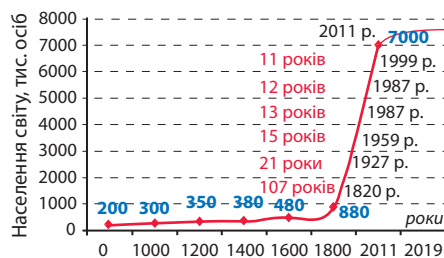
§ 21. ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ

Пригадайте! 1. Що вивчає наука демографія? 2 Які процеси належать до демографічних? 3. Якими показниками характеризується природний рух населення?

Динаміка чисельності населення світу. Населення Землі спершу зростало дуже повільними темпами (мал. 96). Так, ще 15 тис. років тому на всій планеті було 3 млн осіб. На початку нашої ери, за різними оцінками, в світі налічувалося 200–250 млн осіб. Лише в 1820 р. населення Землі досягло 1 млрд осіб. Це було початком **«демографічного вибуху»** – стрімкого зростання кількості населення.

В історії людства умовно виокремлюють три «демографічні вибухи». *Перший* з них відбувся у XVIII–XIX ст. у розвинутих країнах Європи після т. зв. промислових переворотів. Тоді чисельність населення світу зросла передусім завдяки Європі в 2 рази.

У першій половині XX ст. стався *другий* «демографічний вибух», а після Другої світової війни – найбільш відчутний *третій*, коли населення світу зросло в 2,4 рази через найбільш розвиваються, Азії, Африки та Америки. У цих країнах після розпаду колоніальних імперій смертність різко знизилася внаслідок економічних реформ і підняття рівня медичного обслуговування. Проте з початку 70-х рр. XX ст. спостерігається тенденція поступового уповільнення темпів природного приросту населення практично в усіх країнах світу. Отже, можна говорити, що ми живемо в епоху закінчення «демографічного вибуху». Разом з тим, швидкість демографічного росту залишається ще високою в деяких країнах Тропічної Африки. В Європі поширюється зворотний процес – *демографічна криза*, тобто значне уповільнення темпів приросту населення.

Мал. 96. Динаміка чисельності населення світу

Нині в світі живе близько 7,6 млрд осіб (2019 р.). Населення розміщено вкрай нерівномірно (табл. 6).

Чинники та просторові особливості природного руху населення в світі. Природний рух населення характеризується показниками народжуваності (H), смертності (C), природного приросту ($ПП = H - C$), середньої тривалості життя, статевो-вікової структури населення, коефіцієнтом потенційної народжуваності на одну жінку тощо. Традиційно до природного руху відносять також кількість шлюбів та розлучень. На показники природного руху населення впливають переважно дві основні групи чинників: природні та соціально-економічні. Певне значення мають також історичні чинники. Останнім часом зростає вплив екологічних чинників.

Природні (біологічні) чинники були визначальними в характері відтворення населення з давніх-давен до XVIII ст. При цьому рівні народжуваності та смертності були дуже високими і, як результат, низький природний приріст.

Пізніше почали переважати *соціально-економічні чинники*, що визначали матеріальні умови життя. До них належать: рівень розвитку медицини, умови праці, побуту та харчування, національні та релігійні традиції, рівень добробуту родини, зростання частки міського населення тощо. Всі ці причини вплинули спочатку на рівень смертності, знизивши його, що призвело до «демографічного вибуху». Починаючи з XX ст., вони суттєво знизили й рівень народжуваності спершу в розвинутих країнах, що спричинило там демографічну кризу, а нині й у більшості країн, що розвиваються.

На природний приріст населення впливають *екологічні чинники*. Погіршення екологічного стану довкілля призводить до зростання рівнів спадкових хвороб і дитячої смертності, поширення небезпечних для життя захворювань.

Серед головних *історичних* причин, що впливають на природний рух населення, – війни, голодомори, революції, екологічні негаразди.

Кількість населення Землі в цілому зростає внаслідок розширеного відтворення: $19,26\% H - 7,77\% C = 11,49\% ПП$ (2017 р.). Проте регіони та країни світу мають різну демографічну ситуацію. Відтворення на різних територіях може бути *звуженим* (I тип відтворення: $10\% H - 8\% C = 2\% ПП$), *розширеним* (II тип відтворення: $20\% H - 6\% C = 14\% ПП$) або *простим* ($H = C, ПП = 0\%$) (мал. 97).

Таблиця 6

Топ-15 країн світу за кількістю населення (2019 р.)

№	Країна	Кількість населення, млн осіб	Відсоток від населення Землі, %	Регіони (за ООН)
1	Китай	1 394,4	18,16	Азія
2	Індія	1 356,4	17,66	Азія
3	США	333,3	4,34	Америка
4	Індонезія	269,5	3,51	Азія
5	Пакистан	213,3	2,78	Азія
6	Бразилія	209,4	2,73	Америка
7	Нігерія	200,1	2,53	Африка
8	Бангладеш	168,0	2,19	Азія
9	Росія	146,9	1,91	Європа
10	Мексика	133,1	1,73	Америка
11	Японія	126,3	1,64	Азія
12	Ефіопія	110,0	1,45	Африка
13	Філіппіни	107,2	1,40	Азія
14	Єгипет	98,8	1,29	Африка
15	В'єтнам	93,4	1,22	Азія
...				
38	Україна	42,0	0,55	Європа

► **1.** Поясніть, які причини впливали на повільні темпи зростання чисельності населення впродовж багатьох тисяч років. **2.** З'ясуйте, як перехід до машинної праці пов'язаний з першим «демографічним вибухом» **3.** Поміркуйте, з чим пов'язане сучасне уповільнення темпів зростання чисельності населення світу.

► Пригадайте, які історичні події у XX ст. вплинули на природний рух населення в країнах Європи.

Мал. 97. Ознаки та просторові особливості природного руху населення в світі

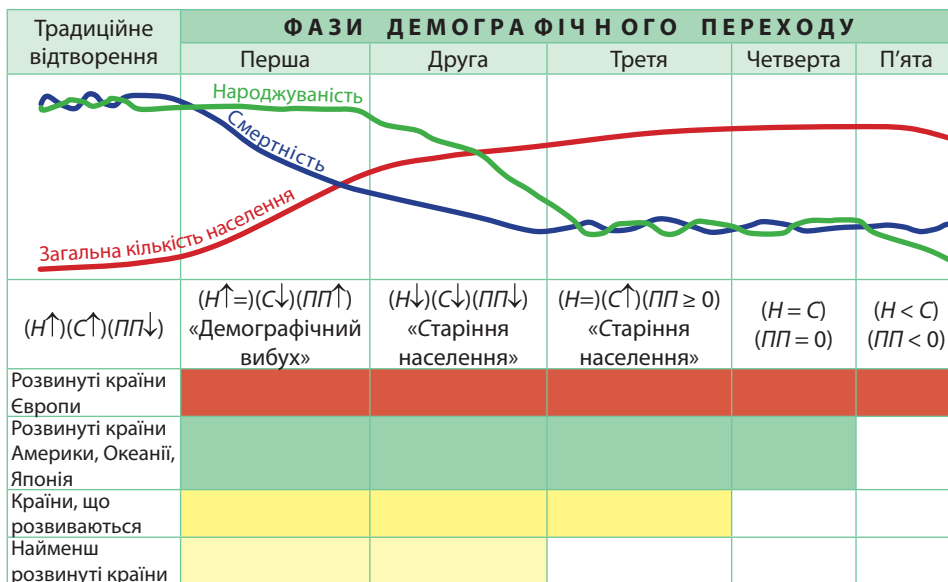
При I (звуженому) типі відтворення населення низький рівень народжуваності пов'язують зі зростанням ролі жінки в суспільному житті, відсутністю ранніх шлюбів, підвищенням рівня культури суспільства, поширенням міського способу життя, «подорожчанням дитини», тобто збільшенням витрат на її утримання та освіту. «Старіння» населення спричиняє зменшення частки працездатного населення, подальше зниження природного приросту населення.

При II (розширеному) типі відтворення населення високим показником приросту сприяють традиційно великі родини, ранній вступ до шлюбу, залежне становище жінки в родині, переважання сільського способу життя, релігійні заборони тощо. Країни з II типом відтворення стикаються з багатьма проблемами, що пов'язані з неконтрольовано високим приростом населення: це й нестача харчових продуктів, безробіття, брак коштів на розвиток соціальної сфери.

Демографічний перехід, його фази. Термін був уперше введений в науковий обіг у 1945 р. американським демографом Френком Ноутстейном. **Демографічний перехід** – історичний перехід від одного типу відтворення до іншого. Його кінцева мета – стабілізація чисельності населення. Загальна схема процесу демографічного переходу складається з 4 (або 5) послідовних фаз, кожна з яких у різних регіонах і країнах відбувається за власним сценарієм, але має певні спільні риси (мал. 98).

Перша фаза характеризується збереженням високого рівня народжуваності ($H \uparrow$) за різкого скорочення рівня смертності ($C \downarrow$). Завдяки цьому досягається високий рівень природного приросту (ПП $\uparrow$). При цьому зниження коефіцієнта народжуваності є меншим, ніж зниження коефіцієнта смертності ($H > C$). Це спричиняє «демографічний вибух». У XIX ст. цей етап пройшли високорозвинуті країни Європи, в XX ст. – країни, що розвиваються.

▶ За мал. 97 порівняйте ознаки різних типів відтворення населення. Поясніть причини просторових особливостей природного руху населення в різних регіонах і країнах світу.

Мал. 98. Фази демографічного переходу

Друга фаза характеризується переходом від багатодітних сімей до малодітних, тому одночасно відбувається зниження показників як народжуваності ($N \downarrow$), так і смертності ($C \downarrow$). Коефіцієнт смертності досягає мінімуму, а коефіцієнт народжуваності знижується швидше за коефіцієнт смертності ($N \downarrow < C \downarrow$), що призводить до уповільнення приросту населення ($PP \downarrow$), а також «старіння» населення. Цю фазу пережили високорозвинуті країни Європи та Америки в 50-х рр. XX ст.

Третя фаза характеризується підвищенням рівня смертності ($C \uparrow$) внаслідок «старіння» населення. Водночас рівень народжуваності населення стабілізується ($N =$). Відбувається перехід до слабозширеного відтворення населення ($PP \geq 0$). До кінця третьої фази коефіцієнт народжуваності наближується до рівня простого відтворення, а коефіцієнт смертності залишається нижчим від цього рівня, оскільки вікова структура ще не стабілізована й має більшу частку вікових груп із низькою смертністю. Цю фазу високорозвинуті країни пережили наприкінці XX – на початку XXI ст.

Четверта фаза настає тоді, коли коефіцієнт смертності знижується й зрівнюється з показником народжуваності ($N = C$), зростання кількості населення припиняється ($PP = 0$), а з часом настає депопуляція ($PP < 0$). Процес демографічної стабілізації закінчується. На даний час високорозвинуті країни досягли четвертої фази, завершивши демографічний перехід.

Головна особливість п'ятої фази – зниження рівня народжуваності нижче від рівня смертності ($N < C$), але це зумовлене принципово іншими причинами, ніж на попередніх фазах. Зокрема, це поширення юридично неоформлених форм спільного життя та альтернативних форм сім'ї, перехід до моделі сім'ї як «зрілої» пари партнерів з однією дитиною, свідоме планування народження кожної дитини, свідоме бездітність (чайлдфрі) (англ. *childfree*) та ін.

Статеві-вікова структура населення. Природні (біологічні), соціальні та історичні чинники впливають на співвідношення чоловічого та жіночого населення. В цілому в світі чисельно переважають чоловіки (101 чоловік на 100 жінок), але завдяки азійським країнам (105 чоловіків на 100 жінок). Висока смертність серед жінок в Азії зумовлена ранніми шлюбами, численними пологами, недостатнім харчуванням, постійною важкою працею. В інших регіонах світу за кіль-

кістю переважають жінки, особливо серед людей літнього віку. Генетично зумовлено, що їхня середня тривалість життя є на 5–8 років більшою, ніж у чоловіків. З історичних подій на переважання жіночого населення суттєво впливають війни. У країнах «молодої еміграції» переважає чоловіче населення. Зокрема, до 70-х рр. XX ст. чоловіки переважали в населенні Австралії та Канади.

Тип відтворення населення та міграційні процеси впливають на *вікову структуру населення*. Виокремлюють три основні вікові групи: діти (*Д*: 0–14 років), люди працездатного віку (*Л*: 15–65 років), літні люди (*Л*: за критеріями ООН – старші за 65 років). Перша та третя з цих груп – люди непрацездатного віку, які перебувають на утриманні другої. Від того, наскільки «молодим» є населення країни, значною мірою залежить інтенсивність демографічних процесів.

Розрізняють два типи вікової структури населення. *Перший (регресивний)* формується за першого типу відтворення населення. Для нього характерні мала частка дітей і людей молодого віку та велика частка літніх людей. Частка людей працездатного віку становить 50–60%. Такий розподіл людей за віком притаманний переважно розвинутим країнам. *Другий (прогресивний) тип* вікової структури мають країни, що розвиваються за другим типом відтворення населення. Там дуже значною є частка дітей і людей молодого віку при вкрай низьких показниках частки літнього населення. Осіб працездатного віку – близько 51–55%.

Шлюбно-сімейна структура населення. *Сім'я* – це мала група людей, об'єднаних шлюбом або кровними зв'язками, спільним побутом, бюджетом, які несуть взаємну відповідальність один за одного. *Припинення шлюбу* відбувається внаслідок розірвання шлюбу або смерті одного із членів подружжя.

Для *аграрних суспільств*, які склалися в найменш розвинутих країнах, притаманне укладання раних шлюбів. Для них характерні багатодітні сім'ї. У сім'ї чітко визначено функції кожного із членів подружжя: чоловік – годувальник і голова сім'ї, жінка – матір і домогосподарка. Шлюб припиняється в зв'язку зі смертю одного із членів подружжя. У багатьох суспільствах (зокрема, в ісламському) повторні шлюби вдів схвалюються, що сприяє нульовому рівню безшлюбності. Індуїзм і конфуціанство, навпаки, з упередженням ставляться до повторних шлюбів жінок, що породжує економічні проблеми вдів, які залишилися без засобів існування.

В *індустріальному та постіндустріальному суспільствах* переважають малодітні сім'ї. Частішими стають такі форми шлюбних союзів, як громадянський та фіктивний шлюб. Існує багато неповних сімей. Переважна більшість сімей – прості, в яких разом живуть особи одного або двох поколінь.

Демографічне старіння. Загальною тенденцією зміни вікової структури населення є зростання частки населення старших вікових категорій. Якщо вона менш ніж 8%, то населення вважається молодим, понад 12% – старим. **Демографічне старіння («старіння» населення)** – зростання частки людей літнього віку.

Розрізняють два типи старіння населення: *старіння «знизу»* (полягає в зниженні народжуваності) та *старіння «зверху»* (наслідок збільшення середньої тривалості життя, зменшення смертності в старшому – понад 65 років – віці за умови низької народжуваності). Протягом XX ст. населення старіло через зниження народжуваності, тобто мало місце старіння «знизу». У наш час у високорозвинутих країнах ситуація змінилась. Народжуваність там є дуже низькою. Завдяки досягненням медицини продовжує неухильно зростати тривалість життя. Так, до старіння «знизу» долучилося старіння «зверху».

Однією з характеристик демографічної «старості» є середній вік населення. Найстаріші у світі – європейські країни: країна-карлик Монако – 49,4 року, Італія – 45,1 року, Німеччина – 41,6 року. З країн Азії найстаріша Японія – 46,9 року. А наймолодші – африканські країни Уганда – 15,1 року, Малі – 16,3 року.

Процес демографічного старіння викликає серйозні демографічні, економічні, суспільні, соціопсихологічні, культурні та медичні наслідки.

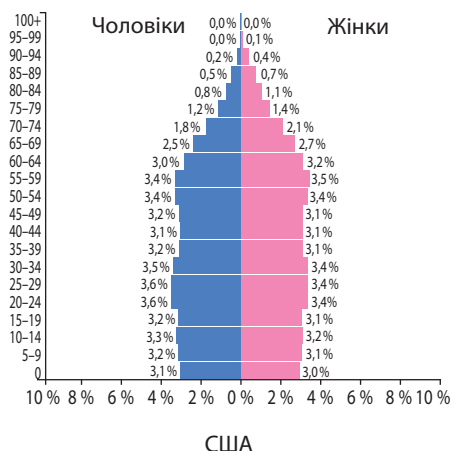
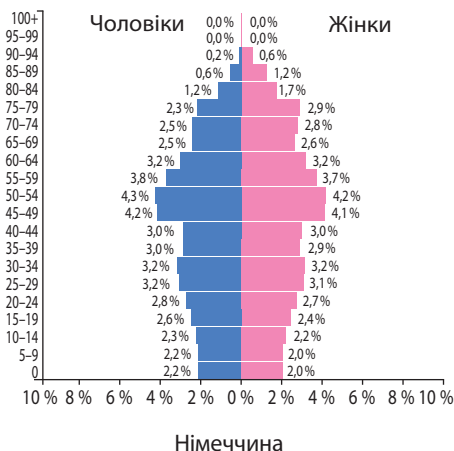
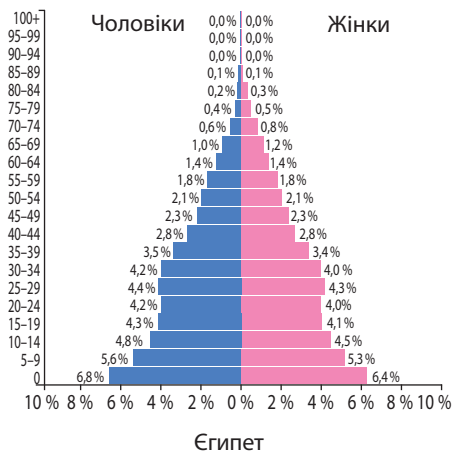
Характеристика демографічної ситуації в країнах за статеві-віковими пірамідами.

Для графічного зображення одночасного розподілу населення за віком і статтю застосовують статеві-вікову піраміду населення (мал. 99). Вона являє собою двобічну гістограму розподілу одночасно чоловіків (ліворуч) і жінок (праворуч) за їхнім віком на одній ординаті. На вертикальній осі позначають вікові інтервали (одно- або п'ятирічні), а на горизонтальній осі – абсолютну кількість (осіб) або частку (у відсотках) окремих вікових груп населення. Існує три основні типи статеві-вікових пірамід. *Зростаючий тип* притаманний країнам з II типом відтворення населення. Цей тип має форму правильної піраміди. Для неї характерний високий показник народжуваності, велика частка дітей, мала частка літніх людей, коротка тривалість життя, загальне зростання кількості населення. *Скорочувальний тип* піраміди є типовим для країн з I типом відтворення. Для неї характерний низький показник народжуваності, мала частка дітей, велика частка літніх людей, висока очікувана тривалість життя, старіння населення, відбувається або стабілізація, або скорочення кількості населення. Форма такого типу піраміди округла. *Омолоджувальний тип* піраміди характерний для деяких розвинутих країн, де спостерігається збільшення рівня народжуваності. Форма діаграми подібна до попередньої, але з ширшою основою, яка доверху дещо звужується, потім знову розширюється, а до вершу знову звужується.

На форму вікової піраміди значний вплив мають такі історичні події, як війни, голодомори, стихійні лиха тощо.

За статеві-віковою пірамідою можна обчислити ряд показників, які дають уявлення про рівень забезпеченості національної економіки працездатним населенням. *Коефіцієнт демографічного навантаження (ДН)* показує, який відсоток непрацездатного населення утримується завдяки працездатному. Його обчислюють за формулою:

$$ДН = (Д + Л) : П \cdot 100 \%.$$

Мал. 99. Статеві-вікові піраміди Єгипту, Німеччини та США (2017 р.)

Коефіцієнт потенційного заміщення (ПЗ) показує, яка частка (у відсотках) населення прийде на заміну нині працездатному населенню:

$$ПЗ = Д : П \cdot 100 \%.$$

Коефіцієнт пенсійного навантаження (ПН) показує, яка частка населення потребує пенсійних виплат:

$$ПН = Л : П \cdot 100 \%.$$

Особливості демографічної політики в країнах з різним типом відтворення. З метою розв'язування демографічних проблем ООН прийняла «Всесвітній план дій у сфері народонаселення», за яким урядам країн пропонується проводити активну **демографічну політику** – систему адміністративних, економічних, пропагандистських та інших заходів, за допомогою яких держава впливає на природний рух населення (передусім на народжуваність) у бажаному для себе напрямі.

У розвинутих країнах з I типом відтворення демографічна політика спрямована на стимулювання народжуваності. До основних заходів належать відпустки для догляду за дитиною, виплати в разі народження немовляти, щомісячні виплати на дитину, суттєве зростання виплат на другу, третю та всіх наступних дітей, гранти на освіту тощо.

Більшість країн з II типом відтворення населення вживають заходів, що спрямовані на скорочення народжуваності. Найбільш активною демографічною політикою у ХХ ст. відзначилися Японія, Китай та Індія. Основними напрямками її були правовий, економічний та морально-психологічний тиск на населення. Закони, зокрема, збільшили вік вступу до шлюбу, обмежили кількість дітей, яких дозволено мати. Найважче здійснюється демографічна політика в арабських країнах через релігійні та національні традиції, понижене положення жінки в суспільстві. Практично стоїть осторонь політики планування родини й більша частина африканського континенту.

1. Поясніть, як змінювалася чисельність населення протягом історії людства. **2.** Які існують просторові відмінності показників природного руху населення та які чинники їх визначають? **3.** Що таке демографічний перехід? Схарактеризуйте його фази. **4.** Поясніть, як можна схарактеризувати демографічну ситуацію в країнах за статеві-віковими пірамідами. **5.** Поясніть поняття «демографічне старіння». Чому це явище є загальною тенденцією в світі? **6*.** Наведіть аргументи «за» і «проти» щодо ефективності економічних, адміністративно-правових і виховних заходів демографічної політики. **7*.** Поясніть взаємозв'язок між демографічними процесами та рівнем соціально-економічного розвитку країни.

► 1. За статеві-віковими пірамідами Єгипту, Німеччини та США (див. мал. 99): а) з'ясуйте, до якого типу належить кожна з пірамід; б) обчисліть, яку частку населення (у відсотках) становлять люди різних вікових груп у даних країнах: діти (Д) – 0–14 років, працездатні (П) – 15–64 роки, літні люди (Л) – 65+ років; в) визначте коефіцієнти демографічного навантаження (ДН), потенційного заміщення (ПЗ) та пенсійного навантаження (ПН). **2.** За одержаними даними порівняйте рівень забезпеченості Єгипту, Німеччини та США людьми працездатного віку нині та в майбутньому.

§ 22. МЕХАНІЧНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ.

ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Пригадайте! 1. Як впливає глобалізація на міграційні потоки населення? 2. Чи існує зв'язок між кількістю населення та економічним розвитком країни? 3. Що таке Індекс людського розвитку (ІЛР) та які його основні показники? 4. Які виробництва належать до праце- та наукомістких? Які існують закономірності їхнього розміщення?

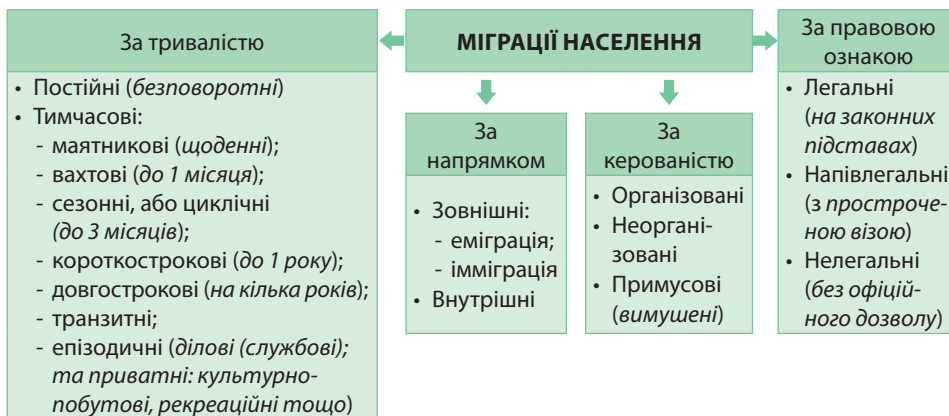
Міграції, їхні показники. Міграції, або механічний рух населення, відіграють усе більшу роль у соціально-економічному розвитку країн.

Міграції (від лат. *migratio* – переселення) – переміщення людей на інші території зі зміною місця проживання назавжди або на певний час.

Людей, які здійснюють переміщення, називають *мігрантами*. Виїзд за межі країни на постійне місце проживання називають *еміграцією*. В'їзд громадян на постійне місце проживання до країни називають *імміграцією*. Повернення колишніх або дійсних громадян держави на батьківщину називають *рееміграцією*, повернення насильно вивезених людей на батьківщину – *репатріацією*.

Для характеристики механічного руху населення використовують кілька показників. Передусім це дані про прибуття та вибуття населення регіону або країни за певний проміжок часу (зазвичай за рік). Різницю між кількістю емігрантів та іммігрантів називають *сальдо міграцій* (або чистою міграцією). Воно може бути додатним, якщо переважають прибулі люди, та від'ємним, якщо тих, хто залишив країну, більше, ніж прибулих. Сума кількості іммігрантів та емігрантів дає *обсяг валової міграції* (або міграційний обмін). Він постійно зростає: за останні 100 років – майже в 6 разів. *Інтенсивність механічного руху* визначається як відношення кількості мігрантів до загальної чисельності населення або кількість мігрантів на 1000 осіб населення. Міграції розрізняють за багатьма ознаками: *тривалістю, напрямком переїзду, керованістю, правовою ознакою* (мал. 100).

▶ 1. Поміркуйте, які регіони та країни мають додатне та від'ємне сальдо міграцій. Які причини спонукають до масових переселень людей? 2. За мал. 100 розгляньте основні види міграцій за різними ознаками. Розкажіть, які види міграцій вам доводилося здійснювати.

Мал. 100. Види міграцій

Вплив міграцій на перерозподіл населення в світі. Міграції перерозподіляють населення в світі, виконуючи при цьому дві основні функції. Розподільча функція міграцій полягає в перерозподілі населення між регіонами та країнами, внаслідок чого досягається більша відповідність між попитом на робочу силу та її пропозицією. Селективна функція міграції полягає в зміні якісного складу населення та робочої сили територій унаслідок нерівномірної участі в міграційних процесах представників різних соціально-демографічних груп.

Чинники міграцій. Міграції спричиняють багато чинників: економічні, політичні, національні, релігійні, екологічні. Головними з них у всі часи були *економічні*. Міждержавні трудові міграції – важливий чинник обміну досвідом роботи, перебудови професійної та кваліфікаційної структури зайнятості, швидко й ефективного пристосування до умов світового ринку, розвитку технологій. Розрізняють фізичні та інтелектуальні економічні міграції.

Фізичні міграції передбачають пошук некваліфікованої низькооплачуваної роботи за кордоном переважно в сільському господарстві, будівництві, сфері обслуговування. Так, спостерігається еміграція робочої сили із слаборозвинутих країн до високорозвинутих. Першість за кількістю тимчасових робітників у Європі належить Німеччині. Іммігранти найчастіше задовольняються т. зв. 3D-роботою (від англ. *dirty, dangerous, degrading* – брудною, небезпечною, такою, що веде до деградації).

Інтелектуальні міграції, або «відплив розуму», полягають у переманюванні спеціалістів високої кваліфікації з одних країн до інших. Високорозвинуті країни (США, Канада, ряд країн Європи, Австралія) приймають на роботу здебільшого вихідців з бідних країн Азії, Африки, Латинської Америки. Це завдає останнім значних матеріальних збитків та інтелектуальної шкоди. Однак країни-експортери робочої сили також мають вигоду: зниження рівня безробіття й соціального напруження в країні, одержання доходів від грошових переказів емігрантів, ознайомлення робітників з передовими технологіями тощо.

До політичних чинників міграцій належать війни, революції, зміни державних кордонів тощо. Так, активні міграційні потоки між німцями і поляками було спричинено наслідками Другої світової війни. У наш час новою тенденцією в потоках мігрантів стало зростання кількості біженців із зон територіальних конфліктів, між-національних локальних суперечок, гострої політичної боротьби, голодування.

Релігійні міграції можуть мати тимчасовий характер (наприклад, паломництво до святинь) або сталий. Наприклад, через релігійне несприйняття один одного з повоєнних років тривають міграційні потоки мусульман з Індії до Пакистану, а індусів – у зворотному напрямку. Трапляються міграції на національному підґрунті. Так, після створення у 1948 р. держави Ізраїль туди лише за перші чотири роки прибуло 700 тис. іммігрантів з країн Європи, Азії, Африки. Останнім часом до суттєвих чинників міграцій додалися екологічні. Люди залишають райони екологічних катастроф. Так сталося після катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Сучасні міграції здебільшого контролюються державними органами. Існує багато міжнародних угод, що регулюють напрямки міграційних потоків.

Вплив міграцій на відтворення населення. Міграційна активність значною мірою залежить від демографічних характеристик населення. Істотно різняться за рівнем міграційної рухливості люди різних вікових категорій. За статистикою, серед мігрантів найбільшу частку становлять особи молодого віку. Внаслідок міграцій змінюється вікова структура населення. У місцях, де виїзд перевищує в'їзд людей, збільшується частка людей старших вікових категорій. Там, де багато мігрантів, найчастіше переважає молоде населення. Зміни вікової структури спричиняють коливання рівня природного приросту.

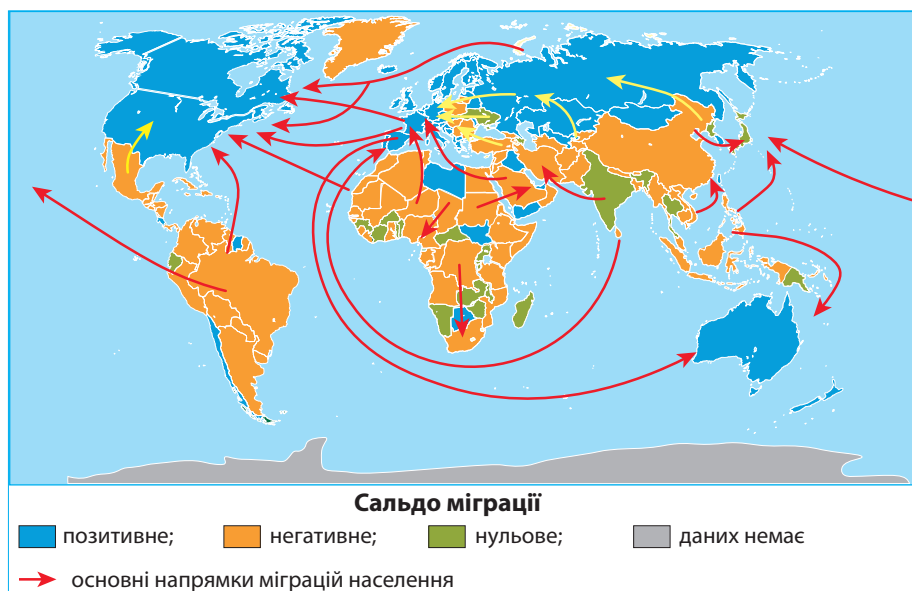
Розрізняють показники міграційної рухливості й залежно від *статі*. Чоловіки зазвичай частіше залишають місця постійного проживання, ніж жінки. Через перевагу чоловіків серед переселенців міграції можуть спричиняти диспропорції у статевій структурі населення, що негативно позначається на шлюбності та рівні народжуваності.

Рухливість населення також певною мірою залежить від *шлюбного стану* та наявності дітей у сім'ї. Неодружені та бездітні люди легше зважуються на переїзд, ніж одружені та ті, що мають дітей. Часте переміщення людей на нове місце проживання призводить до відтермінування народження дітей. Таким чином, міграції сприяють змінам чисельності населення як в місцях виїзду людей, так і прибуття.

Міграції є одним з головних каналів *соціальної мобільності* населення. Завдяки соціальним переміщенням мігранти поступово прилучаються до но-

вої для них моделі демографічної поведінки. Це приводить до трансформації установок, пов'язаних зі шлюбністю, народжуваністю та відбивається на відтворенні населення.

Просторові тенденції міграційних процесів. У сучасному світі сформувалися три основні напрямки міграційних потоків, пов'язаних насамперед з економічними чинниками (мал. 101). По-перше, традиційними залишаються міграції робочої сили з країн, що розвиваються, до високорозвинутих країн. У структурі іммігрантів значною є частка малокваліфікованої робочої сили. Також унаслідок «відпливу розуму» з країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою високорозвинути країни забезпечують себе висококваліфікованими робітниками та науковими кадрами. Основними країнами виїзду мігрантів є *Китай, Мексика, Індія, Філіппіни, Індонезія*.

Мал. 101. Основні напрямки міграційних потоків населення світу

По-друге, існують потоки мігрантів із одних високорозвинутих країн до інших. З *Південної* (Греції, Іспанії, Португалії, південної частини Італії) та *Східної Європи* (Польщі, Угорщини, Чехії) потік мігрантів спрямований до більш розвинутих країн *Західної* (Німеччини, Франції, Великої Британії) та *Північної Європи* (зокрема, Швеції). Натомість важливими центрами притягання фахівців з Європи є *США, Канада* та *Австралія*. У структурі мігрантів переважає висококваліфікована робоча сила.

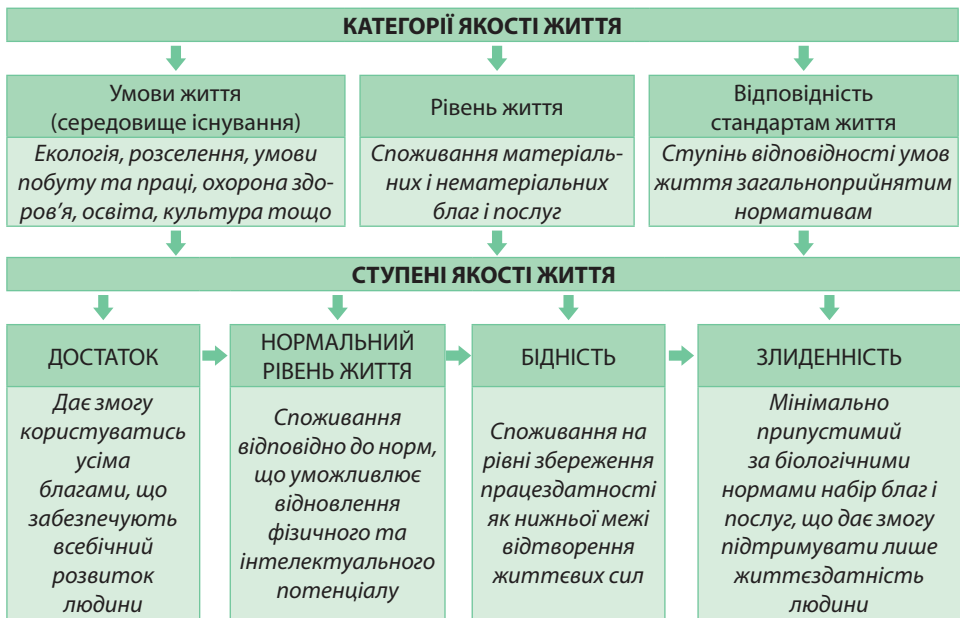
По-третє, в останні десятиліття виникли потоки іноземних робітників, спрямовані з одних країн, що розвиваються, до інших. Передусім це стосується нафтодобувних країн-членів ОПЕК і нових індустріальних країн. Так, у нафтодобувних країнах *Перської затоки* (Бахреїні, Кувейті, Катарі, ОАЕ, Саудівській Аравії) іммігранти становлять майже 40% від усього населення. Їхня більша частина прибуває з інших арабських країн: *Єгипту, Йорданії, Сирії, Іраку, Палестини*. В Африканському регіоні значним центром притягання робочої сили із сусідніх країн стає *Нігерія*. Серед нових індустріальних країн найбільше мігрантів працює в *Республіці Кореї* та *Сінгапурі*.

▶ За мал. 101 прослідкуйте основні напрямки міграційних потоків населення в сучасному світі. Схарактеризуйте на конкретних прикладах наявність міграції робочої сили між різними за рівнем економічного розвитку країнами.

Якість життя як чинник природного та механічного руху населення.

Якість життя – це ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб людини. Її визначають шляхом порівняння фактичного рівня задоволення потреб із базовим. Якість життя передбачає три взаємопов'язані категорії (мал. 102): *умови життя* (середовище існування: екологія, розселення, умови побуту та праці, охорона здоров'я, освіта, культура тощо), *рівень життя* (споживання матеріальних і нематеріальних благ і послуг) та *відповідність стандартам життя* (ступінь відповідності умов життя загальноприйнятим нормативам). Таке оцінювання засноване на результатах багатьох досліджень авторитетних міжнародних організацій та видань: Індексі людського розвитку (ІЛР) ООН, Індексі якості життя журналу *The Economist*, Індексі щастя Фонду нової економіки, Рейтингу 100 найкращих країн світу журналу *Newsweek*. Згідно з нормативами розрізняють чотири ступені якості життя: *достаток*, *нормальний рівень життя*, *бідність* та *злиденність*.

► 1. Наведіть приклади країн, що належать до різних типів та підтипів за рівнем економічного розвитку, а також мають різні показники ІЛР. 2. За схемою ознак і просторових особливостей природного руху населення в світі (див. мал. 97 на с. 106) прослідкуйте, яка існує залежність між якістю життя (рівнем економічного розвитку) і типом відтворення населення в країні. 3. За картосхемою основних напрямків міграційних потоків населення (див. мал. 101) доведіть на конкретних прикладах вплив якості життя на показник сальдо міграцій та напрямки механічного руху населення.

Мал. 102. Категорії та ступені якості життя

Демографічні чинники розвитку економіки та спеціалізації країн. Проблема зростання чисельності населення в одних регіонах світу та його уповільнення, аж до депопуляції, в інших, впливають на розвиток національних економік країн. Стрімке неконтрольоване зростання населення в більшості азійських та африканських країн, яке випереджує продуктивність суспільного виробництва, породжує бідність, недоїдання, неписьменність, значний рівень безробіття, високий рівень смертності, еміграцію робочої сили. Водночас швидко зростаюча чисельність населення в країнах з невисоким рівнем економічного розвитку є

джерелом дешевої робочої сили з низьким рівнем кваліфікації. Це дає можливість задіяти великий працересурсний потенціал країн у працемістких виробництвах, що забезпечує гарантовані ринки збуту продукції. Спеціалізацію цих країн можуть визначати складання автомобілів і морських суден, виробництво комплектуючих до комп'ютерної техніки, виробництво тканин, одягу та взуття, догляд за технічними культурами в сільському господарстві.

Нинішні лідери світової економіки, передусім США та країни ЄС, які свого часу стрімко розвивалися завдяки нещадній експлуатації трудового потенціалу країн «третього світу», проблему нестачі робочої сили розв'язують, відкриваючи кордони та залучаючи іммігрантів. Вважають, що в цих країнах з розвитком передових технологій відбувається стійке зниження потреби в робочій силі, тому ринок праці звужується, й паралельно знижуються рівні зайнятості та народжуваності. Для спеціалізації цих країн характерні наукомісткі виробництва, в яких задіяно місцеві трудові ресурси з високим рівнем кваліфікації: точне машинобудування, авіакосмічне машинобудування, легка хімія. На працемістких виробництвах (будівництво, видобувна промисловість, сільське господарство) працює дешева, низько кваліфікована робоча сила іммігрантів.

Демографічні прогнози. Прогнозування змін чисельності й розміщення населення – одне з надважливих завдань демографії як науки. Без демографічного прогнозу неможливими є передбачення геополітичних процесів, розрахунок необхідного виробництва товарів та послуг, розвиток інфраструктури, житлового будівництва, систем освіти, охорони здоров'я та пенсійного забезпечення.

Демографічний прогноз – це обґрунтоване передбачення головних параметрів природного та механічного руху населення для майбутньої демографічної ситуації. Показники природного руху населення характеризуються повільною мінливістю. Зрушення щодо рівня народжуваності можуть відбутися в середньому через 25 років, що дорівнює тривалості життя покоління. Тенденції зміни смертності ще стабільніші. Міграції становлять основну проблему прогнозування. Демографічні прогнози поділяють на короткострокові (на 5–10 років, найточніші), середньострокові (15–20 років) та довгострокові (30–50 років, за своєю сутністю є лише здогадками). Демографічне прогнозування можна розглядати як передбачення, моделювання та перспективний аналіз. Демографічний прогноз вважається точним, якщо його помилка становить не більш ніж 5%. Використовують такі варіанти прогнозу, як мінімальний (песимістичний), максимальний (оптимістичний) та середній (реалістичний).

У демографічних прогнозах на XXI та наступні століття думки вчених поділилися. *Песимісти* вважають, що чисельність жителів Землі стрімко збільшуватиметься. Вже через 50 років вона становитиме 50 млрд осіб, а у 2300 р. – 1 трлн осіб. У 3000 р. у світі житиме 14 трлн осіб, тобто на кожного жителя планети припадатиме всього 103 см² суходолу.

Оптимісти дотримуються думки, що ми вступаємо в перехідну демографічну фазу, тому протягом найближчих 100 років збільшення кількості земель продовжиться, але повільнішими темпами. Після 1980 р. зростання населення Землі вже уповільнилося. Це відбулося через встановлення багатьма країнами, передусім Китаєм та Індією, контролю за дітонародженням, а також уповільнення темпів природного приросту населення в економічно розвинутих країнах світу. За останніми прогнозами експертів ООН, до 2025 р. чисельність населення планети досягне 7,85 млрд осіб, а до 2050 – 8,92 млрд осіб. А новітні технології в агарному виробництві дадуть змогу забезпечити харчовими продуктами помірно зростаючу кількість жителів Землі, яка протягом найближчих 40–50 років стабілізується на рівні 9–10 млрд осіб.

1. Що таке міграції? Назвіть їхні основні показники. **2.** Поясніть просторові відмінності показників механічного руху, вплив різних чинників на міграції. **3.** Обґрунтуйте особливості перебігу міграційних процесів у країнах з різним рівнем економічного розвитку. **4.** Як демографічні чинники впливають на розвиток економіки та спеціалізацію країн? **5.** У чому полягає важливість демографічних прогнозів? **6.** Поясніть, яким чином якість життя в країні впливає на перебіг природного та механічного руху населення.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 7. Обчислення показників народжуваності, смертності, природного та механічного приросту населення країни за статистичними даними.

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

1. Сезонність укладання шлюбів та народжень.
2. Вплив старіння населення на місце країни в міжнародному поділі праці.
3. Працемістки виробництва густозаселених регіонів світу.
4. Екологічні та соціальні проблеми густозаселених регіонів світу.
5. Економічні, адміністративно-правові та виховні заходи демографічної політики в одній із країн світу.

ТЕМА 3. ГЛОБАЛЬНА ЕКОНОМІКА

§ 23. МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНА СФЕРА ТА СИСТЕМА ВИРОБНИЦТВА В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Пригадайте! 1. Що означають поняття «національна економіка», «міжнародний поділ праці», «світова економіка»? 2. Які існують типи та підтипи країн за рівнем економічного розвитку? 3. Що таке транснаціональні корпорації (ТНК) та яка їхня роль у сучасному світі?

Поняття «глобальна економіка». Глобальна економіка існує як цілісний глобальний організм, наддержавна, позадержавна економіка. У ній національні економіки залежать від діяльності глобалізованого ядра, яким стають транснаціональні корпорації (ТНК). Суттєва особливість глобальної економіки – утворення поряд із реальною економікою, яка виробляє товари та надає послуги, сильно розвинутої фінансової сфери, що називають віртуальною економікою.

Світова економіка перетворилася на транснаціональну глобальну систему завдяки трьом особливостям. По-перше, полегшилося *переміщення капіталу* через кордони. Цьому також сприяла поява у 70-х рр. ХХ ст. ринку євровалюти та введення змінного курсу долара. Нині глобальна економіка проявляється переважно через потоки грошей, а не торгівлю товарами та послугами.

По-друге, завдяки технологічним винаходам у світі створено *глобальну мережу комунікацій*. Через це відбулася децентралізація прийняття рішень, а виробництво наблизилося до ринків збуту кінцевої продукції. Завдяки комп'ютерним мережам люди можуть працювати дистанційно – у себе вдома. Великі міські агломерації стали центрами послуг і ділової інформації.

По-третє, унікальна характеристика глобальної економіки – зростаючий *міжнародний поділ праці*. Спеціалізація кожної групи країн визначається зайнятою нішею на глобальному ринку. Так, у високорозвинутих країнах сировинна економіка стала маргінальною (перехідною). Вони спеціалізуються переважно на сфері

послуг і деяких високотехнологічних виробництвах переробної промисловості. Успішний розвиток нових індустріальних країн визначається їхньою промисловою спеціалізацією на працемістких виробництвах. Більшість країн, що розвиваються, в міжнародному поділі праці вирізняються сільськогосподарською та мінеральною сировиною.

Отже, **глобальна економіка** – це цілісна система, компоненти якої поєднані всесвітніми фінансовою, інформаційною та гігантською виробничо-збутовою мережами, що може діяти в реальному або обраному часі в планетарному масштабі.

Світовий ринок технологій. Через прискорений науково-технічний розвиток з другої половини ХХ ст. поряд зі світовими ринками капіталу, товарів та праці в глобальній економіці функціонує світовий ринок технологій.

Технологією вважається сукупність науково-технічних знань (у формі конструкторських рішень, методів і процесів), що їх можна використовувати у виробництві товарів і наданні послуг.

Світовий ринок технологій – це сукупність міжнародних економічних відносин щодо прибуткового використання прав власності на його об'єкти: технології продуктів, процесів та управління.

Міжнародний рух технологій може існувати в речовій або неречовій формі. До *речової форми* належить реалізація через міжнародну торгівлю наукомісткої продукції, що створена з використанням новітніх технологій. Такі товари поділяють на високотехнологічні (аерокосмічне устаткування, комп'ютери, електроніка, ліки), середньотехнологічні (автомобілі, хімікати) та низькотехнологічні (будівельні матеріали, харчові продукти, сталь, текстиль, одяг, взуття). Об'єкти світового ринку технологій у *неречовій формі* представлено результатами інтелектуальної діяльності. Їх існує багато форм: патенти, ліцензії, «ноу-хау», науково-технічна документація, копірайт, наукомісткі послуги, підготовка персоналу, інформація в друкованих виданнях, стажування, виставки, ярмарки, симпозиуми, тощо. Одні з них мають комерційне значення, інші – некомерційне.

Головними суб'єктами обміну технологіями є транснаціональні корпорації (ТНК). Найбільші ТНК зосереджують до 90% досліджень у своїх руках, що сприяє монополізації світового ринку технологій. Серед країн одночасно великими експортерами та імпортерами технологій є високорозвинуті країни. $\frac{9}{10}$ їх світового обігу припадає на США, Японію, Велику Британію, Німеччину, Францію, Італію, Нідерланди, Швецію, Швейцарію. Стрімко зміцнюються позиції у галузі високих технологій країн, що розвиваються, особливо Східної та Південно-Східної Азії.

На світовому ринку технології просуваються за таким циклом. На першому етапі відбувається продаж готової продукції, зробленої за новою технологією, на другому – технологічний обмін супроводжується або здійснюється у формі прямих іноземних інвестицій, нарешті, на останньому – чисте ліцензування.

Світовий ринок патентів і ліцензій. Однією зі складових ринку технологій є торгівля ліцензіями й патентами. **Патент** – це документ, що видається винахідникові і засвідчує його авторство, а також надає йому монопольне право на використання нововведення протягом певного часу (зазвичай 15–20 років) на території певної країни. **Ліцензія** – це дозвіл, що видається власником технології, захищеної або не захищеної патентом, зацікавленій стороні на використання цієї технології протягом певного часу за певну плату.

▶ Знайдіть у засобах додаткової інформації тлумачення понять «ноу-хау», «копірайт». Поясніть, яким чином вони захищають інтелектуальну власність.

Ринок патентів і ліцензій представлений в основному монополізованими фірмами та ТНК. Так, понад 75 % експортних надходжень припадає на внутрішньофірмову торгівлю, тобто торгівлю між головною (материнською) компанією і філіями (дочірніми фірмами) ТНК. Якщо укладено міжнародну торгову угоду, за якою власник винаходу дає іншій стороні дозвіл на його використання в певних межах, то її називають *ліцензійною угодою*.

Провідне місце на ринку патентів і ліцензій належить високорозвинутим країнам, на які припадає 70 % від середнього обсягу сукупної торгівлі (мал. 103). Вартість продукції, що її випускають у різних країнах за іноземними ліцензіями, в 10–12 разів перевищує вартість самих ліцензій. Ведучі позиції на цьому ринку належать США, на які припадає понад 1/5 світового експорту ліцензій. Досить близькі до США країни Європи, зокрема *Німеччина* та *Велика Британія*. Вартість патентування в країнах Європи вища, ніж у США або Японії. Найвищі витрати пов'язані з перекладом патенту. У країнах, що розвиваються, ринок патентів і ліцензій менш розвинутий. Це пов'язано з меншою ємністю технологічного ринку та нижчим рівнем економічного розвитку.

Мал. 103. Роль країн у міжнародній ліцензійній торгівлі

Світовий ринок інформаційно-технологічних (ІТ-) послуг. З переходом від індустріальної епохи до інформаційного суспільства сфера ІТ-послуг є однією з найбільш перспективних. **Інформаційні технології** (ІТ) – це вид діяльності, що належить до технологій управління та обробки величезного потоку інформації із застосуванням обчислювальної техніки. Світовий ринок ІТ займається купівлею-продажем та розповсюдженням апаратних засобів (комп'ютерного обладнання), програмового забезпечення, комп'ютерних та інформаційних послуг. Найважливішим складником сучасного світового ринку ІТ є комп'ютерні мережі, серед яких найбільшого значення набула глобальна мережа *Internet*.

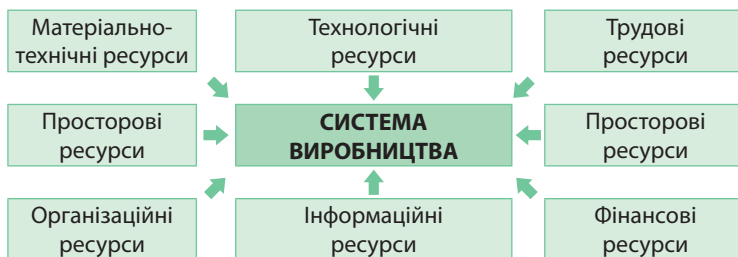
Світовий ринок ІТ-послуг складається з регіональних ринків, що мають певну спеціалізацію. *Північноамериканський ринок* охоплює всі види інформаційних послуг. *Європейський ринок* займається медіа-послугами, телекомунікаціями, послугами реклами, зв'язками з громадськістю, розважальним бізнесом тощо. *Азійсько-Тихоокеанський ринок* відомий *офшорним програмуванням*. *Західно-азійський ринок* вирізняється імпортом усіх видів ІТ-послуг. *Африканський* та *Латиноамериканський ринки* відомі розвитком телебачення, радіомовлення, друкованою пресою.

За розміром частки ІТ-послуг у створенні ВВП країни умовно поділяють на аутсайдерів, кваліфікованих виконавців, а також інноваційних і технологічних лідерів. Серед країн найбільшими постачальниками ІТ-послуг на світовий ринок є *Індія, Ірландія, США, Велика Британія, Німеччина* та *Ізраїль*. Їхня частка в світовому

експорті ІТ-послуг становить понад 60%. Найбільшими компаніями-постачальниками ІТ-послуг є *IBM, Hewlett-Packard, Fujitsu, Accenture, CSC*. Для *США, Великої Британії, Республіки Кореї, Китаю* характерний високий попит на ІТ-послуги на внутрішньому ринку. Водночас *Індія та Ірландія* експортують більшу частку ІТ-послуг.

Одною з головних тенденцій світового ІТ-ринку є зростання ролі *ІТ-аутсорсингу* – передачі компаніями частини їхніх завдань країнам-виконавцям з дешевою робочою силою. Це сприяє ширшому залученню дистанційних робітників з країн, що розвиваються, або з країн з перехідною економікою. Нові офшорні центри ІТ-аутсорсингу створюються в *Індії, Китаї, на Філіппінах, у Казахстані*, країнах *Східної Європи, Латинської Америки, Африки*. Сфера ІТ-послуг є однією з найбільш динамічних в *Україні*. Її частка у структурі ВВП країни постійно збільшується.

Система виробництва. *Система виробництва* – складна багаторівнева система, яка перетворює вихідну сировину або матеріали на кінцевий продукт, що відповідає суспільному замовленню. Вона складається з кількох послідовних стадій: постачання ресурсів (сировини, матеріалів, енергії, працівників), перетворення сировини на нову продукцію, виробництво кінцевого продукту.

Мал. 104. Складники системи виробництва

Система виробництва містить низку складників (мал. 104). До *матеріально-технічних ресурсів*, належать виробниче обладнання, інструменти, інвентар, оснащення, енергоресурси, основні та допоміжні матеріали. *Технологічні ресурси* виявляються через технологічні процеси, конкурентоспроможні ідеї, наукові розробки та ін. *Трудові ресурси* формуються кваліфікаційним складом працівників. *Просторові ресурси* складаються з виробничих приміщень, комунікацій тощо. *Земельні ресурси* становлять або ґрунти як основний засіб виробництва, або територія як просторова основа для розміщення виробництва. *Організаційні ресурси* визначаються структурою системи виробництва, виробничих процесів, системи управління. *Інформаційні ресурси* формуються на основі системи та характеру інформації, технічних засобів і т. д. *Фінансові ресурси* показують розмір та стан активів, їхню ліквідність, наявність кредитних можливостей.

Історично існувало 3 типи систем виробництва. Першою була *фабрична та мануфактурна система виробництва*. Вона спирається на механізацію виробництва, передачу основних технічних функцій машині. Для неї характерні прості вузькі спеціальності робітників. Використовується система універсальних (неспеціалізованих) машин. Управління виробництвом має конфліктний характер: у його основі – нагляд над робітниками.

Згодом її змінила *конвеєрна система виробництва*, що спирається на систему спеціалізованих машин і технологічний процесів. Для неї характерне масове, серійне виробництво на основі управління технікою, технологіями, товарно-матеріальними та виробничими запасами. Управління виробництвом відбувається на основі складання графіків робіт, розподілу виробничих завдань серед підрозділів фірми, контролю якості продукції та наукової організації праці.

Сучасний етап постіндустріального розвитку призвів до формування *гнучкої системи виробництва*. Вона основана на комп'ютеризованому виробництві. В управлінні виробництвом комп'ютеризовані системи координують роботу всіх підрозділів з метою забезпечення безперебійного виробничого процесу. В управлінні людськими ресурсами передбачається участь самих працівників.

1. У чому полягають відмінності між поняттями «глобальна економіка» та «світова економіка»? **2.** Назвіть складники міжнародної науково-технологічної сфери. **3.** Розкажіть, що таке «система виробництва». Які її складники та основні історичні типи розвитку? **4***. Знайдіть інформацію та підготуйте повідомлення про сучасний стан розвитку світових ринків технологій, патентів і ліцензій, інформаційно-технологічних послуг. Яких змін зазнають ці ринки внаслідок глобалізації? Яке місце України в них?

§ 24. НАЦІОНАЛЬНІ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ВИРОБНИЦТВА В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Пригадайте! 1. Що таке міжнародний поділ праці? 2. Що означають поняття «спеціалізація» та «кооперування»? 3. Що вам відомо про вільні (спеціальні) економічні зони в Китаї та в Україні? 4. Чим різняться між собою поняття «вартість» та «ціна»?

Географічність міжнародної спеціалізації та кооперування виробництва. Між країнами та регіонами світу існує міжнародний поділ праці. Однією з його форм є **міжнародна спеціалізація виробництва**, за якої на території окремих країн (або підприємствах) зосереджують певні виробництва, що переважно зорієнтовані на експорт продукції й передусім визначають «обличчя» країни в світовій економіці. Історично склалися дві форми міжнародної спеціалізації: міжвиробнича та внутрішньовиробнича.

Мал. 105. Форми міжнародного поділу праці

У минулому міжнародна спеціалізація розвивалася виключно як *міжвиробнича*. Вона передбачає наявність у країнах певних виробництв. Так, спеціалізацією багатьох країн, що розвиваються, Африки, Азії та Америки, а також низки високорозвинутих країн (*Австралії, Нової Зеландії, Канади, Південної Африки*) є виробництво мінеральної, сільськогосподарської, лісової сировини. Провідними в економіці невеликих країн Європи є виробництва високого технологічного рівня, що працюють на зовнішній ринок. Наприклад, *Швейцарія* експортує понад 90 % вироблених годинників, вивозить на світовий ринок медикаменти, ювелір-

ні вироби, предмети мистецтва, антикваріат, шоколад. Швеція є постачальником залізних руд, високоякісної сталі та підшипників, Фінляндія – лісоматеріалів та продукції деревообробки, Ісландія – рибопродуктів.

Внутрішньовиробнича спеціалізація найчастіше пов'язана з виробництвами, що засновані на результатах науково-технічної діяльності й охоплюють переважно нові індустріальні або високорозвинуті країни. Одним з напрямів внутрішньовиробничої є *попередметна спеціалізація*, яка полягає в зосередженні країни на випуску різновидів готової продукції одного й того самого типу. Так, у суднобудуванні Норвегія відома своїми криголамими, США – військовими кораблями, Польща – траулерами для вилову риби. У деяких виробництвах формується спеціалізація на певних типорозмірах продукції. Так, Білорусь спеціалізується на виробництві потужних колісних і гусеничних тракторів, а Німеччина і Франція – тракторів малої потужності. Спеціалізація може мати *подетальний* характер, якщо відбувається на основі виробництва комплектуючих, вузлів або деталей, що не мають самостійного споживання. Подібна спеціалізація пов'язана з виробництвом автомобілів й поширюється на випуск двигунів, електрообладнання, підшипників, коробок передач, приладів і т. п. Існує також *технологічна* (стадійна) спеціалізація.

Похідною міжнародного поділу праці є **міжнародне кооперування виробництва**, яке полягає в розвитку міжнародних виробничих зв'язків між двома або більше країнами з метою поєднання взаємодоповнювальних виробничих процесів. Найбільшого розвитку вона набула передусім у виготовленні високотехнологічної продукції: електроніці, автомобілебудуванні, хімічній промисловості. Внаслідок кооперування укладаються контракти та угоди, а також розвиваються адекватні форми і методи співробітництва. Провідними методами міжнародного кооперування є виконання спільних програм, договірна спеціалізація, створення спільних підприємств та ТНК.

Роль ТНК у функціонуванні глобальної економіки. За даними ООН, у світі існує понад 78 тис. ТНК, що контролюють понад 850 тис. зарубіжних компаній по всьому світу, в яких задіяно понад 74 млн осіб (табл. 7).

Таблиця 7

Найбільші ТНК світу (за даними Fortune 500, 2016 р.)

Місце	Корпорація	Спеціалізація	Країна базування	Продажі, млрд дол. США
1	Walmart	Роздрібна торгівля	США	485,9
2	State Grid	Енергетика	Китай	315,2
3	Sinopec Group	Енергетика	Китай	267,5
4	China National Petroleum	Енергетика	Китай	262,6
5	Toyota Motor	Автомобілі	Японія	254,7
6	Volkswagen	Автомобілі	Німеччина	240,3
7	Royal Dutch Shell	Енергетика	Нідерланди	240,0
8	Berkshire Hathaway	Фінанси	США	223,6
9	Apple	Технологічні розробки	США	215,6
10	McKesson	Фармацевтика	США	196,5
11	British Petroleum (BP)	Енергетика	Велика Британія	186,5
12	GLENCORE	Енергетика	Швейцарія	173,9
13	Daimler	Автомобілі	Німеччина	169,5
14	General Motors	Автомобілі	США	166,4
15	AT & T	Телекомунікації	США	163,8

Транснаціональна корпорація (ТНК) – компанія, що володіє виробничими підрозділами в декількох країнах, міжнародний бізнес якої є істотним, на закордонні активи якої припадає близько 25 – 30 % їхнього загального обсягу та

яка має філії в двох і більше країнах. Країна, в якій розташована штаб-квартира ТНК, називається *країною базування*, наприклад для корпорації *Nestlé* – це Швейцарія, *Toyota* – Японія, *Philips* – Нідерланди, *British Petroleum* – Велика Британія. Країни, в яких розміщена власність ТНК, – *приймаючі країни*. На території високорозвинутих держав розміщується понад 80 % материнських компаній і близько 33 % дочірніх. У країнах, що розвиваються, – відповідно 19,5 % і майже 50 %. У країнах з перехідною економікою – близько 0,5 % та 17 %. Експансія ТНК є одним із феноменів нашого часу. Саме ТНК фактично вирішують питання нового економічного та політичного переділу світу.

ТНК мають значний вплив на місцеві економіки та світову економіку, відіграють основну роль у міжнародних відносинах. На них припадає близько половини світового промислового виробництва. Бюджети ТНК перевищують деякі національні ВВП. Зі 100 найбільших економік світу 52 – ТНК, решта – національні економіки. ТНК мають великий вплив на глобальну економіку, оскільки мають широкі фінансові засоби, зв'язки з громадськістю, політичне лобі. Крім того, ТНК беруть активну участь у світових науково-дослідницьких і конструкторських розробках. На їхню частку припадає понад 80 % зареєстрованих патентів і близько 80 % фінансування наукових досліджень. ТНК – це не лише виробничі компанії (на кшталт *Siemens* або *Microsoft*), а й транснаціональні банки, телекомунікаційні, страхові, аудиторські компанії, інвестиційні та пенсійні фонди.

Антиглобалісти вбачають загрозу в тому, що ТНК монополізують національний ринок і знищують державний суверенітет. З критикою ТНК виступають також екологічні організації, стверджуючи, що величезні виробничі потужності ТНК загрожують довкіллю. Саме тому багато виробництв ТНК переносять до країн, що розвиваються.

У переліку ТНК, що представлено на ринку України, – відомі *Coca-Cola*, *Samsung*, *Toyota*, *Nestle*, *Nokia*, *Metro*, *Cash&Carry*, *Hewlett-Packard*, *British American Tobacco* та інші. Найбільше проникнення в економіку України здійснили ТНК країн ЄС і США. Для них найбільш привабливими є виробництво харчових продуктів і напоїв, торгівля, фінансова сфера, машинобудування, транспорт, операції з нерухомістю, фармацевтика.

Вільні економічні зони (ВЕЗ). Вільна економічна зона (ВЕЗ) – це частина території країни, виокремлена із загального митного кордону, що має повну свободу в режимі господарських питань, з особливим режимом управління та пільговими умовами діяльності, податковими пільгами для місцевих підприємців та іноземних фірм. У своєму «життєвому» циклі ВЕЗ проходять 3 фази. Перша – *розвиток*, коли зростає приплив іноземного капіталу та збільшується експорт виробленої в зоні продукції, виробництво стає високоефективним. Друга – *зрілість*, коли приплив іноземних інвестицій стабілізується, експорт продукції зростає. Третя – *спад*, коли приплив іноземних інвестицій спадає, іноземних інвесторів витискають місцеві фірми, виробничі потужності викупляють національні компанії.

Інтерес до створення ВЕЗ у сучасному розумінні зріс у роки Великої депресії в США. Нині в світі функціонує понад 700 ВЕЗ практично в усіх країнах світу. Основними цілями створення ВЕЗ є необхідність забезпечити сприятливі умови для

▶ За таблицею 7 з'ясуйте, в яких країнах і регіонах світу розташовано штаб-квартири найбільших ТНК світу. Яка спеціалізація переважає в розвитку ТНК? Продукція (або послуги) яких з них реалізується в Україні?

соціально-економічного розвитку, ефективне використання вигідного транспортно-географічного та геополітичного положення територій, розв'язування проблем зайнятості, проведення локального господарського експерименту тощо. ВЕЗ мають власні законодавства та кордони, тобто є своєрідними «державами в державі». Завдяки пільгам, що надаються на території ВЕЗ, підприємці мають змогу отримувати високі прибутки.

Діяльність вільних (або спеціальних) економічних зон у нашій державі регулюється Законом України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон». Згідно з ним ВЕЗ функціонують у 12 областях України, а також визначено 72 території пріоритетного розвитку зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності. Нині в Україні є такі відомі спеціальні економічні зони: «Азов» (м. Маріуполь), «Закарпаття», «Інтерпорт Ковель», «Курортотоліс Трускавець», «Миколаїв», «Порто-франко» (м. Одеса), «Рені», «Славутич», «Яворів».

▶ Підготуйте інформацію про одну із спеціальних економічних зон в Україні. Поясніть, яке позитивне значення для розвитку економіки нашої держави має її створення.

Глобальні ланцюги доданої вартості. Глобальні ланцюги доданої вартості почали складатися наприкінці ХХ ст. і нині впливають не лише на окремі компанії, а й на країни в цілому.

Додана вартість – це різниця між вартістю продукції, що її виробляє підприємство (країна), та вартістю засобів виробництва. Це вартість, що додається в процесі виробництва товару до вартості сировини, матеріалів, палива на кожній стадії його просування від виробника до споживача.

Ланцюги доданої вартості – це сучасна форма міжнародного поділу праці в рамках, як правило, ТНК, яка включає всі бізнес-процеси, що мають бути виконані від моменту отримання замовлення від споживача до постачання кінцевого продукту.

Такий вигляд має ланцюг доданої вартості виробничих стадій товару:
постачання сировини → дистриб'ютор (розповсюджувач) → виробник → дистриб'ютор → роздрібний торговець.

Ланцюг доданої вартості також можна застосовувати для опису інших видів діяльності, як-то процесу доведення кінцевого продукту до ринку. Наприклад, *виробник → перевізник → оптовий торговець → інший перевізник → ринок.*

Кожна ланка в ланцюгу являє собою підприємство (компанію, країну), яке додає свою ціну до кінцевого продукту (або послуги). Ланки ланцюга перебувають у тісній співпраці. Продукт (або послуга) вважається кінцевим лише тоді, коли він досягає фінальної стадії цього ланцюга. Ключовим моментом є доведення до максимуму різниці (доданої вартості) між закупівлями та реалізацією товару.

Ланцюг створення доданої вартості поєднує десятки й сотні компаній в єдину глобальну структуру. Ключовими «гравцями» в ній є не стільки окремі країни, як ТНК. Через те Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) та Світова організація торгівлі (СОТ) аналізують міжнародну торгівлю крізь призму глобальних ланцюгів доданої вартості, що становлять основу міжнародних потоків товарів і послуг. За останні десятиріччя рівень входження країн у глобальні ланцюги вартості виріс у середньому на 5–10%. За даними Конференції ООН з торгівлі та розвитку, 80% доданої вартості в світі створюється у виробничих і торгових ланцюгах, що їх контролюють ТНК. Через те від обсягу замовлень, розміщених ТНК у тій чи іншій країні, залежать темпи розвитку економіки, обсяги зовнішньої торгівлі та місце в міжнародному поділі праці.

Глобальні ланцюги доданої вартості ґрунтуються на трьох основних підвалинах. По-перше, підприємства з різних країн об'єднано в скоординовану мережу.

По-друге, все більша частка товарів і послуг у світовій економіці має глобальний характер. Таким чином, зростає конкуренція між країнами за місце та роль у глобальних ланцюгах доданої вартості. По-третє, глобальний ланцюг вартості, як правило, об'єднує три сфери діяльності: виробничу мережу, дистрибуцію, центр досліджень і наукових розробок. Без високого рівня інформаційних технологій управління такими масштабними ланцюгами було б неможливим.

Глобальні ланцюги, що *створено виробниками*, зазвичай діють у науко- та капіталомістких виробництвах, таких як електронна, автомобільна, фармацевтична та інші галузі. У цих ланцюгах виробник інвестує кошти в наукові розробки, керує процесом дослідження та проектування, контролює ту частину виробництва, де створюється найбільша цінність, або інноваційну складову, що вимагає високої кваліфікації працівників. На противагу цьому глобальні ланцюги, що *створено посередниками* (власниками бренду) характеризуються створенням цінності в площині маркетингу, а виробництво віддається на аутсорсинг. Такі ланцюги характерні для виробництва парфумів, пошиття одягу та взуття.

Ступінь участі країни в глобальних ланцюгах доданої вартості ґрунтується як на товарах, що їх ввозять у країну для створення кінцевого продукту, так і на сировині або комплектуючих, що їх вивозять з країни. Зрозуміло, що сировина має найменшу додану вартість. Найбільше ланцюгів доданої вартості існує між чотирма субрегіонами світу: *Північною Америкою, Західною Європою, Північною Європою та Східною Азією*. При цьому більшість компаній, які беруть участь у глобальних ланцюгах вартості, – це малий та середній бізнес.

Міжнародний ринок товарів: сутність, інфраструктура, ціноутворення. Міжнародний поділ праці заклав основу для виникнення світового ринку. Його формування є наслідком дуже тривалого історичного розвитку, коли відбувалася еволюція форм ринку: *внутрішній ринок* → *національний ринок* → *міжнародний ринок* → *світовий ринок* (мал. 106).

Формування *внутрішнього ринку* розпочалося з примітивних форм обміну. На ньому виробник товару одночасно був його продавцем, а покупець, який одразу забирав та оплачував товар продавцеві, кінцевим споживачем товару. Розвиток обміну привів до появи грошей, що розширило стимули до виробництва товарів спеціально для обміну. Між продавцем і покупцем виник посередник-купець, а також міняйло, який позичав для нього гроші. Невдовзі почали формуватися *національні ринки*. Цьому сприяла спеціалізація внутрішніх ринків, частина з яких із самого початку була зорієнтована на іноземних покупців. Таким чином, *національний ринок* – це внутрішній ринок, частина якого орієнтується на іноземних покупців. Згодом, у XVI–XVIII ст., мануфактура, заснована на поділі праці, значно розширила обсяг виробництва товарів, що сприяло розширенню національних ринків та створенню регіональних, міждержавних і міжнародних ринків. *Міжнародний ринок* – це частина національних ринків, яка безпосередньо пов'язана із закордонними ринка-

Мал. 106. Еволюція форм ринку

ми. З часом Великі географічні відкриття сприяли вивезенню до нових земель готових продуктів промисловості. Це надало значного поштовху розвитку в Європі великої фабрично-заводської індустрії, що потребувала всесвітнього збуту продукції. Так локальні центри міждержавної торгівлі переросли в єдиний світовий ринок. Його формування завершилось на початку ХХ ст., коли товарне виробництво стало машинним.

Сучасний *світовий ринок* – це сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, що ґрунтується на міжнародному поділі праці. Він став закономірним результатом розвитку внутрішніх і національних ринків товарів, що вийшли за межі державних кордонів.

Неодмінною умовою функціонування міжнародного ринку товарів є *інфраструктура*. Так виникла організаційно-технічна інфраструктура: товарні біржі, оптові ринки, аукціони, торговельно-промислові палати, сервісні центри, ріелторські (посередницькі) фірми тощо. Склалася потужна фінансово-кредитна інфраструктура: банки, фондові та валютні біржі тощо. Сприяє розвитку ринкових відносин державно-регуляторна інфраструктура: митна система, державні фонди.

Світовий ринок вибирає з міжнародного обміну товари та їхніх виробників, які не можуть забезпечити міжнародний стандарт якості за конкурентних цін. На ньому існує особлива система цін – *світові ціни*.

Ціна – це кількість грошей, в обмін на які продавець готовий продати одиницю товару. Під світовими розуміють ціни, за якими здійснюються великі комерційні експортно-імпорتنі операції з оплатою у вільно конвертованій валюті. Світові ціни узгоджують між собою найбільші продавці та покупці або це ціни основних світових торгових центрів, таких, наприклад, як Чиказька товарна біржа, Лондонська біржа металів. У практиці міжнародної торгівлі використовують декілька видів цін, наприклад: біржові котирування (тобто ціни, встановлені на міжнародних товарних біржах), аукціонні (ціни міжнародних аукціонів), експортні ціни постачальників певного товару (наприклад, ціни на нафту встановлюють країни ОПЕК), імпорتنі ціни, гуртові ціни, роздрібні ціни та інші.

Основними ціноутворювальними чинниками є *співвідношення попиту та пропозиції* на ринку товару, а також механізм *регулювання цін* (наприклад, фіксування рівня цін, «заморожування» цін, державний контроль цін. Світові ціни на товар залежать від стану грошової сфери – змін купівельної спроможності національної грошової одиниці, валютних курсів, інфляції та ін.

1. Наведіть приклади міжнародної спеціалізації та кооперування виробництва. **2.** Поясніть поняття «глобальні ланцюги доданої вартості». У чому полягає вигода участі країн в ланцюгах доданої вартості? **3.** Розкрийте роль ТНК і ВЕЗ у функціонуванні глобальної економіки. **4.** Розкажіть, як склався міжнародний ринок товарів та як формуються світові ціни. **5.** Оцініть перспективи включення національних виробників України, що задіяні в різних сферах економічної діяльності, в глобальні ланцюги доданої вартості. **6.** Поміркуйте, яких змін зазнають світові ринки в період глобалізації.

§ 25. ВИРОБНИЦТВО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ, ПАЛИВНИХ МІНЕРАЛЬНИХ РЕСУРСІВ, ЧОРНИХ ТА КОЛЬОРОВИХ МЕТАЛІВ

Пригадайте! 1. Що вам відомо про секторальну модель економіки? 2. Які виробництва належать до сільського господарства та які чинники визначають їхню зональну спеціалізацію? 3. Які показники агрокліматичних ресурсів? 4. Які гірські породи використовуються як паливно-енергетичні ресурси? 5. Які чинники визначають розміщення підприємств чорної та кольорової металургії?

Виробництво сільськогосподарської продукції: чинники розвитку.

Сільське господарство належить до первинного сектору економіки. Сільське господарство забезпечує харчову та легку промисловість сировиною для переробки в кінцеву продукцію, готову для споживання. На спеціалізацію сільського господарства впливають природні, соціальні та економічні чинники.

Сільське господарство тісно пов'язане з *природними чинниками*. Передусім воно пристосовується до кліматичних умов, використовує агрокліматичні та різні за якістю ґрунтові ресурси.

Характер *аграрних відносин* визначають *соціальні та економічні чинники*. За формою власності та використання земель розрізняють дрібно- та високотоварний сектори. *Дрібнотоварний сектор* передбачає виробництво сільськогосподарської продукції для власного споживання селянами-виробниками. Рівень агротехніки низький: переважає малопродуктивна фізична праця. Форми власності у дрібнотоварному секторі бувають різними: наприклад, дрібні селянські господарства (де панує родинна власність на землю); латифундії (великі ділянки землі, що перебувають у власності поміщика, який здає їх в оренду селянам). *Високотоварний сектор* – це великі, добре організовані господарства, які використовують зрошення земель, мінеральні добрива, сучасну техніку, найману робочу силу. Їхнє виробництво зорієнтоване на продаж одержаної продукції. У високотоварному секторі переважають державна та приватна форми власності на землю. Основними типами господарства є плантації та фермерство.

► Схарактеризуйте ознаки клімату та особливості ґрунтів природних зон світу. Поясніть, які існують природні переваги та недоліки для розвитку в їхніх межах сільського господарства.

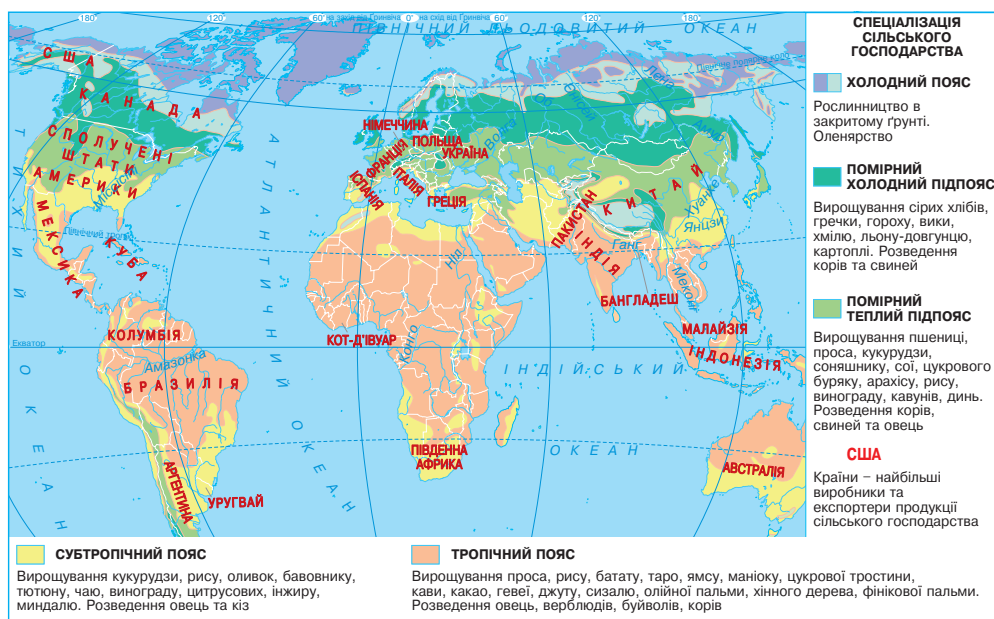
Мал. 107. Структурні складники сільського господарства

Сільське господарство складається з двох великих структурних елементів: рослинництва (землеробства) і тваринництва (мал. 107). Основним виробни-

цтвом більшості країн, що розвиваються, є рослинництво. Лише в деяких державах цього типу переважає тваринництво, що пов'язано з несприятливими природними умовами для розвитку землеробства. У високорозвинутих країнах переважає тваринництво. Саме воно забезпечує населення основними компонентами білкової їжі – м'ясом і молоком. Там тваринництво високоінтенсивне: використовує передові досягнення науки і техніки. Рослинництво в цих країнах часто розвивається для забезпечення свійських тварин кормами.

До складу рослинництва входять два виробництва: *рільництво*, *садівництво* й *виноградарство*. У рільництві вирощують різноманітні культурні рослини, що їх за призначенням об'єднують у такі групи: зернові, технічні, бульбоплідні, овочеваштанні та кормові.

Особливості просторової організації виробництва сільськогосподарської продукції. Оскільки розвиток сільського господарства залежить від агрокліматичних та ґрунтових ресурсів, воно має на рівнинах, як правило, зональну спеціалізацію (мал. 108). У горах формується особлива спеціалізація аграрного сектору.

Мал. 108. Сільське господарство світу

У *холодному* агрокліматичному поясі через несприятливі кліматичні умови (сума активних температур – 400–1 000 °С та надмірне зволоження) та малородючі ґрунти (тундрово-глеєві, торфоболотні) або їхню відсутність рослинництво можливе лише в закритому ґрунті. У тваринництві переважає оленярство.

У *помірному* агрокліматичному поясі землеробство можливе лише теплої пори року. Там найбільше вирощують культурних рослин. У межах цього поясу виокремлюють два підпояси. У *помірному холодному підпоясі* на малородючих кислих підзолистих і дерново-підзолистих ґрунтах вирощують культури з коротким періодом вегетації. Там сума активних температур коливається в межах 1 000–2 200 °С і характерне надмірне зволоження. Із зернових культур поширені жито, овес, ячмінь, гречка, горох, вика, з технічних – льон-довгунець, хміль. Крім того, вирощують багато картоплі, овочевих і кормових культур. На соковитих кормах розводять молочне та молочно-м'ясне поголів'я корів, свиней. У *помірному теплому підпоясі* на родючих бурих і сірих лісових ґрунтах і чорноземах

склалися найбільш сприятливі умови для землеробства. Там вирощують культури із середньотривалим і тривалим періодом вегетації. Сума активних температур зростає до 2 200–4 000 °С, а зволоження змінюється від достатнього до недостатнього. За таких умов культивують пізні сорти зернових (озиму пшеницю, кукурудзу на зерно, просо). 3-поміж технічних культур переважають соняшник, цукровий буряк, соя, арахіс. У південній частині вирощують рис на зрошенні, виноград, кавуни, дині. Там розводять м'ясне поголів'я корів, свиней, овець. У помірному агрокліматичному поясі значними експортерами сільськогосподарської продукції є *Китай, США, Канада, Німеччина, Франція, Україна, Польща*.

У субтропічному агрокліматичному поясі землеробство також можливе лише теплої пори року. Сума активних температур зростає до 4 000–8 000 °С, зволоження стає недостатнім. За таких кліматичних умов на родючих коричневих ґрунтах вирощують теплолюбні рослини з тривалим періодом вегетації. Із зернових культур переважають пізні сорти кукурудзи та рис. Із технічних – оливки, бавовник, тютюн, чай. Крім того, вирощують виноград, цитрусові, інжир, мигдаль, овочі. Серед країн значними експортерами субтропічних культур і продуктами їхньої переробки є *Китай, США, Аргентина, Мексика, Австралія, Південна Африка, Іспанія, Італія, Греція*. Через брак кормів у більшості країн тваринництво розвинуто мало. Воно представлено переважно розведенням овець та кіз. У зоні пампи (степів) в *Аргентині* та *Уругваї* розвинуто інтенсивне м'ясне скотарство, а за поголів'ям овець та настригом вовни вони належать до провідних країн світу.

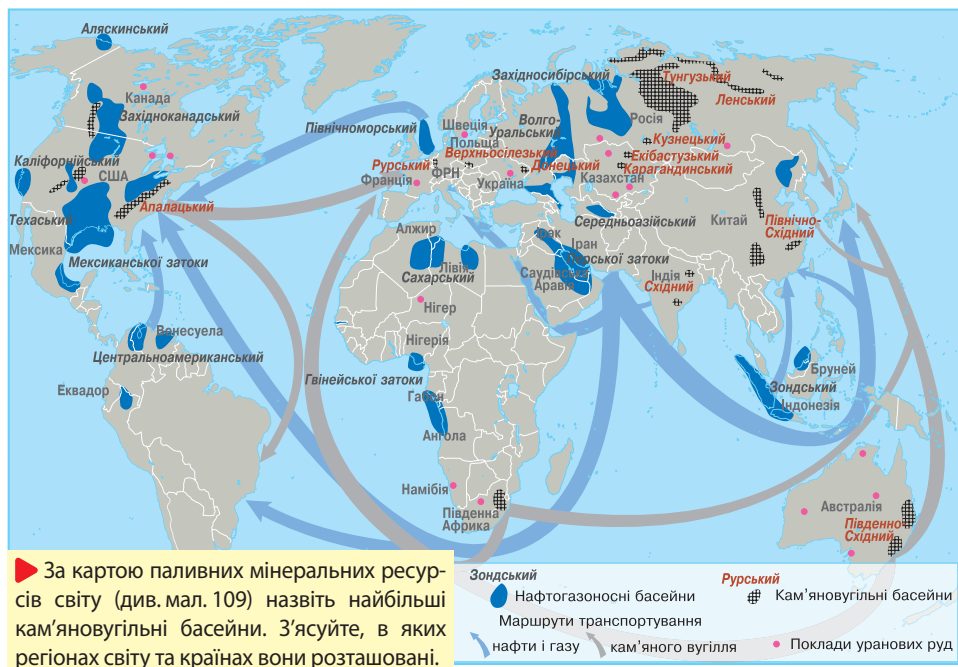
Тропічний агрокліматичний пояс розташований у межах трьох кліматичних поясів: тропічного, субекваторіального та екваторіального, тому для нього характерна найбільша сума активних температур (понад 8 000 °С). Зволоження – від бідного до надмірного. Землеробство можливе протягом усього року. Там збирають 2–3 врожаї на рік. За таких умов на різних за якістю ґрунтах вирощують теплолюбні багато- та однорічні рослини з найтривалішим періодом вегетації. Історично із часів колоніалізму першочергове значення мають технічні культури: цукрова тростина (*Індія, Бразилія, Куба*), кава (*Бразилія, Колумбія*), какао (*Кот-д'Івуар*), джут (*Бангладеш, Індія, Пакистан*), олійна пальма (країни екваторіальної частини Африки, Океанії). У тропічних пустелях в оазисах вирощують фінікову пальму. Із зернових культур культивують просо (країни Африки) або рис (*Індія, Індонезія*). У тропічних країнах вирощують різноманітні бульбоплідні культури: батат (*Індія, Індонезія*), таро (країни Океанії). Тваринництво представлено розведенням овець, верблюдів, домашньої птиці, в деяких країнах – великої рогатої худоби (буйволів, корів).

- 1. Порівняйте продовольчий кошик жителів помірної, субтропічної та тропічної агрокліматичних поясів: хлібні, круп'яні, олійні, цукристі, тонізуючі, бульбоплідні культури; тваринна їжа.
2. Яку сільськогосподарську сировину використовують у різних агрокліматичних поясах для виробництва тканин?

Видобування й споживання паливних мінеральних ресурсів. Основними паливними мінеральними ресурсами є *нафта, природний газ і кам'яне вугілля*, другорядними – *буре вугілля, горючі сланці й торф*. Спершу люди використовували як паливо вугілля. Навколо басейнів, де його видобували, склалися старі промислові райони в Європі та Північній Америці. Нафту і природний газ почали використовувати значно пізніше. Оскільки переважна більшість нафтогазоносних басейнів розміщена в країнах, що розвиваються, а сировину використовують у розвинутих країнах, нафта й природний газ є важливим товаром на світовому ринку.

Глобальні ринки вугілля. Близько 60% вугільних ресурсів світу припадає на кам'яне вугілля, решта – менш якісне буре вугілля. Найбагатшими на запаси вугілля

регіонами є Азія (54%) та Північна Америка (28%). Понад ¾ покладів вугілля припадає на 5 країн: США (23,3%), Індію, Китай, Росію та Південну Африку (мал. 109).

Мал. 109. Паливні мінеральні ресурси світу

Родовища вугілля розробляють майже в 60 країнах світу. Перевезення низькоякісного вугілля є нерентабельним, тому об'єкт торгівлі на світових ринках – лише високоякісне енергетичне та коксівне вугілля. Транспортують вугілля переважно морськими суднами та залізницями. Найбільше вугілля видобуває *Китай* (45,7% від світового видобутку). Понад 90% видобутку цього виду палива дає перша «десятька» країн (мал. 110). Головними експортерами кам'яного вугілля на світовий ринок є *Австралія, США та Південна Африка*, на які припадає майже 70% світового морського перевезення енергетичних марок вугілля. Пропонують своє вугілля на світових ринках також *Росія, Польща, Китай, Канада*. Основними його імпортерами є Японія, країни Європи та Латинської Америки.

В Європі більшість старих кам'яновугільних басейнів виснажено. Через незручні геологічні умови із середини ХХ ст. собівартість видобутку зростає. До Європи почали завозити дешеве американське, австралійське та південноафриканське вугілля. Як наслідок видобуток кам'яного вугілля стрімко скоротився, а більшість шахт було закрито. Ледь не єдиним в Європі виробником кам'яного вугілля та його експортером до сусідніх країн залишається *Польща (Верхньосілезький басейн)*. Однак і вона скоротила видобуток цього енергоносія майже у 1,5 рази.

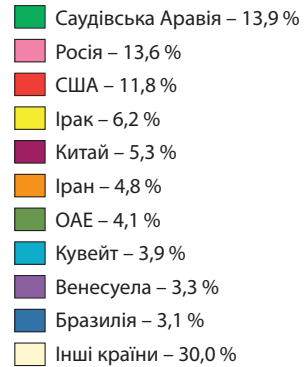
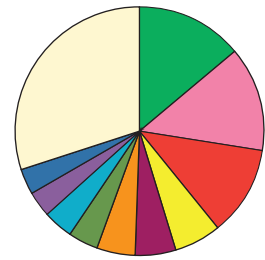
Мал. 110. Структура світового видобутку вугілля (2016 р.)

Глобальні ринки нафти та природного газу.

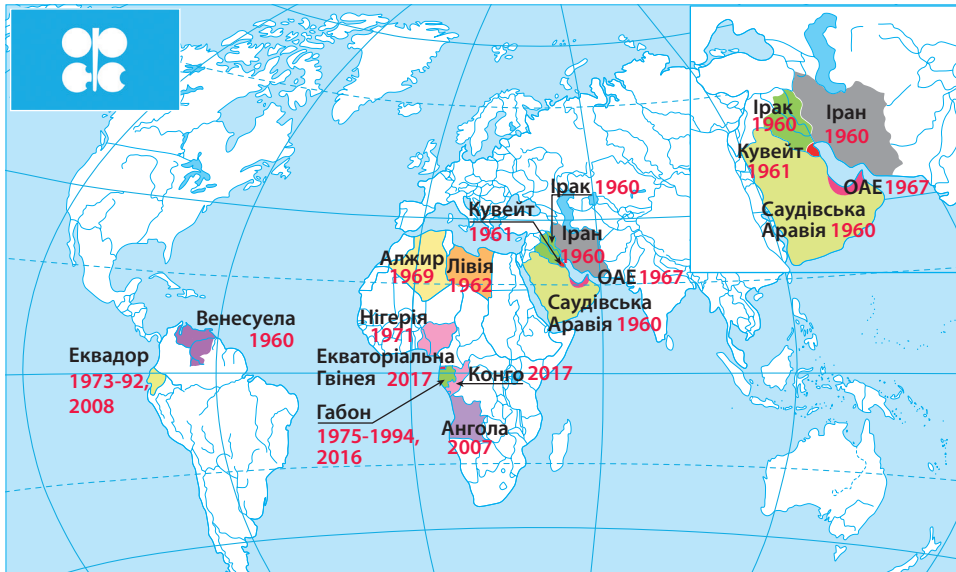
Серед багатьох тисяч нафтогазоносних районів вирізняються близько 50 родовищ-велетнів, у кожному з них запаси нафти оцінюються від 500 млн тонн і вище, а природного газу – понад 1 трлн м³. Нині видобуток нафти ведуть близько 75 країн світу (у т. ч. на шельфі – 45), природного газу – понад 90.

Головними засобами транспортування нафти є танкери та нафтопроводи. Основними постачальниками нафти на світовий ринок є країни, що розвиваються, а її споживачами – високорозвинуті держави. Через те нафта є важливим товаром на світовому ринку, а також предметом політичного тиску. На топ-10 країн припадає понад $\frac{2}{3}$ її видобутку (мал. 111). З них майже 40% світового видобутку нафти забезпечують Саудівська Аравія, Росія та США. Однак осередком світового нафтовидобутку є Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК). Вона об'єднує 14 країн (2019 р.), які контролюють близько $\frac{2}{3}$ запасів, понад $\frac{1}{2}$ видобутку та понад половину світового експорту сирової нафти (мал. 112).

ОПЕК устанавлює квоти видобутку нафти, впливаючи таким чином на рівень цін на світових ринках нафти. Окрім країн ОПЕК до найбільших експортерів нафти належать Росія, Мексика, Індонезія, Бруней. Великими імпортерами й споживачами нафти є Японія, країни Європи, США. Експерти, які вивчають ринок нафти, вважають, що залежність основних її споживачів від імпорту зростатиме й надалі.

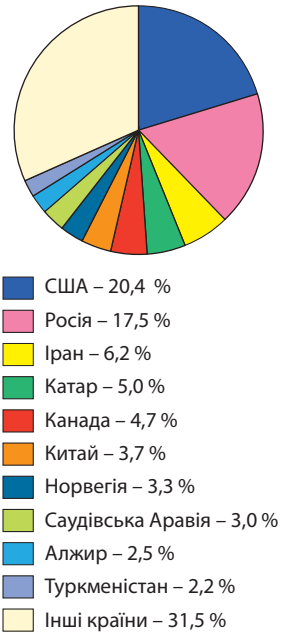
Мал. 111. Структура світового видобутку нафти, за даними ОПЕК (2016 р.)

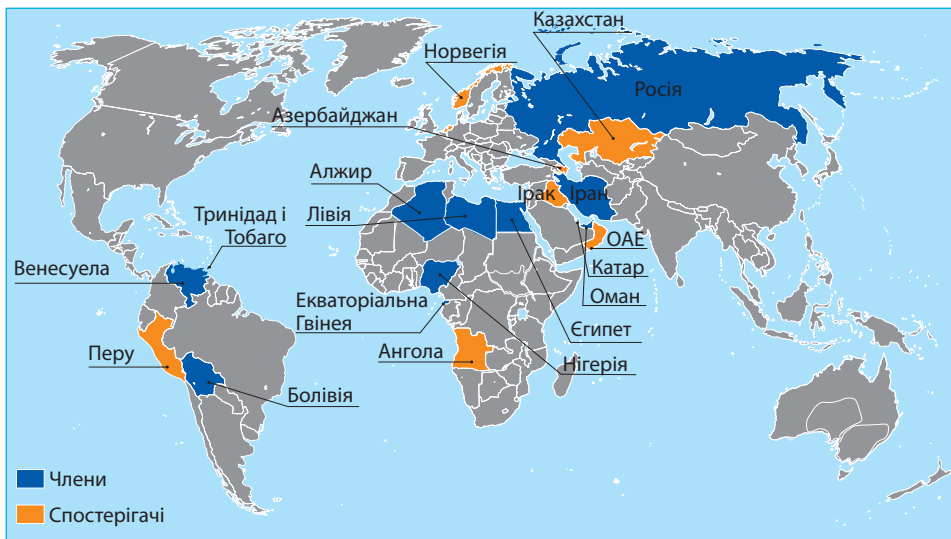
Мал. 112. Країни ОПЕК

Родовища природного газу часто розташовані поряд з нафтовими. Безперечними лідерами за його видобутком є США та Росія, які забезпечують понад

$\frac{2}{3}$ світового видобутку (мал. 113). Найбільшими експортерами газу є Росія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Індонезія. Подібне до ОПЕК угруповання 12 держав-учасниць – Форум країн-експортерів газу (ФКЕГ) володіє майже $\frac{3}{4}$ світових запасів природного газу й забезпечує понад $\frac{2}{3}$ його видобутку (мал. 114). Лише 15% видобутого газу йде на експорт. Основним способом його транспортування в межах материків є газопроводи. Найдовші міждержавні газопроводи перекачують блакитне паливо з Туркменістану до Китаю, з Канади до США, з Нідерландів через Німеччину та Швейцарію до Італії. Через Україну проходять одні з найдовших у світі магістральні газопроводи «Союз» та «Прогрес», що постачають газ із Росії до європейських країн. Прокладено підводні газопроводи. Проте газ важко транспортувати морем на великі відстані. Для цього створений флот спеціальних суден-метановозів, які перевозять природний газ у скрапленому стані. В Алжирі, Лівії, Індонезії, Брунеї, США (на Алясці) побудовано спеціалізовані порти-термінали з великими заводами для скраплення природного газу з метою його подальшого експорту до країн Європи та Японії.

Мал. 113. Структура світового видобутку природного газу, за даними ОПЕК (2016 р.)

Мал. 114. Країни ФКЕГ

Країни Європи мало забезпечені нафтою та природним газом. Найбільшим серед басейнів є Північноморський. Безперечним лідером в Європі за видобутком природних вуглеводнів є Норвегія (без урахування Росії). Окрім того, як природний газ, так і нафту в Північному морі видобуває Велика Британія,

► 1. Розподіліть регіони світу на ті, на території яких ведуть значний видобуток нафти та природного газу, й ті, що відчують їхній дефіцит. 2. Дослідіть за картою паливних мінеральних ресурсів світу (див. мал. 109, с. 129) основні вантажопотоки нафти та природного газу.

природний газ – *Нідерланди*. Видобуток нафти в Європі контролюють великі компанії: *British Petroleum, Mobil, Occidental, Shell/Esso, Philips*.

Глобальні ланцюги доданої вартості у виробництвах вторинного сектору економіки. Формування та підтримка діяльності глобальних ланцюгів доданої вартості у виробництвах вторинного сектору економіки є складним процесом, що вимагає від їхніх організаторів (переважно ТНК) ефективного залучення країн до глобальної системи або через вибір іноземних компаній-постачальників, або через відкриття дочірніх підприємств. Все це сприяє зростанню в зовнішньоторговому обороті частки країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою, які є основними виробниками сировини або проміжної продукції (напівфабрикатів, комплектуючих, вузлів тощо).

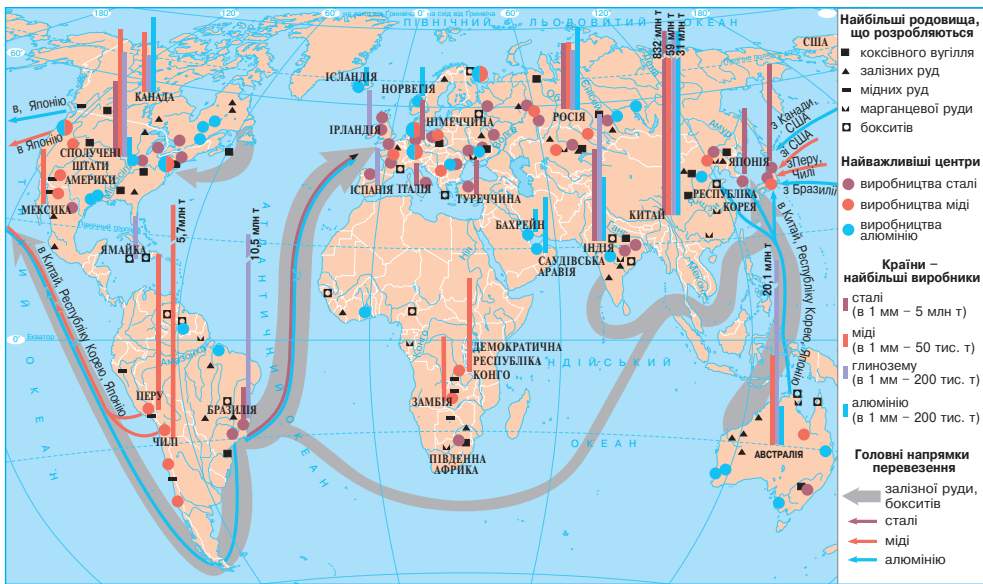
Глобальні ланцюги доданої вартості у виробництві чорних металів, алюмінію, міді: чинники та форми спеціалізації країн. У сучасному світі метали є важливим конструкційним матеріалом. У минулі століття найбільше використовувалися сплави заліза: чавун і сталь. Нині завдяки розвитку інформаційних технологій зростає роль кольорових і рідкісноземельних металів.

У металургії посилилися процеси глобалізації, що проявилися в домінуванні ТНК. Найбільша компанія світу з виплавки сталі – *ArselorMittal*, зареєстрована в Люксембурзі, має представників у 60 країнах світу на усіх материках, окрім Австралії. До провідних світових ТНК-виробників сталі також належать *Baosteel* (Китай), *POSCO* (Республіка Корея), *Nippon Steel* (Японія), *U.S. Steel* (США), *Gerdau* (Бразилія). Найбільшими за обсягом виробництва алюмінію компаніями є *UC RUSAL* (Росія, Швейцарія), *Alcoa Inc.* (США), *Alcan* (Канада), *CHALCO* (Китай). Однією з найбільших мідеплавильних компаній світу є чилійська *Codelco Norte*.

Оскільки виробництво *чорних металів* (чорна металургія) та *важких кольорових металів* (зокрема, міді) є матеріаломістким, у минулому єдиним чинником, що визначав спеціалізації країн щодо їх виробництв, був *сировинний*. У чорній металургії найбільш вдалим вважалося територіальне поєднання покладів залізної руди та коксівного вугілля. При цьому всі стадії переробки сировини (від її видобутку до виробництва кінцевої продукції) здійснювалися в межах однієї країни. У наш час завдяки новітнім технологіям матеріаломісткість виплавки металів знижується. Все більше виплавлять вторинних металів: уже до 20% виплавленої міді одержують з брухту. Так, у *Великій Британії, Франції, Німеччині, Бельгії* існує лише переробна мідна промисловість. У більшості високорозвинутих країн власні рудні ресурси виснажилися. Через те металургійні підприємства перемістилися до морських портів, якими надходить сировина з країн, що розвиваються, з орієнтуванням на *транспортний чинник*. Так сформувалася спеціалізація одних країн на видобутку рудної сировини, а інших – на їх переплавленні в готові метали. Це зумовило необхідність міжнародного кооперування.

У минулому на ринках чорних і кольорових металів домінували високорозвинуті країни. Але нині вони надають перевагу інвестуванню в розвиток екологічно небезпечних металургійних виробництв на території країн, що розвиваються. В останні десятиліття в чорній металургії зросла роль *Китаю* (майже половина виробництва світу) та країн, що розвиваються: *Індії, Республіки Кореї, Туреччини, Бразилії* (мал. 115). Основними виробниками чорної та рафінованої міді стали *Чилі* (майже третина світу), *Китай, Перу*, зростає роль *Демократичної Республіки Конго, Замбії, Мексики*.

Ланцюг доданої вартості виробництва сталі та міді складається з таких стадій: *видобуток та збагачення сировини* → *транспортування збагачених руд* → *виплавка металу* (чавуну, сталі, міді) → *споживання металу*.

Мал. 115. Глобальні ланцюги доданої вартості у виробництві чорних металів, алюмінію, міді

Металургія *легких кольорових металів* (алюмінію, титану, магнію) є енергомісткою (на 1 т металу – 17–60 тис. кВт·год). Через те підприємства з їхньої виплавки споруджено біля електростанцій, тобто зорієнтовано на *енергетичний чинник*. *Металургія алюмінію* має певні особливості. Ланцюг доданої вартості виробництва алюмінію складається з таких стадій: *видобуток сировини (бокситів) → транспортування руд → виробництво глинозему → транспортування глинозему → виробництво первинного (металічного) алюмінію та сплавів → споживання алюмінію та сплавів*. Виробництво глинозему з руди є дуже матеріаломістким: на 1 т продукції витрачається 4–8 т бокситів, 6 т вапняків та 0,5 т соди, тому це виробництво наближене до *сировини*. Так у алюмінієвій промисловості склалося поетапна спеціалізація та кооперування між країнами різних типів. Перша та друга ланки виробництва алюмінію здійснюються зазвичай у країнах, які мають поклади алюмінієвих руд. Третя стадія – *виробництво металічного алюмінію* – вимагає значних витрат електроенергії, тому тяжіє до електростанцій. Останнім часом суттєво зросли обсяги виплавки алюмінію в *Китаї* (понад половину обсягу в світі) та в країнах, що розвиваються: *Індії, ОАЕ, Бахреїні, Бразилії, Саудівській Аравії, Катарі*.

▶ **1.** На основі аналізу карти (див. мал. 115) складіть приклади глобальних ланцюгів доданої вартості у виробництві сталі, міді та алюмінію. **2.** На конкретних прикладах проілюструйте економічну вигоду участі країн у міжнародній кооперації та ланцюгах доданої вартості в металургійному виробництві.

1. Поясніть, які природні, соціальні, економічні чинники визначають рівень розвитку та просторову спеціалізацію виробництва сільськогосподарської продукції у світі.
2. Схарактеризуйте глобальні ринки вугілля, нафти й природного газу.
3. Розкажіть про чинники та форми спеціалізації країн у виробництві сталі, алюмінію та міді.
- 4*. Оцініть перспективи включення національних виробників країн, що розвиваються, в глобальні ланцюги доданої вартості.

§ 26. ВИРОБНИЦТВО ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ТА ЕЛЕКТРОНІКИ, ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ, ТЕКСТИЛЮ, ОДЯГУ, ВЗУТТЯ. НАДАННЯ ПОСЛУГ

Пригадайте! 1. Які форми суспільної організації виробництва використовуються в виробництві транспортних засобів? 2. Що таке інфраструктура? Яке її значення? 3. Що таке міжнародний фінансовий центр? 4. Які ресурси називають рекреаційними? Які чинники сприяють розвитку туризму?

Сучасна географія виробництва транспортних засобів, електроніки.
У наш час швидкими темпами розвивається виробництво транспортних засобів.

Автомобілебудування стало одним з найбільших за обсягами виробництв. Якщо в середині ХХ ст. у світі склали майже 4 млн автомобілів щорічно, наприкінці ХХ ст. – близько 50 млн, то у 2017 р. – понад 97,3 млн. Із цієї кількості 70 % припадають на легкові автомобілі, решта — на вантажні, автобуси, тролейбуси, мотоцикли тощо. Гостра конкуренція на світовому ринку зумовлює високий рівень монополізації автомобілебудування. Найбільшими ТНК з виробництва та продажу автомобілів є *Toyota Motor* (Японія), *Volkswagen* (Німеччина), *Daimler* (Німеччина), *General Motors* (США), *Ford Motor* (США), *Honda Motor* (Японія), *SAIC Motor* (Китай), *Nissan Motor* (Японія), *BMW Group* (Німеччина).

Найбільше автомобілів виробляють *Китай* (29,8 % світового виробництва), *США* (11,5 %) та *Японія* (10,0 %). З країн Європи найбільш відоме автомобілебудування *Німеччини* (6,2 %), *Франції*, *Великої Британії*, *Чехії*, *Італії*. В останні десятиліття розвивається великовузлове складання автомобілів з імпортованих деталей у країнах, що розвиваються, з дешевою робочою силою: *Індії*, *Мексикі*, *Бразилії*, *Таїланді*, *Індонезії*, *Малайзії*, *Аргентині*, *Туреччині*, *Тунісі*, на *Філіппінах*, а також в інших розвинутих країнах, але з дешевшою робочою силою. Так, нині найстрімкіших темпів набуло автомобілебудування в *Іспанії*. Виникли автоскладальні заводи у *Португалії*, *Греції*. Деякі з них, наприклад *Республіка Корея*, вже налагодили виробництво власних марок автомобілів і створюють філії своїх автопідприємств за кордоном.

Авіаракетобудування розвивається лише в небагатьох країнах світу. Його безперечними лідерами є *США*, *Франція*

та *Китай*. Найбільші виробники літаків у світі – ТНК *Boeing* (США), *Airbus Group* (Нідерланди), *China South Industries Group* (Китай), *China North Industries Group* (Китай).

Суднобудування втратило своє колишнє значення, але залишається важливим. Велика Британія, яка до Другої світової війни будувала понад половину морських суден світу, нині поступилася першістю *Китаю* (38 % суден світу), *Республіці Кореї* (33 %) та *Японії* (близько 25 %). Помітними виробниками суден стали *Бразилія*, *Аргентина*, *Мексика*, *Сінгапур*, які складають кораблі з імпортованих деталей. У деяких країнах сформувалась певна спеціалізація суднобудування: Японія – судна для перевезення наливних і насипних вантажів, Франція – судна для скрапленого газу, Фінляндія – криголами та пасажирські судна, США – військові судна, Китай – монополіст зі складання малих і середніх танкерів.

Роль залізничного машинобудування у другій половині ХХ ст. через розвиток парку автомобілів і літаків почала спадати. Так відбувалося, поки не проклали швидкісні залізниці. Нині найвідоміші виробники швидкісних локомотивів у Європі – *Німеччина* та *Франція*, в Азії – *Японія*, *Китай* та *Республіка Корея*.

► Складіть схему глобального ланцюга доданої вартості у виробництві автомобілів. Наведіть приклади участі країн у міжнародній кооперації та ланцюгах доданої вартості у виробництві автомобілів.

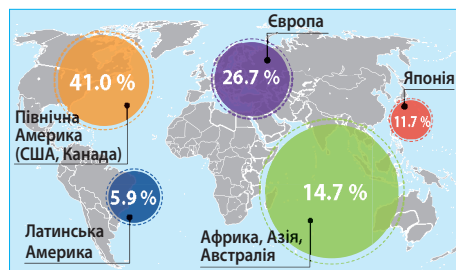
Надбанням другої половини ХХ ст. став бурхливий розвиток виробництва електроніки. Якщо в 80-х рр. ХХ ст. найбільше електроніки виробляли Японія, США, Німеччина та Франція, то тепер їх потіснили Республіка Корея, Сінгапур, Малайзія, Бразилія та Китай. У цих країнах впроваджене повномасштабне виробництво персональних комп'ютерів, великих інтегральних схем, периферійних систем, обладнання для електронного проектування, засобів зв'язку, волоконної оптики тощо. Найбільшими виробниками продукції точного машинобудування в світі стали компанії *General Electric* (США), *Siemens* (Німеччина), *United Technologies* (США), *ABB* (Швейцарія), *GEC-Alsthom* (Франція, Великобританія).

Сучасна географія фармацевтичної продукції, чинники участі національних економік у глобальних ланцюгах доданої вартості. Фармацевтичне виробництво займається розробленням і виробництвом ліцензованих лікарських засобів і медикаментів, що потребує великих витрат на новітню техніку та кваліфікованих кадрів. Усі нові медичні препарати, що потрапляють на ринок, – це результат тривалого, ризикованого та високовартісного процесу досліджень і розробок, що їх проводять фармацевтичні корпорації. Акценти в світовій фарміндустрії змістилися в бік розроблення лікарських препаратів біологічного походження. Якщо на початку ХХІ ст. на біопрепарати припадало лише 7% загального обсягу продажів ліків, то нині – вже 71%. Ланцюг доданої вартості фармацевтичного виробництва складається з таких стадій: наукові розробки та дослідження → масове виробництво лікарського препарату → транспортування до споживача → реалізація препарату.

Серед чинників, що найбільш суттєво впливають на участь національних економік у глобальних ланцюгах доданої вартості у фармацевтичній індустрії, слід виокремити три: демографічні (рівень народжуваності, рівень смертності, тривалість життя, статеві-вікова структура населення, міграції тощо), соціальні (рівень розвитку освіти та охорони здоров'я), економічні (рівень соціально-економічного розвитку країн і рівень прибутків населення та ін.).

Незважаючи на те, що торгова мережа фармацевтичної індустрії охоплює практично всі регіони світу, основні виробничі потужності сконцентровано в межах трьох регіонів: Європи, Північної Америки та Японії (мал. 116). Лідерами серед фармацевтичних ТНК є американські корпорації *McKesson*, *Cardinal Health*, *AmerisourceBergen*, *Pfizer*. За ними йдуть швейцарські *Roche Group* та *Novartis*, німецька *Bayer*, французька *Sanofi*. Країни Європи є історичними лідерами фарміндустрії, де зосереджено головні офіси провідних фармацевтичних ТНК. Отже, вони не лише мають досвід і традиції подібного виробництва, а є інноваційними центрами, де розробляють нові ліки, удосконалюють ті, що вже добре відомі на світовому ринку. Ці країни є головними експортерами лікарських препаратів в Україну. Позитивну динаміку зростання власного фармацевтичного ринку демонструють країни Азії, серед них Японія, Китай, Індія, Ізраїль, Республіка Корея, Сінгапур тощо.

Майже половина обсягу фармацевтичного ринку – це експорт продукції. У рейтингу найбільших країн-експортерів фармацевтичної продукції є Німеччина, Швейцарія, Бельгія, США та Франція. Серед країн, що розвиваються, в експорті зростає роль Індії та Сінгапуру. Головними постачальниками наукомістких

Мал. 116. Світовий ринок фармацевтичної продукції

фармацевтичних технологій є США, високорозвинуті країни Європи та Японія. Створення, виробництво та збут лікарських препаратів є питанням національної безпеки й України, адже в останні роки ведеться жорстка боротьба за український фармацевтичний ринок.

Виробництво текстилю, одягу, взуття: сучасна просторова організація, чинники міжнародної спеціалізації. У попередні століття важливими осередками текстильного виробництва були країни Сходу (Персія, Єгипет, Китай), пізніше – країни Європи (Франція, Італія, Велика Британія). Протягом ХХ ст. виробництво тканин було поширене переважно у високорозвинутих країнах Європи, США, Японії. Хоча й донині значним виробником тканин є США, але їхніми конкурентами стають азійські країни з дешевою робочою силою: Китай та Індія. Нині 70 % усіх тканин виробляють в Азії. Бавовняне виробництво набуває усе більшого значення в Індонезії, Єгипті, Пакистані; вовняне – в Туреччині, Республіці Кореї, Аргентині. Сучасне виробництво тканин у країнах Європи переважно обслуговує внутрішній ринок: дуже якісний, але дорогий текстиль не витримує конкуренції на світовому ринку.

Виробництвом готового одягу, якісного взуття, аксесуарів (рукавичок, краваток, парасольок) відомі підприємства США, Італії, Німеччини, Франції, Великої Британії, Японії. Для просування модних виробів серійно виготовляють моделі прет-а-порте (готового вбрання). Законодавцями світової моди є Париж, Мілан, Лондон, Відень. Проте нині там майже не існує великих швейних та взуттєвих фабрик. Португалія перетворилася на головну «швейну фабрику» Європи, а Італія – на велетенську «фабрику взуття». Азійські країни з вигідним для експорту готової продукції географічним положенням, у яких шийуть одяг світових брендів, – це Туреччина, Китай, Індонезія, В'єтнам, Таїланд, Філіппіни, Малайзія, Індія. Нині конкуренцію їм склали європейські країни з перехідною економікою, де праця робітників так само дешева, а якість роботи набагато вища: Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Латвія, Литва, Естонія, Україна, Білорусь. Найбільшими виробниками та експортерами високоякісного шкіряного взуття є Італія, Німеччина, Бельгія, Португалія, Іспанія, Франція, Велика Британія, Румунія, Словаччина, Австрія. Значна частка припадає на спортивне взуття у виробництві Китаю, Тайваню, Індонезії, В'єтнаму, Таїланду.

Сучасні транспортно-логістичні системи та інформаційно-комунікаційні мережі як інфраструктурний каркас глобальної економіки. Оптимальне переміщення матеріальних товарів або людей забезпечують сучасні транспортно-логістичні системи, а переміщення інформації та фінансів – інформаційно-комунікаційні мережі. Таким чином вони утворюють інфраструктурний каркас, необхідний для функціонування виробництва та забезпечення нормальних умов життєдіяльності людей.

Транспортно-логістична система (ТЛС) – це організація доставки, тобто переміщення будь-яких предметів або речовин з однієї точки в іншу за оптимальним маршрутом з мінімальними витратами на максимально вигідних умовах. Шкодою для об'єкта доставки вважається негативний вплив як з боку зовнішніх чинників (умови перевезення), так і з боку чинника часу (якщо об'єкт не придатний для довготривалого зберігання).

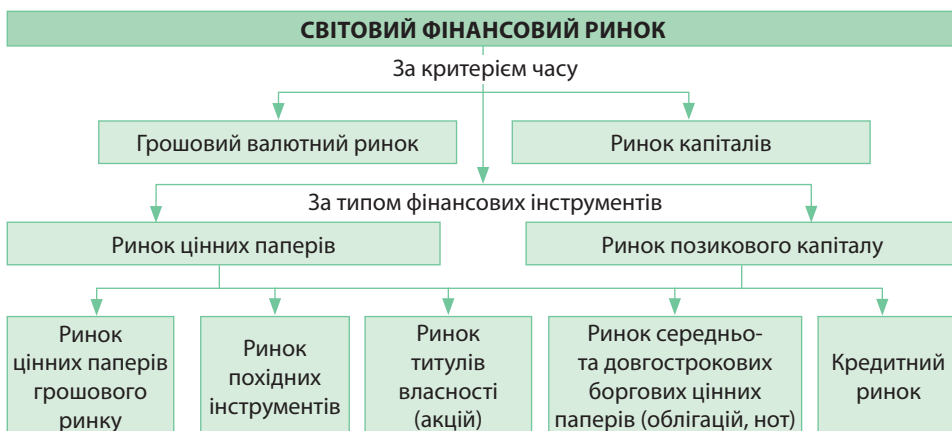
Найвищою формою організації перевезень, яка задовольняє вимоги споживачів, є інтегральні технології. Вони дають змогу використати переваги кожного виду транспорту та запропонувати споживачам обслуговування високого рівня якості й прийнятні ціни. Особливе значення у транспортній системі мають універсальні морські порти-велетні, аеропорти-хаби, залізничні та автомобільні вузли. Транспортно-логістична система передбачає функціонування **міжнародних**

транспортних коридорів – магістральних транспортних комунікацій різних видів з відповідною інфраструктурою, що забезпечують міждержавні перевезення за напрямками їх найбільшої концентрації. Глобалізація ринків сировини та ринків збуту готової продукції визначає характер та обсяги вантажопотоків, що реалізуються за синхронізованої роботи різних видів транспорту. Це зорієнтовано на мінімізацію витрат, пов'язаних із транспортуванням і зберіганням продукції. Використання ТЛС дає змогу прискорити швидкість обігу товарів на 20–40%.

У наш час відбувається інформатизація всіх сфер життя. *Інформаційно-комунікаційні мережі (ІКМ)* є невід'ємним інфраструктурним складником сучасного світу. ІКМ забезпечують інтеграцію інформаційних технологій з науковим та виробничим розвитком усіх сфер життя, широке залучення дистанційних робітників з інших країн, загальну доступність до джерел інформації, візуалізацію представленої інформації, сприяють інтелектуалізації праці. Значно посилюється роль комп'ютерних технологій, автоматизації, роботизації, виробничих систем із використанням штучного інтелекту навіть до повної заміни ними людини у виробництві.

Світовий ринок фінансів та інвестицій. Світовий фінансовий ринок виступає посередником між країнами з надлишком коштів і країнами з їх нестачею. Перші отримають можливість вкласти кошти та отримати прибуток, а другі – залучити необхідні кошти на вигідних умовах. Отже, **світовий ринок фінансів** – це система ринкових відносин, що забезпечує накопичення та перерозподіл міжнародних фінансових потоків. Він сприяє обміну грошово-кредитними ресурсами між країнами, регіонами та окремими суб'єктами бізнесу. Це глобальний механізм, що врівноважує світовий попит і пропозиції щодо капіталу. Упровадження інформаційних технологій у банківській та фінансовій сферах надало значного поштовху глобалізації ринків фінансів.

Загальна структура світового фінансового ринку складається з кількох ринків (мал. 117). Залежно від термінів реалізації майнових прав розрізняють *валютний* (грошовий) ринок, на якому майнові права реалізуються протягом одного року, та *ринок капіталів*, на якому – протягом строку, що перевищує рік.

Мал. 117. Світовий ринок фінансів

Міжнародні валютні ринки – це міжнародна мережа офіційних центрів, де відбувається купівля-продаж іноземних валют. Валютні ринки забезпечують своєчасність здійснення міжнародних платежів і розрахунків, страхування валютно-кредитних ризиків, диверсифікацію валютних резервів. Міжнародні валютні ринки є глобальною телекомунікаційно-комп'ютерною мережею, що

з'єднує банки та брокерські компанії різних країн. Саме на цій основі відбувається швидкісна передача інформації про курси валют, попит і пропозицію, стан банків, новини в економіці та політиці, що забезпечує миттєві валютні трансакції. Основна частина міжнародних валютних операцій припадає на чотири міста – найбільші міжнародні фінансові центри: Лондон, Нью-Йорк, Сінгапур і Токіо.

За типом фінансових інструментів виокремлюють ринок цінних паперів (акцій) та ринок позикового капіталу (боргових зобов'язань: кредитів, облигацій). Міжнародне кредитування забезпечує зростання світової торгівлі, підтримує прямі іноземні інвестиції ТНК, допомагає урядам отримати іноземну валюту для стабілізації економіки або рефінансування заборгованості.

Між країнами відбувається міжнародний рух капіталу, який приносить його власникам відповідний дохід. Капіталом вважають грошові та матеріальні кошти, що їх використовують у суспільному виробництві з метою одержання прибутку. Міжнародний рух капіталу як чинник виробництва набуває різних форм. Одна з них – інвестиції – експорт капіталу в підприємницькій формі, тобто кошти, що їх вкладено у виробництво. За метою вкладення капіталу інвестиції поділяють на прямі та портфельні. Прямі інвестиції здійснюють з метою придбання довгострокового економічного проекту в країні, що забезпечує контроль інвестора над об'єктом розміщення капіталу. Портфельні інвестиції – вкладення капіталу в іноземні цінні папери, що не дають інвестору права реального контролю над об'єктом інвестування. Таким чином, міжнародні інвестиції – це купівля-продаж цінних паперів і надання довгострокових кредитів. **Світовий ринок інвестицій (капіталів)** – це частина світового ринку фінансів, яка являє собою сферу наднаціонального переміщення довгострокового капіталу з метою одержання прибутку. Значне зростання обсягів міжнародних інвестицій стало характерною рисою нашого часу. Світовий ринок інвестицій функціонує за допомогою посередників на основі попиту та пропозиції через сукупність кредитно-фінансових установ, фондових бірж, міжнародних організацій, брокерсько-дилерських організацій, через які відбувається рух інвестиційного капіталу.

Туризм. У сучасному світі колосально зростає туристична сфера. Завдяки механізації та автоматизації виробництва підвищилася продуктивність праці, що, з одного боку задовольнило попит у продукції першої необхідності, а з іншого, вивільнило час для відпочинку людей. І нарешті, бурхливий розвиток нових видів транспорту уможливив достатньо швидке подолання відстаней. Усе це перетворило колишні поодинокі мандрівки для обмеженого кола людей на цілу індустрію туризму для широких верств населення, яка охоплює багато видів людської діяльності. Туристичні послуги в світі переживають період свого розквіту. За часткою вартості в сфері послуг вони поступаються лише фінансовим. Матеріальний зиск від туризму країн можна порівняти з прибутками від торгівлі нафтою або природним газом. Близько 70% мандрівок здійснюється з метою розваг і відпочинку – це рекреаційний туризм. Також є оздоровчий, пізнавальний, діловий, науковий, спортивний, пригодницький, паломницький, «човниковий» та інші види туризму. Всесвітня туристична організація та ЮНЕСКО виокремлюють 5 рекреаційно-туристичних регіонів світу, які різняться за природними та історико-культурними особливостями: Європа і Північна Америка, Азія і Тихоокеанський регіон, Арабський світ, Латинська Америка і Кариби, Африка. Серед країн найбільшим потоком міжнародних туристів традиційно вирізняються Франція, США та Іспанія.

▶ Пригадайте, якими рекреаційними ресурсами славиться кожний з рекреаційно-туристичних регіонів світу. Які країни з кожного регіону та якими видами туризму найбільше приваблюють іноземних відвідувачів?

Формування «інформаційного суспільства». Фахівці поділяють історію людського суспільства на три основні стадії: аграрну, індустріальну та інформаційну (постіндустріальну). Вперше термін «інформаційне суспільство» був запропонований ще у 1969 р. в Японії. Тоді інформаційне суспільство визначалося як таке, де процес комп'ютеризації надасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому зміниться й саме виробництво: у вартості його продукту збільшиться частка інновацій, дизайну та маркетингу, а рушійною силою розвитку суспільства стане виробництво інформаційного продукту, а не матеріального.

Під *інформаційним (постіндустріальним) суспільством* треба розуміти такий його якісний стан, коли суспільство досягає свого найвищого політичного, економічного, науково-технічного та культурного розвитку. При цьому відбувається перехід від виробництва максимальної кількості машин і речей до розвитку сфери надання послуг. В інформаційному суспільстві стрімко зростає обсяг інформації, що впливає на всі аспекти як матеріального, так і духовного життя. Засоби масової інформації набувають важливої функції впливу на політичні процеси. Інформаційні технології є головним чинником щодо формування соціально-економічної основи суспільства. Центральною ознакою інформаційного суспільства є панівна роль науки, а основними елементами – університети, наукові інститути, науково-дослідні організації. Інформація перетворюється на об'єкт обміну. Інформація, привласнена певним суб'єктом, стає інтелектуальною власністю. За використання інтелектуальної власності можна отримувати кошти. В інформаційному суспільстві люди працюють залежно від знань та кваліфікації: фахівці (учені, інженери, економісти), техніки, службовці та робітники, які зайняті фізичною працею. На чолі інформаційного суспільства стоїть «нова інтелектуальна еліта», яка складається із обдарованих осіб з усіх соціальних верств. Вона стає переважаючою не лише на виробництві, а й у політиці, де її представники виступають як консультанти, експерти або технократи.

▶ Поміркуйте, інформаційне суспільство – це майбутнє людства чи вже існуюча реальність.

1. Схарактеризуйте чинники участі національних економік у глобальних ланцюгах доданої вартості виробництва транспортних засобів та електроніки.
2. Проаналізуйте просторову організацію виробництва фармацевтичної продукції у світі.
3. Схарактеризуйте чинники міжнародної спеціалізації країн у виробництві текстилю, одягу та взуття.
4. Яке значення в функціонуванні глобальної економіки мають сучасні ТЛС і ІКМ?
5. Визначте роль світових ринків фінансів та інвестицій у глобальній економіці.
- 6*. Які ви бачите переваги та перестороги процесу формування інформаційного суспільства?

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 8. Позначення на контурній карті (знаками руху) глобальних ланцюгів доданої вартості у виробництві алюмінію.

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

1. Світовий ринок патентів: лідери та аутсайтери.
2. Соціальні та економічні чинники розташування виробництва деяких технічних сільськогосподарських культур у світі й Україні.
3. Трансконтинентальна виробнича кооперація у виробництві літаків корпорації «Боїнг» (США).
4. Роль ТНК у розвитку машинобудівних виробництв в Україні.
5. Участь України в ланцюгах доданої вартості у виробництві фармацевтичної продукції.

ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОПОЛІТИКА

§ 27. ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОПОЛІТИКА

Пригадайте! 1. Яку карту називають політичною? Чим вона вирізняється з-поміж інших географічних карт? 2. У чому полягає різниця між поняттями «територія», «країна», «держава»? 3. Як змінювалася система світовлаштування протягом XX–XXI ст.?

Географічні складники політичної географії: географічний простір, території, географічні місця. На межі географії та політології сформувалася наука політична географія. **Політична географія** – суспільно-географічна наука про просторову організацію держав і міждержавних об’єднань, розміщення та стосунки між політичними силами, територіальні форми політичних процесів і явищ.

Предметом політичної географії визначають геопросторову (територіальну) організацію політичної сфери суспільства. Політична географія проводить дослідження за такими трьома територіальними рівнями: макрорівень – географічний простір: дослідження світу в цілому та великих регіонів; мезорівень – території: окремих країн; мікрорівень – географічних місць: окремих міст, районів тощо.

Географічний простір – одне з фундаментальних понять політичної географії, яким позначають упорядкованість географічних об’єктів відносно земної поверхні та їх просторову організацію. Інтегральний географічний простір складається з економічного, соціального, політичного та фізичного просторів.

Територія – частина поверхні суходолу на Землі з природними й створеними внаслідок людської діяльності ресурсами, що має певні просторові межі та географічне положення. Якщо йдеться про морські простори, то вживають термін *акваторія*. Аквації Світового океану дедалі активніше долучаються до політичного життя планети, оскільки це стосується свободи судноплавства, використання ресурсів виняткових економічних зон, екологічної безпеки та ін.

Географічне місце – будь-який географічний об’єкт із офіційно визначеними межами (зокрема країна, її частина, населений пункт, місцевість тощо), що характеризується певним місцем розташування на поверхні Землі.

Політична географія має багато напрямів дослідження. Основний з них – політична карта світу, етапи її формування та сучасний стан. Політична географія вивчає також становлення кордонів держав, можливості транскордонних зв’язків, територіальні претензії. Складником політичної географії є *політико-географічне країнознавство*, яке проводить комплексне політико-географічне оцінювання регіонів світу та окремих країн. Важливим напрямом політико-географічних знань є *геополітика*, що аналізує вплив різноманітних географічних чинників на стратегічні позиції держав у світовому географічному просторі.

Політичні складники: політичні інституції, політичні відносини. До складу політичної системи суспільства входять політичні інституції та політичні відносини.

Політичні інституції – це різновид соціальних інститутів, завданнями яких є встановлення, виконання та підтримання влади. Це спосіб організації політичного життя суспільства, що втілює ті або інші політичні норми, зумовлені конкретно-історичною ситуацією, вимогами політичного життя. У сучасному суспільстві існує ряд основних політичних інституцій. Центральним, базовим елементом організації суспільства в політичну систему є *інституція держави*. Функції регулювання відносин щодо створення основних правових норм, законів і представництва інтересів різних соціальних груп виконує *інституція парламентаризму*. Систему взаємодій, що складаються між органами, посадовими

особами, які здійснюють поточне управління суспільними справами та населенням країни, регулює *інституція виконавчої влади*. Професійну діяльність людей, які належать до особливої статусної групи, регулює *інституція державної служби*. *Інституція глави держави* забезпечує стійке відтворення суспільних відносин, дає змогу лідеру держави виступати від імені всього народу, бути вищим арбітром у суперечках, гарантувати цілісність країни, непорушність конституційних прав громадян. Регламентує відносини з приводу суперечок і конфліктів, робить взаємодії людей чітко визначеними та стійкими *інституція судової влади*. Крім того, існує *інституція політичних партій*, що представляє інтереси громадян і ставить за мету їхню реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні. Найрізноманітніші організовані групи та спільноти людей формують *групи інтересів*. До них належать профспілки, молодіжний та жіночий рух, творчі союзи та об'єднання, етнічні та релігійні спільноти та ін.

У процесі спільної політичної діяльності індивіди й соціальні спільноти вступають у певні відносини. **Політичні відносини** – стійкі взаємозв'язки й взаємодії суб'єктів політики. Така стійкість досягається завдяки нормам, що регулюють поведінку взаємодіючих політичних суб'єктів.

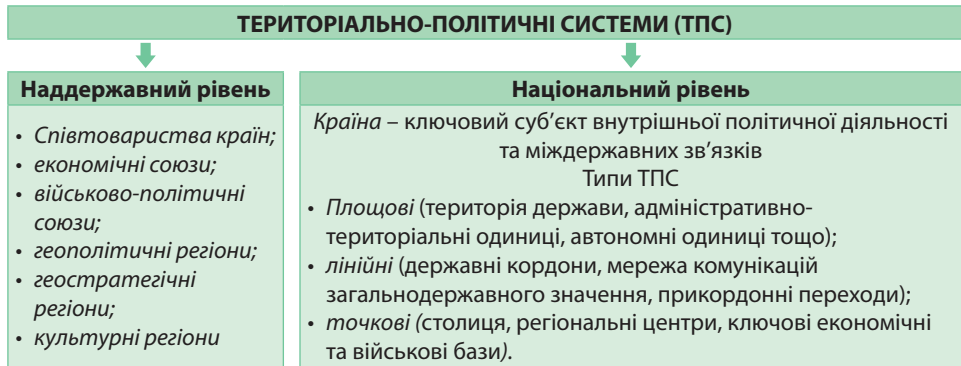
Політичні відносини значно більшою мірою, ніж інші, впливають на забезпечення соціальної стабільності. Ті політичні відносини, що утвердилися, вдосконалюються *шляхом реформ*. Типи політичних відносин можуть змінюватися також *революційним шляхом*. Якщо в суспільстві створюються умови, за яких об'єкт політики не хоче жити так, як раніше, а суб'єкт політики не може по-старому здійснювати політику й не вдається до реформ, то виникають об'єктивні передумови революції. За наявності зрілого суб'єктивного чинника складається загальнонаціональна криза, що може перерости в революцію. Якщо ж такого усвідомлення немає, то відбувається не революція з її докорінними змінами у політичних відносинах, а *політичний бунт*.

Мал. 118. Форми політичних відносин

Розвинуте суспільство має безліч форм політичних відносин (мал. 118). Політичні відносини в загальному процесі суспільного розвитку можуть або відігравати прогресивну роль, або стати гальмом розвитку, чи навіть джерелом регресу.

Територіально-політичні системи (ТПС) національного та наддержавного рівнів. Основним об'єктом дослідження політичної географії є *територіально-політичні системи* (ТПС). Це об'єктивно взаємозалежні сполучення елементів політичної сфери (політичних й адміністративних кордонів, центрів управління, органів влади, партій, суспільних рухів тощо), що функціонують на певній території. За масштабами вирізняють кілька рівнів ТПС: наддержавний, або глобальний (світ, великі регіони), національний (країни) та місцевий (частина країни, населений пункт, місцевість тощо) (мал. 119).

Мал. 119. Рівні територіально-політичних систем

На *наддержавному* рівні політична географія досліджує співвідношення політичних сил між найбільшими за економічним та військовим потенціалом країнами – вивчає вплив політичних подій на глобальну економіку. Крім того, досліджує співтовариства країн, що утворили економічні або військово-політичні союзи, геополітичні регіони, геостратегічні регіони, культурні регіони (наприклад, арабські країни). Такі ТПС формуються на основі спільних довготривалих політичних та економічних інтересів, наявності великої політичної проблеми, культурної, етнічної, расової, мовної близькості. Ступінь їхньої цілісності відображає характер та інтенсивність зв'язків політичного, фінансового, торговельного, військового характеру.

Політична географія досліджує проблеми на *національному рівні*, що дає підстави говорити про існування окремої науки – політико-географічного країнознавства. Країна – ключовий суб'єкт внутрішньої політичної діяльності та міждержавних зв'язків. У межах держави формуються три типи ТПС, які відповідним чином структурують політичний простір на певній території: *площові* (територія держави, адміністративно-територіальні одиниці, автономні одиниці тощо), *лінійні* (державні кордони) та *точкові* (столиця, регіональні центри, ключові економічні та військові бази).

Геополітика, її складові. Геополітику визначають як науку, що вивчає в єдності географічні, історичні, політичні та інші взаємопов'язані чинники, що справляють вплив на стратегічний потенціал держави. Основним об'єктом дослідження геополітики є *геополітична структура світу*. Прикладна геополітика часом веде дослідження заангажовано, тобто з позицій інтересів певної держави.

Геополітика вбачає, що кожна держава проводить свою політику залежно від географічних чинників: просторового розташування країни, клімату, кількості населення, наявності природних ресурсів тощо. У попередні століття геополітика була засобом виправдання загарбницьких дій держав щодо чужих територій. Так, німецькі геополітики зробили спробу обґрунтування необхідності розширення життєвого простору для німецької нації, що й лягло в основу завойовницької по-

літики фашистської Німеччини. У ХХІ ст. геополітика набуває нового значення й змісту. Вона досліджує передусім державну приналежність тієї чи іншої території, роль країн і народів у світовому співтоваристві, їхній вплив на світовий розвиток і світову політику. Складниками геополітики є зовнішня та внутрішня геополітика.

Зовнішня геополітика. Ядром геополітики є зовнішня геополітика держав і міждержавних об'єднань, які, спираючись на ефективне використання елементів геопростору, прагнуть зміцнити свої позиції на міжнародній арені, забезпечити економічні, культурні, інформаційні та інші інтереси. Геополітичні амбіції найбільше властиві великим державам. Найбільшою мірою на формування сучасної геополітики впливають *США*. Їхнє основне геополітичне завдання – підтримання глобального верховенства, всесвітнє поширення ліберальної демократії. Зусилля країни спрямовано на забезпечення контролю над ситуацією в інших державах Америки, ЄС, Східній Європі, Західній Азії (насамперед на Близькому Сході) та Азійсько-Тихоокеанському регіоні. У європейських справах геополітика США здійснювалася в напрямі розширення та зміцнення НАТО, збереження союзницьких взаємин з європейськими лідерами. Упродовж усього періоду незалежного розвитку України США були гарантом її державного суверенітету та цілісності. *Франція*, маючи значний військовий потенціал, у т. ч. й ядерний, зберігає міцні геополітичні позиції насамперед в Африці, менше – у басейні Карибського моря та Океанії, впливаючи певною мірою на внутрішню та зовнішню політику в Канаді через франкомовне населення. *Велика Британія* намагається йти у фарватері геополітики США, реалізуючи спільні геополітичні інтереси в Європі та в державах Співдружності. *Німеччина* активно впливає на геополітично значущі загальноєвропейські справи: щодо розширення НАТО, ЄС, взаємин з Росією та ін. Її позиція суттєво позначається на виробленні загальної геополітичної лінії ЄС. *Росія* виявляє прагнення знову стати полюсом сили глобального значення. Так, з 2000 р. вона взяла твердий імперський курс на «збирання земель» колишнього СРСР у різних формах (створення союзних держав, інтеграційних економічних проєктів, військових блоків, прямої військової агресії). Метою Росії стало посилення впливу на держави-лідери ЄС. Росія прагне підтягнути взаємини з США до рівня паритетних, домогтися вигідних економічних відносин з Китаєм. Добре продуманий системний характер має зовнішня геополітика *Китаю*, яка своєрідно поєднує наступальність і твердість з певною обережністю й гнучкістю. В її основі – усебічний захист своїх економічних інтересів.

Внутрішня геополітика. Основним осередком внутрішньої геополітики є офіційна державна діяльність. Важливим завданням внутрішньої геополітики держави є усунення загроз політичній стабільності, профілактика і розв'язування територіальних конфліктів. Крім забезпечення комплексного та пропорційного розвитку регіонів внутрішня геополітика розв'язує стратегічні питання державної безпеки, утвердження загальнодержавної ідеї, формування та відтворення партійно-політичних еліт тощо.

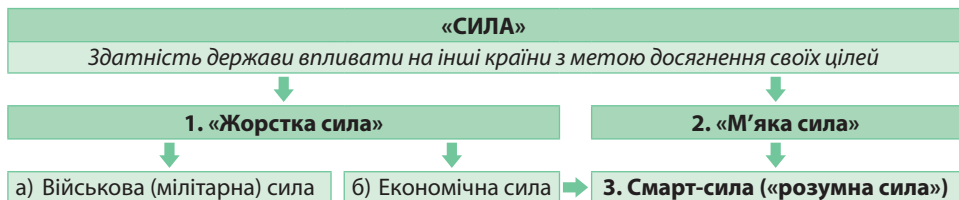
Основними загрозами територіально-політичній цілісності держав, стабільності їхнього суспільного розвитку є поява політичних рухів за незалежність окремих регіонів на основі етнопонаціональних, релігійних або навіть економічних мотивів, а також вимоги приєднання окремих культурно споріднених територій до сусідніх держав. Адекватною відповіддю на реальні виклики і загрози є формування механізмів оптимізації державно-територіального устрою, збалансування регіонального економічного та демографічного розвитку, налагоджування взаємин в етнополітичній та культурно-політичній сферах.

▶ Які країни є світовими та вагомими регіональними лідерами? Підготуйте інформацію про їхню роль у сучасному світовлаштуванні.

Геополітика «сили». У світовій політиці категорія сили має значення в тому разі, якщо вона дає змогу державі впливати на інші країни з метою досягнення своїх цілей. Потенціал міжнародного впливу – це сукупність різноманітних засобів і ресурсів, якими володіє держава для здійснення прямого й непрямого впливу на міжнародне середовище та інші держави, виходячи зі своїх цілей та інтересів. Основні ресурси держави – фінансово-економічний, військово-силовий, політико-дипломатичний, демографічний, міжнародний структурно-організаційний (участь і роль у міжнародних організаціях та інститутах) потенціал та ін.

Різновиди «сили». У праці «М'яка сила: засоби досягнення успіху в світовій політиці» професор Гарвардського університету Джозеф Най зазначив, що матеріальні елементи сукупної державної сили – це «жорстка сила», а духовні її елементи – «м'яка сила» (мал. 120). В епоху глобалізації та інформаційної революції дуже важливо розуміти той факт, що «не завжди силою володіє той, чия армія перемагає».

Мал. 120. Різновиди сили

«Жорстка сила» (або жорстка влада) – використання примусу або винагороди задля досягнення цілей, тобто військової (мілітарної) й економічної сили задля примушення інших суб'єктів міжнародної політики до потрібної поведінки. Прикладами застосування «жорсткої сили» є введення радянських військ до Афганістану (1979 р.), вторгнення США в Ірак (2003 р.), «газовий конфлікт» між Росією та Україною (2005 – 2006 рр.), анексія Криму Росією (2014 р.). За Статутом ООН (ст.2), забороняється загроза силою або її застосування. Однак у цьому документі під «силою» розуміють лише мілітарну силу. Стосовно економічної сили такого механізму не існує. *Мілітаризм* – державна ідеологія, спрямована на виправдання політики постійного нарощування військової міці й припустимості використання військової сили під час вирішення міжнародних і внутрішніх конфліктів. Прикладом застосування економічної сили є введення економічних санкцій за порушення Статуту ООН у політичній сфері. Наприклад, такі заходи було застосовано проти Росії через анексію Криму. Формами економічного впливу можуть бути припинення постачання продовольчої допомоги, а також кредитування, згорання програм економічного співробітництва тощо.

На противагу «жорсткій силі» існує «м'яка сила» – можливість отримати бажане через співробітництво та привабливість. Так держава здатна домагатися своїх цілей завдяки привабливості власної культури, суспільно-політичних цінностей. Хоча «м'яка сила» може бути використана і з недобрими намірами. «М'яку силу» зазвичай використовують держави-світові лідери, що дає їм змогу впливати на політику інших держав. Такий підхід є найефективнішим на початку III тисячоліття. Використання Україною її багатих культурних надбань, пріоритетність демократичних цінностей можуть стати надійною основою для запровадження «м'якої сили» в реалізації зовнішньополітичного курсу України.

▶ Пригадайте, які вам відомі історичні приклади використання різновидів «сили» в своїй зовнішній та внутрішній політиці.

Більшість суб'єктів міжнародних відносин у своїй зовнішній політиці використовує концепцію *смарт-сили* (або «розумної сили»), що полягає в поєднанні «жорсткої» та «м'якої» сил. Наприклад, використання не лише військової сили, а й залучення до військових союзів та виконання партнерських програм.

Взаємозв'язок між національними та геополітичними інтересами держави. Зовнішня політика більшості держав у різні епохи визначалася національним інтересом. Національний інтерес визначається картою світу та ціннісною системою, що є панівною в даному суспільстві та державі. На міжнародній арені зіткнення реальних інтересів породжує реальні конфлікти, однак причинами війн часто виявляються помилково зрозумілі й хибно сформульовані національні інтереси або міркування щодо національної безпеки. Так було під час розв'язування США війни в Іраку (2003) або прийняття керівництвом СРСР рішення про введення радянських військ до Афганістану (1979). Головна складова національного інтересу – це самозбереження держави. Визначаючи національні інтереси і приймаючи на їх основі певні зовнішньополітичні рішення, керівники держав зважають на об'єктивні економічні, політичні, географічні та інші чинники, внутрішньополітичні інтереси. Враховуються також і можливі реакції на ці рішення на міжнародній арені з боку тих держав, яких вони так чи інакше стосуються. У сучасному світі визначення національних інтересів будь-якої держави передбачає обов'язкове врахування інтересів інших держав, а в чомусь і інтересів усього світового співтовариства.

Найчастіше основоположні національні інтереси, пов'язані з безпекою і самозбереженням держави, неможливо реалізувати поодиночі, без союзів і коаліцій з іншими державами. Через те країни вступають у військово-політичні блоки, наприклад НАТО. Джерелами реальної загрози для безпеки більшості країн є: тероризм, поширення зброї масового ураження, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти, деградація навколишнього середовища, уповільнення економічного зростання, контрабанда, незаконна міграція, забруднення навколишнього середовища, енергоресурси (володіючи ними, держава може впливати на політичний процес в окремих країнах і регіонах). У сучасних умовах національна безпека залежить не лише від потужності й боєздатності збройних сил, а й від інших чинників: економічної могутності, конкурентоспроможної промисловості, якості системи освіти, добробуту громадян та ін.

1. Поясніть зміст понять «географічний простір», «територія», «географічне місце», «територіально-політична система». **2.** Що таке геополітика? Яке її значення в сучасному світі? **3.** Наведіть приклади застосування різновидів «сили» в геополітичних протистояннях. **4***. Поясніть на конкретних прикладах взаємозв'язок та аполітичні взаємодії територій і географічних місць у геопросторі.

ТЕМА 1. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА

§ 28. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА ТА ТЕРИТОРІЯ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА

Пригадайте! 1. Якими бувають країни за формами правління та формами територіального устрою? 2. З яких елементів складається територія держав? 3. Що таке географічне положення та які його складники?

Українська держава. Характерні риси Української держави закріплено в розділі І її Конституції. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава (ст. 1). Поняття «суверенна» полягає в тому, що вона є самостійною у вирішенні своїх внутрішніх справ, у зовнішніх відносинах є рівною серед рівних, не порушуючи при цьому прав і законних інтересів інших держав, а також загальновизнаних норм міжнародного права.

Україна є унітарною державою, територіальні складники якої не мають ознак державності: власного громадянства, відособленої системи законодавства, своїх державних символів тощо. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою (ст. 2). Україна є республікою (ст. 5) парламентсько-президентського типу. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6). Державною мовою в Україні є українська. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України (ст. 10). Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Столицею України є місто Київ (ст. 20). Україна є світською державою (ст. 35), церква відокремлена від держави, яка однаково ставиться до віруючих різних релігій та конфесій, до невіруючих взагалі. Школа також відокремлена від церкви. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання.

Існують й інші, інституційні принципи державного устрою України, що їх закріплено в окремих законах України, зокрема «Про державний кордон України», «Про місцеве самоврядування в Україні».

Територія держави Україна. Україна має найбільшу територію серед держав, що повністю розташовані в межах Європи як частини світу, та 44-ту в світі. Її площа становить 603,7 тис. км², тобто 2,6% від площі Європейського регіону (за геосхемою ООН) та 0,44% світової площі заселеного суходолу. Територія обмежена державним кордоном загальною протяжністю 6993 км. На суходільні кордони припадає 5638 км.

Державна територія України включає в себе кілька складників. По-перше, це площа суходолу, обмежена державним кордоном, включаючи надра (до технічно доступних для геологічного вивчення й освоєння глибин), внутрішні води та повітряний простір над країною (атмосфера та прилегла частина космічного простору). По-друге, територіальні води. Згідно з Конвенцією ООН з морського права – це акваторія моря, що прилягає до берега в межах 12 морських миль (22,2 км). Так, південний кордон України проходить зовнішньою межею українських територіальних вод, тому по морю Україна межує з Румунією та Росією.

► 1. За політичною картою Європи пригадайте, з якими державами межує Україна. 2. З'ясуйте, які країни мають найдовшу та найкоротшу протяжність державного кордону з Україною.

Непорушність державних кордонів, принцип територіальної цілісності держав, невтручання в їхні внутрішні справи, мирне врегулювання суперечок було закріплено *Гельсінськими угодами* – документом, що був підписаний главами 35 держав Європи, Азії та Америки у столиці Фінляндії в 1975 р. Це означає визнання державних кордонів іншими країнами, тобто відсутність територіальних претензій та неможливість їхнього перетину без узгодження з даною країною.

Окрім того, поняття «територія України» охоплює військові та невійськові кораблі, приписані до портів України, які перебувають під прапором України в відкритому морі, територіальних водах або портах інших країн, а також іноземні невійськові судна, що перебувають у територіальних водах або портах України. Крім того, територією нашої держави вважаються військові та невійськові повітряні судна України, що приписані до аеропортів на її території і перебувають поза межами держави у відкритому повітряному просторі під розпізнавальним знаком України.

Виокремлюють також об'єкти, що не є територією України, але на які поширюються юрисдикція та сфера застосування законодавства України. Це *континентальний шельф та морська економічна зона*. Відповідно до Закону України 1995 р. про Морську економічну зону вона розташована в Чорному морі. Її розмежування відбулося згідно з укладанням міждержавних угод (мал. 121). До подібних об'єктів належать також підводні телеграфні кабелі та трубопроводи, що проходять по дну відкритого моря, антарктична станція «Академік Вернадський» в Антарктиді, запускані Україною космічні об'єкти, території дипломатичних представництв і консульських установ України за кордоном, автомобілі послив під прапором України тощо.

Мал. 121. Морські економічні зони Чорного моря

Політико-географічне положення України: глобальне, регіональне, сусідське. Політико-географічне положення (ПГП) – це розташування країни щодо її політичних союзників і недругів, військових блоків, осередків міжнародної нестабільності, регіональних конфліктів. Його розглядають на глобальному, регіональному та сусідському рівнях.

Глобальне політико-географічне положення країни визначається ступенем впливу на неї світових осередків високої політичної активності. У цьому сенсі виокремлюють три впливові полюси світової політики: США, країни ЄС, Росію. Зростає роль Китаю як світового лідера. Україна розташована водночас у Центральній та Східній частинах Європи, що визначає її геополітичне положення між двома світовими центрами політичного впливу – країнами Європейського Союзу, з одного боку, та Росією, з іншого. Наша держава наближена до т. зв. європейських столиць, де розміщуються центральні органи ЄС та НАТО: Брюсселя та Страсбурга. Водночас Україна віддалена від позаєвропейських центрів світової політики й економіки – Вашингтона й Токію.

На території України перетинаються основні геополітичні осі Євразії, що уможливорює контакти як із Західною й Північною Європою, так і з країнами Близького й Середньою Сходу, Центральної Азії. На заході територія країни безпосередньо прилягає до європейських держав, які входять до ЄС.

Регіональне політико-географічне положення – це геопросторове положення країни відносно країн і регіональних організацій регіону (або суміжних регіонів). Україна географічно розташована в центральній частині Європи й завжди зазна-

вала впливу європейських історичних подій. Країни Західної, Північної та Південної Європи за післявоєнні роки сформувалися в сталу політичну єдність, до якої в останні десятиліття долучаються країни Східної Європи. Найбільш потужним регіональним лідером у Європі є Німеччина. Україна розміщена на перетині основних геополітичних осей Європи та Азії: Росія – Чорне море – Туреччина (на межі Європи й Азії) та Польща – Україна – Туреччина (Балто-Чорноморська вісь). Основні вектори сучасних геопросторових зв'язків України: Польща – країни ЄС; Білорусь – країни Балтії; Грузія – країни Закавказзя та Центральної Азії; Туреччина – країни Західної Азії; Туреччина – балканські країни (мал. 122).

Мал. 122. Регіональне та сусідське політико-географічне положення України

Оцінюючи геопросторове положення, визначають *сусідське політико-географічне положення* країн відносно країн, що безпосередньо межують із даною країною або її морською економічною зоною. У держави з кожним окремим сусідом складається своя система відносин, що має свою історію. Державні кордони при цьому виконують або бар'єрну, або контактну функцію.

Політична оцінка державного кордону України. За кількістю сусідів першого порядку серед країн Європи Україна поступається лише Німеччині. Особливо важливі для нашої держави добросусідські зв'язки з Польщею, яка забезпечує вихід до ЄС, та Туреччиною, через яку існує вихід до Світового океану. Недемарковані східні кордони країни найбільш небезпечні для потоків контрабандних товарів, нелегальних мігрантів і бандитських угруповань.

Найвпливовішою у політичному аспекті залишається *Росія*, яка є однією з ядерних держав. Всупереч міжнародним угодам у березні 2014 р. Росія анексувала (приєднала в односторонньому порядку) Кримський півострів і місто Севастополь. Водночас Росія підтримує терористичні організації на сході України, які у квітні 2014 р. проголосили створення невизнаних квазіутворень ДНР та ЛНР. Це створює небезпеку конфліктів на усій території України.

Несприятливим чинником є протяжний спільний кордон з невизнаною державою *Придністров'я*, яка проголосила повну незалежність від *Молдови* у 1992 р. Після збройного конфлікту туди була введена 14-та армія Росії, що перебуває там й донині. Таким чином, сучасний політичний режим у Придністров'ї залишається осередком політичної напруги.

Західні кордони по суходолу узгоджено. Україна межує з країнами-членами військово-політичного блоку *НАТО*: *Польщею*, *Словаччиною*, *Угорщиною* та *Румунією*. Нині існують проблеми в україно-угорських стосунках через територіальну приналежність *Закарпаття*. Тривалий час Україна заявляла про свій без'ядерний позаблоковий нейтральний статус. Після початку російської агресії у Криму та на сході Україна проголосила про намір приєднатися до єдиної системи оборони *НАТО*.

Певний час існували спірні територіальні питання України з *Румунією* щодо приналежності *острова Зміїний* та розмежування чорноморського шельфу. У 1997 р. Румунія підтвердила непорушність кордонів станом на 1961 р., визнавши право України на острів Зміїний. Але відкриття на шельфі родовищ нафти та природного газу стало приводом для подання Румунією позову до Міжнародного суду ООН в Гаазі про нове розмежування чорноморського шельфу. У 2009 р. позов був розглянутий: острів залишився українським, а частина шельфу відійшла до Румунії.

Україна й усі її сусіди є членами *ОБСЄ* (Організації з питань безпеки і співробітництва в Європі). Вони зобов'язані брати участь в урегулюванні політичних та міжнаціональних конфліктів, забезпечувати свободу слова, вести боротьбу з торгівлею людьми, проявами нетерпимості різних видів тощо.

▶ Визначте позитивні та негативні риси політико-географічного положення України. Як вони впливають на економічні зв'язки України із сусідніми державами?

Економічна оцінка державного кордону України. *Держави-сусіди першого порядку*, які мають суміжні з Україною кордони по суходолу на заході (окрім *Молдови*) належать до країн середнього рівня економічного розвитку. Це *Польща*, *Угорщина*, *Словаччина* та *Румунія*. Вони пройшли період активного реформування економіки в 90-х рр. XX ст. й нині є членами *Європейського Союзу* (ЄС). Україна проголосила стратегічний курс на вступ до ЄС. Обсяги торгівлі із західними сусідами постійно зростають. Найсуттєвіші експортні поставки товарів серед країн ЄС здійснюються до Польщі. Крім того, ця країна є привабливою для українських трудових мігрантів. Найбільші імпорتنі надходження товарів припадають на Польщу та Угорщину. Вигідність сусідського положення нашої держави визначається також оптимальною відстанню до багатьох високорозвинутих країн Європи. Окрім ЄС в останні роки суттєво збільшується експорт та імпорту товарів і послуг з південним сусідом України – *Туреччиною*.

Східні та північні сусіди України (*Росія* та *Білорусь*), а також *Молдова* належать до країн з перехідною економікою, які, здійснюючи низку реформ, перейшли від планової до ринкової економічної системи. Через військову агресію з боку Росії скорочується її частка в економічних зв'язках з нашою державою. Важливе значення в імпорті України посідає Білорусь. Україна для Білорусі є третім за значенням економічним партнером.

Реформування адміністративно-територіального устрою України. **Адміністративно-територіальний устрій** – поділ території на окремі частини – адміністративні одиниці, залежно від якого створюються і діють органи державної влади та місцевого самоврядування. **Адміністративна одиниця** – частина території країни, що має місцеве управління.

Систему адміністративно-територіального устрою України (за ст. 132, 133 Конституції України) становлять одиниці трьох рівнів: 1) вищого – *Автономна Республіка Крим (АРК), 24 області, міста Київ та Севастополь* зі спеціальним статусом центрального підпорядкування; 2) середнього – *адміністративні райони, міста з районним поділом*; 3) первинного – *міста без поділу на райони, райони у містах, селища, села* (мал. 123).

► 1. Покажіть на карті адміністративні одиниці України вищого рівня. Назви яких областей не збігаються з назвами їхніх обласних центрів? 2. Визначте, які області: а) є найбільшою та найменшою за площею; б) мають водночас вихід до моря та до державного кордону на суходолі; в) розміщені по обох берегах Дніпра.

Мал. 123. Адміністративно-територіальний устрій України

З березня 2014 р. анексовані Росією та мають статус тимчасово окупованих територій Автономна Республіка Крим та місто Севастополь. Крім того, з квітня 2014 р. суверенітет України тимчасово не поширюється на частину територій Донецької та Луганської областей, зайнятих російськими та проросійськими силами. Верховна Рада України визнала ці території тимчасово окупованими 17 березня 2015 р.

За географічними ознаками адміністративно-територіального устрою адміністративні одиниці поділяють на регіональні одиниці та населені пункти. До *регіональних одиниць* належать АРК, області, райони, міста з особливим статусом. Населені пункти в Україні поділяють на *міста, селища та села*. Населені пункти в Україні мають місцеве самоврядування. Нині в Україні є 460 міст, 885 селищ та понад 28 300 сіл. У 2015 р. в Україні розпочалася *адміністративно-територіальна реформа*, що полягає в наданні більших повноважень органам місцевого самоврядування (децентралізації) і зміні адміністративно-територіального поділу. Відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» замість понад 11 тисяч місцевих рад буде створено 1 500–2 000 *об'єднаних територіальних громад* (ОТГ). Вони утворюються внаслідок добровільного об'єднання суміжних територіальних громад сіл, селищ, міст. Об'єднана територіальна громада, адміністративним центром якої визначено місто, є міською територіальною громадою; центром якої визначено селище міського типу, – селищною; центром якої визначено село, – сільською. Станом на середину 2018 р. а території України було створено 728 ОТГ, в яких проживає 6,3 млн осіб.

1. Які характерні риси Української держави? **2.** Схарактеризуйте політико-географічне положення України на глобальному та регіональному рівнях. **3.** Дайте політико-економічну оцінку державного кордону України. **4.** Які існують проблеми щодо адміністративно-територіального устрою України? **5*.** Як впливає політико-географічне положення на економічний розвиток України та її місце в Європі та світі?

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

1. Гельсінські угоди (Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі) – програма дій для будівництва єдиної, мирної, демократичної Європи.
2. Проблеми і шляхи вдосконалення адміністративно-територіального устрою України.
3. Спірні території та невизнані державні утворення в Європі.

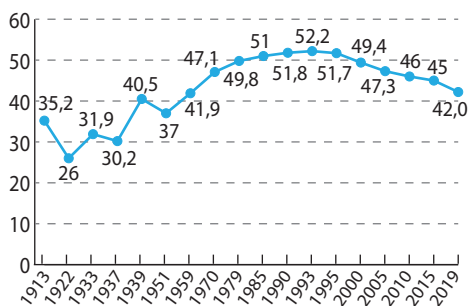
ТЕМА 2. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

§ 29. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Пригадайте! 1. Які існують типи відтворення населення та які їхні характерні ознаки? 2. Що можна визначити за статеві-віковою пірамідою? 3. Що таке демографічне старіння «зверху» та «знизу»? 4. Що таке демографічна політика? 5. Якими ознаками відрізняється міське поселення від сільського? 6. З яких стадій складається процес урбанізації в країнах Європи? 7. Що таке міська агломерація?

Кількість населення України. Україна посідає 38-ме місце в світі та 6-те в Європі за чисельністю населення. У нашій країні проживає близько 42 млн осіб (2019 р.), що становить 0,56% від населення планети. Протягом ХХ ст. кількість населення в країні змінювалося нерівномірно (мал. 124). Після Другої світової війни була тенденція щодо її зростання аж до початку 90-х рр. ХХ ст. й досягла максимальної позначки 52,2 млн осіб у 1993 р. Але з того часу почалося неухильне скорочення кількості населення. За останні чверть століття в країні громадян стало менше на 10 млн осіб. У наш час тенденції до скорочення кількості населення зберігаються. Є три групи чинників: економічні, соціальні та екологічні. *Економічні негаразди* пов'язані з глибинною кризою, що її переживає наша країна на шляху переходу від планової до ринкової економіки. *Соціальні причини* скорочення населення зумовлені недостатнім фінансуванням системи охорони здоров'я, зростанням кількості розлучень, стрімким збільшенням частки людей літнього віку, виїздом з країни людей працездатного віку за кордон. *Екологічна ситуація* в багатьох регіонах країни є складною через значне забруднення навколишнього середовища, аварію на Чорнобильській АЕС. Це призводить до зростання рівня захворюваності та смертності.

Відтворення населення: показники та чинники народжуваності й смертності. Для України характерні перший (звужений) тип відтворення населення, дуже низькі показники народжуваності (10,5‰ у 2016 р.) й високі – смертності (14,4‰), тому й низький природний приріст (–3,9‰). Отже, для України

Мал. 124. Графік зміни кількості населення України у ХХ – ХХІ ст.

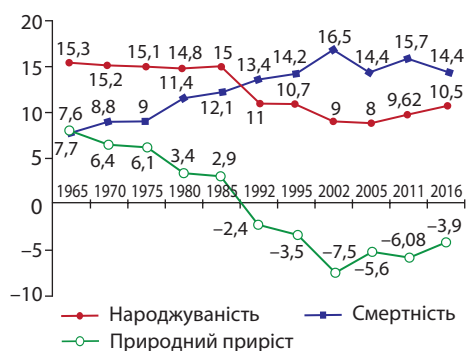
характерна *депопуляція*, коли рівень смертності перевищує рівень народжуваності. У сільській місцевості темпи депопуляції є ще більшими через переїзд молоді до міст та абсолютне переважання частки людей літнього віку. Це призводить до вимирання сіл. Щотижня в Україні зникає одне село.

Показники природного приросту населення в Україні свідчать про кризу в демографічній ситуації. Це пов'язують із впливом *природних чинників*, як-то зростання середньої тривалості життя та стрімке «старіння» населення. Аналіз статистичних даних показує, що очікувана тривалість життя в Україні вища у жінок, ніж у чоловіків майже на 10 років (відповідно 76,2 та 66,3 року). «Старіння» населення спричиняє зменшення частки працездатного населення, посилює тиск на медичні та соціальні установи, важким тягарем податків лягає на плечі працюючих. Слід також додати *соціально-економічні чинники* зниження рівня народжуваності, такі як зайнятість жінки на роботі, пізній вступ людей у шлюб, часті розлучення подружжів, підвищення рівня культури суспільства, поширення міського способу життя, виробничий травматизм, поширення шкідливих звичок, нещасні випадки тощо. До зазначених чинників додаються глибока затяжна криза в економіці та соціальній сфері, неякісна медицина, військові дії на території країни, еміграція молодого населення.

Просторові відмінності відтворення населення. Показники відтворення населення в Україні мають певні територіальні відмінності. Так, традиційно найвищим рівнем народжуваності та нижчим за середній по країні рівнем смертності вирізняються західні області, особливо *Рівненська, Закарпатська та Волинська*. Там невисокий додатний показник природного приросту або близький до 0%. Такі самі демографічні особливості характерні й для столиці. *Київ* має найвищі показники додатного природного приросту в країні.

Для промислових областей з високою часткою міського населення (*Харківської, Запорізької, Дніпропетровської*) характерні низька народжуваність та висока смертність, що спричиняє значно вищі за середні по країні показники депопуляції. Це пояснюється негативною екологічною ситуацією, деіндустріалізацією, переїздом заможних людей на постійне місце проживання до столиці.

Екстремально низькі показники народжуваності характерні для областей, на території яких відбуваються військові дії – *Луганської та Донецької*; для областей зі значною часткою сільського населення: *Чернігівської, Сумської, Черкаської, Полтавської, Кіровоградської*. У цих областях не лише низький рівень народжуваності, а й надто високий рівень смертності, який майже в 1,5 раза перевищує середній показник по країні. Сільське населення страждає від гострих соціально-економічних проблем, що ставить його на межу вимирання. Злидні та безробіття, занепад

Мал. 125. Графік зміни показників природного руху населення України в 1965–2016 рр.

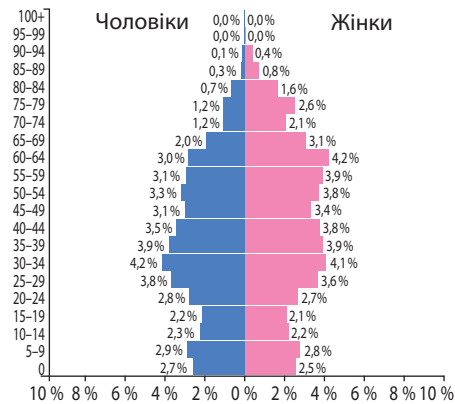
► **1.** Проаналізуйте графік зміни показників природного руху населення у 1965–2016 рр. (мал. 125) і зазначте: а) як змінювалися показники народжуваності та смертності в країні протягом останніх 50-ти років; б) в який час ці графіки перетнулися й чому; в) у які роки та з яких причин найбільш суттєво змінилися показники природного приросту населення України. **2.** Поміркуйте, які заходи сприятимуть зменшенню рівня депопуляції в Україні.

соціальної сфери (відсутність якісної освіти, дошкільних та культурних закладів) примушують молодь залишати села. «Старіння» селян призвело до погіршення демографічної ситуації та вимирання українських сіл. Найвищими темпами скорочується населення *Чернігівської області*. Без заохочення молоді до роботи й проживання в сільській місцевості демографічні проблеми подолати неможливо.

Особливості статевого та вікового складу населення України. У статевій структурі населення України помітні значні відмінності між часткою жіночого та чоловічого населення: відповідно 53,8 та 46,2%. За статево-віковою пірамідою помітно, як змінюється співвідношення чоловіків та жінок за віковими категоріями (мал. 126). Якщо у віці до 14 років хлопчиків трохи більше, то в віці понад 40 років переважають жінки. Біологічні причини цього – генетично зумовлена вища смертність та менша тривалість життя чоловічого населення. Серед соціальних причин: робота у важких та небезпечних умовах, згубні звички, вищий відсоток травматизму серед чоловіків, переважання чоловічого населення серед емігрантів. В останні роки ще додалася участь у військових операціях на сході України.

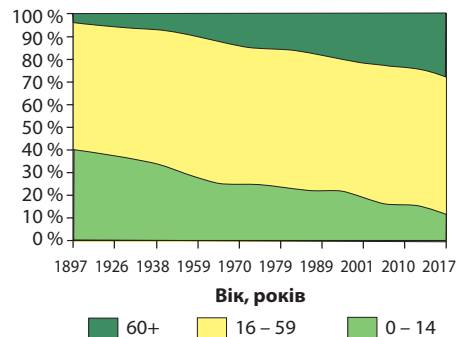
З першим типом відтворення населення в Україні пов'язаний *регресивний тип* вікової структури населення з малою часткою дітей (0–14 років) та великою часткою літніх людей (в Україні – понад 60 років). Згідно зі статистикою нині в нашій державі живе 11,9 млн пенсіонерів, у т. ч. за віком – понад 9,8 млн. В Україні стрімко відбувається *демографічне старіння* як «зверху», так і «знизу» (доведіть це за мал. 127). Однією з характеристик демографічної «старості» населення є його середній вік. За останні чверть століття середній вік українців збільшився з 36,5 до 40,5 року. Особливо швидко цей процес відбувся серед міського населення: середній вік зріс з 34,8 до 40,4 року, тоді як серед сільського – з 39,8 до 40,7 року. Середній вік жінок становить 42,9 року, чоловіків – 37,7 року.

В Україні спостерігаються відмінності у віковій структурі населення між регіонами. Так, наймолодше населення характерне для західних областей з вищим природним приростом населення: *Закарпатської, Рівненської, Волинської*; найстаріше – для областей з переважанням сільських поселень: *Чернігівської, Сумської, Полтавської*. Також значною є частка літніх людей на Донбасі.

Мал. 126. Статево-вікова піраміда населення України (2017 р.)

▶ **1.** За статево-віковою пірамідою України (див. мал. 126) обчисліть: а) яку частку населення (у %) становлять люди різних вікових груп: діти (Д) – 0–14 років, працездатні (П) – 15–60 років, літні люди (Л) – 60+ років; б) коефіцієнт демографічного навантаження (ДН), потенційного заміщення (ПЗ) та пенсійного навантаження (ПН) (див. § 21). **2.** За одержаними даними оцініть рівень забезпеченості України людьми працездатного віку нині та в майбутньому.

Мал. 127. Демографічне старіння населення України

Міграційні процеси в Україні. Українці на світовому та регіональному ринку праці. В Україні спостерігається незначне, але *позитивне сальдо міграції*. За даними 2017 р. з країни емігрувало близько 22,9 тис. осіб, а прибуло 33,5 тис. іммігрантів. Але від'їжджають переважно кваліфіковані робітники та науковці, а прибувають – біженці та переселенці: вихідці з Кавказу, країн Центральної та Східної Азії, Молдови. Серед них є багато нелегальних мігрантів. Найбільший приріст мігрантів характерний для Києва, Київської та Одеської областей.

Трудова міграція з України зростає. За даними Світового банку, наша держава посідає 5-те місце в світі за кількістю емігрантів (близько 6,6 млн осіб). Це спричинено низкою чинників: високий рівень безробіття, низький рівень життя та соціального забезпечення, потреба в фінансах на відкриття власного бізнесу, незадоволення умовами праці, а також нерівність доходів порівняно з різними країнами. Водночас під впливом глобалізації зростає попит на кваліфіковану й водночас дешеву українську робочу силу. Найбільш привабливими для українців є країни Європи (*Польща, Чехія, Німеччина, Угорщина, Італія, Іспанія, Португалія*), *Росія, Канада, США*.

В Україні розроблено *міграційну політику*, цілями якої є зменшення масштабів зовнішньої міграції, стимулювання повернення емігрантів на батьківщину та контроль за перетином державного кордону. Міграційна політика суттєво впливає на стан трудового потенціалу й є складовою демографічної політики. Адже найчастіше виїжджають за кордон люди працездатного віку: $\frac{2}{3}$ з яких у віці від 15 до 39 років; вони становлять основний трудовий потенціал. Майже $\frac{1}{3}$ емігрантів – люди з вищою освітою. Україна є учасницею Міжнародної організації праці (МОП) та Міжнародної організації з міграції (МОМ). Основними напрямками їхньої діяльності є захист прав трудових мігрантів, попередження та запобігання торгівлі людьми, захист і реінтеграція потерпілих від торгівлі людьми тощо. МОМ здійснює Програму управління міграційними переміщеннями в партнерстві з урядами США, Канади, країн Європи, Нової Зеландії та Австралії, Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців. Ця програма надає допомогу щодо організації переїзду мігрантів, підготовки документів, добровільного повернення та консультування.

Через *політичні причини* в Україні загострилася проблема незаконного в'їзду в Україну біженців з країн Азії. Унаслідок військової конфронтації на Донбасі з 2014 р. виникла проблема внутрішніх біженців із зони бойових дій. Так, з окупованих територій Донецької і Луганської областей вимушені були переселитися в інші частини України понад 1 млн осіб.

Демографічна політика в Україні. Україна багато чого запозичила щодо проведення демографічної політики, що спрямована на стимулювання народжуваності, із загальноєвропейського досвіду. Її основним напрямом є фінансова допомога сім'ям, зокрема жінці як матері та робітниці. Так, для матерів, які народили дитину, держава надає грошову допомогу, забезпечує передпологову відпустку та трирічну відпустку з догляду за дитиною, створює систему кредитування молодих сімей. Розвиток системи дошкільної освіти дає змогу жінці працювати. Розроблено політику допомоги самотнім батькам. Окрім стимулювання народжуваності важливе значення має збереження здоров'я матері та дитини як пріоритет держави. Велике значення має громадянська захищеність населення як важливий чинник поліпшення демографічної ситуації.

Система розселення. Міські поселення. Процес урбанізації в Україні складався з кількох послідовних стадій (*мал. 128*). Перша – власне **урбанізація** – концентрація населення в містах і поширення міського способу життя. Цей процес розпочався в Україні в XIX ст. й триває певною мірою донині, хоча темпи урбаніза-

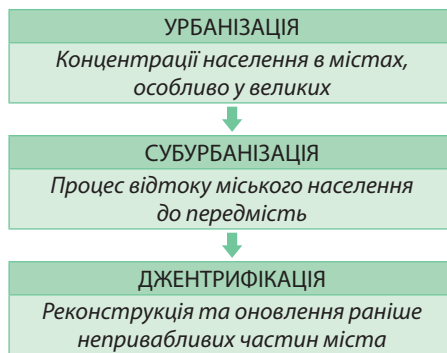
ції уповільнилися. Рівень урбанізації високий – 69,2%. Найвищі її показники мають промислові області сходу та центру: Донецька (90,6%), Луганська (86,8%), Дніпропетровська (83,5%), найменші – західні області: Закарпатська (36,8%), Чернівецька (42,3%), Івано-Франківська (43,1%), Тернопільська (44%), Рівненська (47,4%), Вінницька (50%). Більша частина міського населення в Україні сконцентрована в 41 великому місті (понад 100 тис осіб). 3-поміж них, кількість міст-мільйонерів скоротилася з п'яти до трьох: Київ (2,9 млн осіб), Харків (1,4 млн осіб) та Одеса (1,01 млн осіб). Є 5 надвеликих (500 тис. – 1 млн осіб) міст: Дніпро (976,5 тис. осіб), Донецьк (927,5 тис. осіб), Запоріжжя (750,7 тис. осіб), Львів (758,5 тис. осіб) і Кривий Ріг (639,0 тис. осіб). Через істотний дефіцит робочих місць на селі, недостатній розвиток (або відсутність) побутової та соціальної інфраструктури значна частина сільських жителів тимчасово проживає й працює в містах.

Більшість великих міст *багатофункціональні*. У монофункціональних (вузькоспеціалізованих) містах основою для розвитку господарства є певний напрям виробничої або невиробничої сфери. Виокремлюють міста з такими функціями: *багатогалузеві промислові* (Запоріжжя, Кривий Ріг), *вузькоспеціалізовані промислові* (Шостка), *транспортні* (Чорноморськ, Жмеринка), *курортно-оздоровчі* (Трускавець, Миргород), *релігійні* (Почаїв).

Наприкінці ХХ ст., коли міський спосіб життя (з його забрудненням довкілля, шумом, стресами) вже не влаштовував людей, особливо з високими статками, вони почали залишати центральні райони міст й оселятися в приміській смузі. Так розпочалася друга стадія урбанізації – **субурбанізація** – процес відтоку міського населення до передмість. Це явище пов'язують також з дешевою землею для зведення власного будинку в приміській зоні. Внаслідок субурбанізації розвивалася приміська зона та сформувалося 19 міських агломерацій, в яких проживає близько 36% населення України. Це найбільша форма міського розселення в нашій країні, що формується, коли навколо великого міста або кількох близько розташованих міст (ядра агломерації) виникають міста-супутники та численні міські поселення. До моноцентричних агломерацій належать, зокрема, Київська (5,2 млн осіб), Харківська (2,2 млн осіб), Львівська (1,5 млн осіб), Одеська (1,2 млн осіб), Запорізька (1,1 млн осіб). Біцентричними є Дніпровсько-Кам'янська (2,4 млн осіб), Донецько-Макіївська (2 млн осіб), Ужгородсько-Мукачівська (469 тис. осіб), Лисичансько-Севєродонецька (360 тис. осіб), Калуш-Долинська (298 тис. осіб) та інші. Поліцентрична агломерація сформувалася на Донбасі.

Нині урбанізація набуває нових форм. Розпочався процес протилежний субурбанізації – **джентрифікація**, тобто реконструкція та оновлення раніше непривабливих частин міста та переїзд до них заможних верств населення. Внаслідок цього туди направляються інвестиції для розвитку інфраструктури, кредити на придбання нерухомості, зростають середні статки та культурний рівень мешканців.

Особливості сільських населених пунктів. У нашій країні існує понад 28 300 сіл. Для України характерна *групова форма* сільських поселень – з великими селами у поєднанні з хуторами. Особливості географічного положення, природних умов і ресурсів, історичного розвитку зумовили значні відмінності в розмірах сільських поселень. Так, на Поліссі переважають *малі села*, з населенням

Мал. 128. Урбанізаційні процеси в Україні

200–500 осіб. Вони розташовані на підвищених вододілах річок. Переважають однуличні села. Такий тип сільського розселення називають *вододільним*. Іноді на Поліссі трапляється *хуторський* тип розселення, з невеликою кількістю садіб. У лісостеповій та степових смугах сформувалися *великі села* з населенням 500–1 500 осіб. У Лісостепу села поширені в долинах річок та ярах, у Степу – у балках, близько до рівня ґрунтових вод. Там легше копати криниці, створювати ставки, краще використовувати талі та дощові води. Такий тип розселення називають *долинно-яружним*. Села там часто мають форму правильної шахівниці. У Карпатах люди живуть на полонині та міжгірських улоговинах, як правило, не вище від 800 м над рівнем моря. Такий тип поселень називають *гірсько-долинним*.

- 1.** Поясніть особливості демографічної ситуації в Україні. **2.** Схарактеризуйте статеву-вікову структуру населення України. **3.** Які просторові закономірності демографічних процесів і розселення простежуються на території України? **4.** Які особливості характерні для урбанізаційних процесів в Україні? **5***. Поміркуйте, в чому полягає та чим зумовлена різниця в якості життя у великих і малих, моно- і багатофункціональних містах. **6***. Поясніть, як впливає система розселення на розміщення виробництва та соціальної інфраструктури.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 9. Аналіз картограм народжуваності, смертності, природного приросту, густоти населення, урбанізації в Україні.

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

1. Сучасна географія трудової еміграції з України.
2. Соціальні проблеми монофункціональних міст.
3. Чому зникають села з карти України?
4. Встановлення зв'язку між рівнем забруднення навколишнього середовища та рівнем захворюваності населення на прикладі населених пунктів різного розміру (села, селища, малого міста, середнього міста, міста-мільйонера).

ТЕМА 3. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНОМУ ПОДІЛІ ПРАЦІ

§ 30. КОНКУРЕНТНІ ПЕРЕВАГИ УКРАЇНИ НА СВІТОВИХ РИНКАХ СИРОВИНИ ТА МЕТАЛІВ

Пригадайте! 1. Як ви розумієте поняття «конкурентні переваги»? 2. Які показники визначають суспільно-економічний розвиток держави? 3. Чим спричинена зональна спеціалізація сільського господарства? 4. Які існують закономірності поширення в земній корі родовищ рудних ресурсів? Якою рудною сировиною відома Україна? 5. Які існують старі та новітні способи виплавки сталі?

Сучасні риси національної економіки України. За підсумками 2017 р. економіка України посідає 62-ге місце серед всіх економік світу та 22-ге з-поміж країн Європи за загальним розміром ВВП, який становить 93,55 млрд доларів США. З розрахунку ВВП на одну особу – 133-тя позиція в світі – \$2 205,67 на рік. Україна – потенційно багата країна, що усвідомлює себе й сприймається ззовні як політична й економічно міцна індустріально-аграрна держава рівня Польщі або Туреччини. Після розпаду Радянського Союзу Україна пережила жорстку економічну депресію: крах економіки та гіперінфляція призвели до катастрофічного скорочення ВВП. Починаючи з 2000 р., економіка України стабільно зростає, аж до 7% річних. Економіка України сильно постраждала від світової економічної кризи

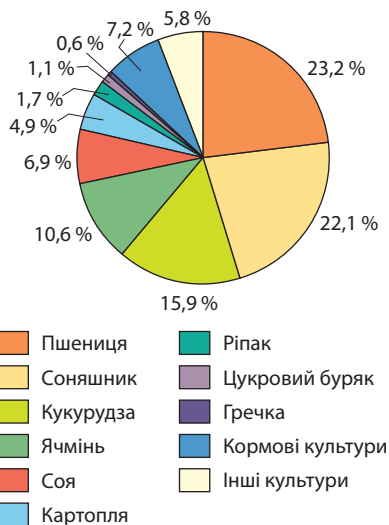
2008 р., коли гривня знецінилась на 38% відносно долара США. У той самий час виробництво було спрямоване на експорт, який давав надприбутки, відповідно високою була ціна продукції на внутрішньому ринку. У 2010 р. Україна повністю змінила економічний курс, метою якого став розвиток внутрішнього ринку. Почалося зростання економіки. Однак внаслідок військової агресії Росії на Донбасі 2014 р. економіка України зазнала нищівного удару. Протягом 2014–2015 рр. через політичну та економічну кризу, військові дії сумарне падіння ВВП становило близько 16%. Зниження реальної заробітної плати та висока інфляція спричинили звуження внутрішнього споживчого попиту через військовий конфлікт на сході України. За останні 3 роки національна економіка почала поступово зростати: приблизно на 2,4% щороку.

Конкурентні переваги України на світових ринках сільськогосподарської продукції. Завдяки комфортним природним умовам і багатим земельним ресурсам сільське господарство є одним з провідних виробництв в економіці України. Воно не лише може забезпечувати населення нашої держави якісними продуктами, а й становить значну частку в зовнішній торгівлі України. Українські виробники постачають сільськогосподарську продукцію до 190 країн світу. Частка сільського господарства в структурі ВВП України становить 14,4%. За вартістю виробленої за рік сільськогосподарської продукції наша держава є першою в Європі. У структурі вартості переважає рослинництво, на яке припадає 69,3% (мал. 129). Решту 30,7% дає тваринництво.

Основною *хлібною культурою* України є *пшениця*. Найчастіше культивують *озиму пшеницю*. В Україні вона становить 38,9 ц/га. Вирощують в Україні озиму пшеницю в зонах Степу та Лісостепу на родючих чорноземних ґрунтах. Ярі пшениці вирощують значно менше. За посівними площами в нашій державі пшениця є безперечним лідером: під нею засіяно 23,2% усієї ріллі. Валовий збір пшениці в Україні становить майже 3,3% світового збору. За цим показником у 2016 р. наша держава була на 7-му місці в світі та 2-му в Європі (після Франції).

Серед *зернофуражних культур* за посівними площами лідером є *кукурудза*, під якою зайнято 15,9% ріллі. Дуже теплолюбна та вибаглива до ґрунтів, кукурудза на зерно культивується в Україні у переважно у степовій зоні, дає високі врожаї – 57,1 ц/га. В останні роки наша держава стрімко піднялася в рейтингах за валовим збором цієї культури, посівши в 2016 р. 6-те місце в світі та 1-ше в Європі з показником 2,4% світових зборів. Нині кукурудза забезпечує 23% усього експорту сільськогосподарських товарів нашої країни.

Серед *круп'яних культур* України найбільші площі зайнято під *гречкою*. Цю холодостійку, не вибагливу до ґрунтів рослину вирощують на Поліссі. Недоліком цієї культури є низька врожайність – 10 ц/га, через те площ під гречкою небагато.

Мал. 129. Структура посівних площ в Україні (2016 р.)

▶ Проаналізуйте діаграму структури посівних площ в Україні (див. мал. 129). Поміркуйте, які із зазначених культур можуть забезпечити нашої державі конкурентні переваги на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

У зв'язку з великим попитом на світовому ринку на низку *технічних культур* в Україні за останні 25 років площі під ними зросли в 2,5 раза. Більшість технічних культур потребують ґрунтів доброї якості, однак і сильно їх виснажують. Нині провідними технічними культурами в Україні, під якими зайнято найбільше ріллі, є соняшник, соя, ріпак та цукровий буряк.

Соняшник займає близько 22% усіх посівних площ в Україні. Його основні посіви зосереджено на чорноземах у степовій зоні та на півдні Лісостепу. Найвища концентрація посівів спостерігається у Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській та Харківській областях. Щорічний валовий збір цієї культури постійно збільшується. Країна посідає 1-ше місце в світовому рейтингу, забезпечуючи понад 28% світового виробництва соняшнику.

За останні 25 років у нашій державі посівні площі під *соєю* збільшилися майже в 20 разів. Нині Україна посідає 8-ме місце в світі та 1-ше в Європі за валовим збором сої (1% зборів світу) та 7-ме місце за її експортом. Вирощування її в лісостеповій та степовій зонах – на зрошенні. Багаті на білок соєві боби використовують для одержання олії та як замітник тваринного білка.

Ріпак вирощують для одержання технічної олії та відносно дешевого біопалива, а також цінних зелених кормів, багатих на білок. Площі під ним зростають й нині становлять близько 1,7% ріллі. Волого- та теплолюбний ріпак вирощують переважно в західній частині лісостепової зони, зокрема у Хмельницькій, Тернопільській, Львівській, Вінницькій областях.

Важливе значення з-поміж технічних культур України має *цукровий буряк*. Ця вибаглива до умов вирощування рослина культивується переважно в межах лісостепової зони. З початку 90-х рр. ХХ ст. посівні площі під цукровим буряком у нашій державі скоротилися у 5,5 раза, а валовий збір – у 4,3 раза; нині площі під цією культурою становлять лише 1,1% ріллі. Майже половина з цих площ припадає на Вінницьку, Хмельницьку, Харківську та Тернопільську області, хоча врожайність цукрового буряку в нашій державі висока – 435 ц/га. Нині наша держава займає лише 6-те місце в світі та 3-тє в Європі (після Франції та Німеччини) за зборами цукрового буряку.

Протягом останніх десятиліть площі під *картоплею* в нашій державі змінювалися мало, а врожайність зростала. Нині ця культура займає 4,9% ріллі й дає 161,4 ц/га. Через невибагливість рослини до умов зростання її можна культивувати практично по усій території України. Проте найбільші її площі зосереджено на Поліссі та Прикарпатті. У 2016 р. Україна дала 5,9% світового валового збору картоплі. Це 1-й показник у Європі та 4-й у світі.

Тваринництво в Україні спеціалізується на виробництві продовольчих товарів: молока, м'яса, яєць. Воно надає для промислової переробки й непродовольчу сировину: вовну, шкури, хутро, пір'я, пух. Це все одержують від основних сільськогосподарських тварин, якими в Україні є велика рогата худоба, свині та свійська птиця. З експортом меду Україна увійшла на європейський ринок.

У сучасних умовах найбільш конкурентоспроможним на зовнішньому ринку є українське *птахівництво*. Його основною кормовою базою є фуражне зерно, яке переробляють на комбікорми. Через необхідність швидкої реалізації продукції птахівництво розвивається в приміських зонах. Птахоферми оснащено сучасним обладнанням. Поголів'я свійських птахів в Україні у 30 разів перевищує поголів'я свиней і забезпечує майже половину всього виробництва м'яса в країні.

Конкурентні переваги України на світових ринках рудної сировини. Україна є однією з країн-лідерів за запасами *залізних руд* у перерахунку на корисну речовину. В нашій країні сконцентровано близько 9% світових покладів цієї рудної сировини, що відповідає 5-му місцю в світі та 1-му в Європі. Україна

забезпечує близько 3% світового видобутку залізних руд, посідаючи 6-те місце в світі та 1-ше в Європі. Основним районом розвитку залізорудної промисловості є Придніпров'я. Там розташований унікальний *Криворізький басейн*, у якому сконцентровано 68,5% української залізорудної сировини й переважає кар'єрний спосіб видобутку. У ньому є руди різної якості: від багатих (50–67% заліза) до середніх (23–35%). Збагачення криворізьких залізних руд відбувається на п'яти гірничо-збагачувальних комбінатах (ГЗК). Серед них найбільше підприємство такого типу в Європі – *Північний ГЗК* у Кривому Розі. Запаси *Кременчуцького залізорудного району* в 5 разів менші, там переважають руди середньої якості. Для їхнього збагачення працює *Дніпровський ГЗК*. Перспективними для освоєння є найбагатші в світі щодо вмісту заліза руди *Білозерського родовища* із умістом корисної речовини 70%.

В Україні видобувають понад 42% світових запасів *марганцевих руд*. Вітчизняна *марганцеворудна промисловість* сконцентрована у Придніпров'ї на базі унікального за покладами *Південноукраїнського (Придніпровського) басейну* в складі *Нікопольського, Великотокмацького та Інгулецького родовищ*. Там переважає відкритий спосіб видобутку руди.

Україна – одна з небагатьох країн світу, де є поклади *титанових руд*. У нашій країні сконцентровано близько 7,7% світових запасів та 6% світового видобутку ільменіту – мінералу, в якому міститься близько 30% титану. Україна посідає 11-те місце в світі та 2-ге в Європі (після Норвегії) за його покладами. У нашій країні розвідано близько 40 родовищ цього мінералу. Основні запаси належать до розсипних родовищ, де ведеться кар'єрний видобуток: *Іршанське* (Житомирська область) та *Самотканське* (Дніпропетровська область). На їхній базі працюють гірничо-збагачувальні комбінати: відповідно *Іршанський ГЗК* та *Вільногірський державний ГЗК*. Їх спільна потужність становить майже 20% світового випуску ільменітового концентрату. Розвідано та готуються до промислового освоєння інші родовища титанових руд на Житомирщині та Київщині.

► **1.** Обчисліть ресурсозабезпеченість України титановими рудами, якщо їхні розвідані запаси становлять 5 900 тис. т, а розміри щорічного використання – 350 тис. т. **2.** Порівняйте одержані дані з показниками країн-лідерів за запасами титанових руд у світі (Китай) та Європі (Норвегія), якщо їхні розвідані запаси відповідно становлять 220 000 тис. т та 37 000 тис. т, а щорічні розміри використання – 800 тис. т і 260 тис. т.

Конкурентні переваги України на світових ринках металів. У структурі зовнішнього товарообігу нашої держави *чорна металургія* посідає 1-ше місце, що становить близько 45% вартості всього експорту країни. Однак у зв'язку з військовим конфліктом на Донбасі та зменшенням попиту на сталь на світовому ринку у 2017 р., за даними рейтингу Світової асоціації виробників сталі (*World Steel Association, WSA*), українська металургія виплавила 22,7 млн тонн сталі, посівши 12-те місце в світі. 85,5% усієї сталі й прокату експортується переважно до країн Європи та Близького Сходу.

Центри чорної металургії склалися переважно біля родовищ залізних руд у Придніпров'ї. Нині там виплавляють близько 75% чавуну та сталі України. Після приватизації металургійний комбінат *Кривого Рогу* належить найбільшій металургійній компанії світу *ArcelorMittal*. Приватній компанії «Інтерпайп» належать відкритий у 2012 р. в місті *Дніпро* сучасний електросталеплавильний завод і *Новомосковський* трубний завод. Великі металургійні комбінати також працюють у *Запоріжжі* та *Кам'янському*. У Приазов'ї, на перетині транспортних шляхів сполучення, якими ввозять необхідну для переробки сировину, діють потужні металургійні підприємства *Маріуполя*. Вони дають близько 20% продукції чорної

металургії країни. Один з них – «Азовсталь» – найбільший металургійний комбінат України. Металургійні підприємства Маріуполя є приватною власністю найбільшої гірсько-металургійної холдингової компанії «Метінвест». Вони виробляють та експортують плоский, сортовий та фасонний прокат, труби для теплових мереж, труби загального призначення. В останні роки для європейських замовників освоєно виробництво атмосферостійкого прокату, що не зазнає корозії.

Конкурентоспроможним на світових ринках є українське виробництво титану, що його застосовують у аерокосмічній промисловості, будівництві, медицині, виготовленні спортивного інвентаря. Нині в світі лише Україна, Китай та США мають повний цикл виробництва титанового прокату: ільменіт – титанова губка (порожнистий титан з домішками Феруму, Силіцію, Карбону) (мал. 130) – зливки – прокат. В Україні титанова промисловість перебуває повністю під контролем Групи приватних компаній Group DF. Найбільше з підприємств – Запорізький титано-магнієвий комбінат, що одержує титановий концентрат з Іршанського та Вільногірського ГЗК. Це єдиний виробник титанової губки в Європі. Освоєно також виробництво титанових зливок, що їх широко застосовують як конструкційний матеріал в атомній енергетиці, хімічному машинобудуванні, суднобудуванні та в багатьох інших промислових галузях. У Києві при Інституті електрозварювання імені Євгена Патона НАН України існує науково-виробничий центр «Титан», у якому розробляють технології з виробництва високоякісних і довговічних титанових труб.

Мал. 130. Титанова губка

Світовим стандартам якості відповідає феронікель українського виробництва, що налагоджене в селищі Побузьке. Власником комбінату є іноземна компанія Solway Investment Group. Підприємство приділяє багато уваги модернізації виробництва: розвитку енергозберігальних технологій та екологічного обладнання та основи впровадження новітніх технологій.

1. Схарактеризуйте сучасні риси національної економіки України.
2. Які чинники зумовили розвиток в Україні сільського господарства?
3. Назвіть конкурентні переваги української економіки на світових ринках рудної сировини та металів.
- 4*. Чи здатна сировинна спеціалізація економіки, що заснована на первинному секторі, забезпечити країні високий рівень економічного розвитку в сучасному світі?

§ 31. КОНКУРЕНТНІ ПЕРЕВАГИ УКРАЇНИ НА СВІТОВИХ РИНКАХ ПРОДУКЦІЇ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Пригадайте! 1. Що таке паливно-енергетичний баланс? 2. Які види електростанцій відносять до відновлюваних джерел енергії (ВДЕ)? 3. Якими видами продукції відоме українське виробництво машин та устаткування?

Сучасні тенденції та регіональні відмінності розвитку енергетики в Україні. Україна є великим виробником і водночас споживачем електроенергії. У 2018 р. було одержано 163,7 млрд кВт-год, що становить 0,7 % світового виробництва (27-місце в світі та 8-ме місце в Європі). Найбільшими споживачами електроенергії в Україні є промисловість (близько $\frac{2}{3}$), побут (понад $\frac{1}{4}$), транспорт (майже $\frac{1}{10}$), сільське господарство та будівництво. Виробництво електроенергії в країні ґрунтується на використанні атомної енергії (АЕС), спалюванні вугілля, мазуту, природного газу (ТЕС), використанні енергії води (ГЕС), сонця (СЕС) та вітру (ВЕС). Значення різних типів електростанцій у паливно-енергетичному балансі України

за останні 25 років суттєво змінилося (табл. 8). Тривалий час переважали теплові електростанції. Через зростання цін на імпортований природний газ, а потім через військові дії та втрату контролю над вугільними шахтами Донбасу значно зросла роль атомної енергетики. Роль гідроенергетики є допоміжною. Проводяться роботи з розширення використання відновлюваних джерел енергії (ВДЕ).

Таблиця 8

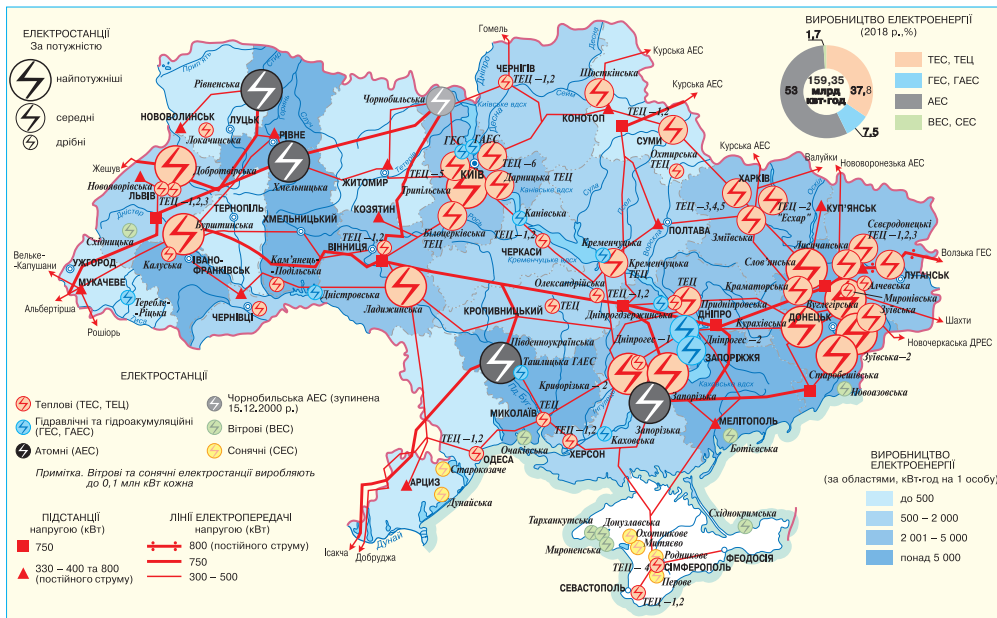
Тенденції розвитку електроенергетики в Україні

Тип електростанції	Виробництво електроенергії, %						
	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018
ТЕС	70,3	58,2	48,0	47,5	47,1	41,2	37,8
АЕС	26,0	36,5	45,0	45,5	46,0	53,7	53,0
ГЕС	3,7	5,3	7,0	7,0	6,9	4,2	7,5
ВЕС, СЕС	–	–	–	Незначне	Незначне	0,9	1,7

У країні велике значення має атомна енергетика. Роботою АЕС керує державне підприємство «Енергоатом», якому підпорядковуються чотири АЕС: Запорізька (найпотужніша електростанція в Європі й 3-тя за потужністю серед АЕС у світі), Південноукраїнська, Рівненська та Хмельницька (мал. 131). За встановленою потужністю ядерних енергоблоків Україна посідає 7-ме місце в світі. На діючих АЕС працює 15 енергоблоків загальною потужністю понад 13,8 млн кВт. Планується доведення частки виробництва електроенергії на АЕС до 60 %.

▶ 1. За таблицею 8 поясніть, які зміни й чому відбулися в структурі електроенергетики України. 2. Порівняйте перспективи розвитку електроенергетики в Україні та країнах ЄС.

Тема 3. Економіка України в міжнародному поділі праці

Мал. 131. Електроенергетика України

Теплові електростанції використовують різні види переважно імпортованого палива: вугілля, мазут, природний газ. Основними в розміщенні ТЕС є споживчий та сировинний чинники з переважанням першого. Оскільки ТЕС є найбруднішим

▶ 1. За картою електроенергетики (див. мал. 131) поясніть чинники розміщення електростанцій різних типів. 2. Поясніть причини нерівномірності розміщення електростанцій на території України.

джерелом енергії, то обираючи місце для її будівництва, враховують екологічний чинник. Концентруються теплові електростанції (ТЕС) у великих промислових районах або біля великих міст, тому основними двома «кущами» зосередження ТЕС в Україні є Донбас (*Вуглегірська, Старобешівська, Кураховська, Зуївська, Слов'янська, Луганська*) та промислове Придніпров'я (*Запорізька, Криворізька, Придніпровська*). З віддаленням від промислових районів кількість ТЕС зменшується. Так, потужні ТЕС збудовано біля Києва (*Трипільська*), Харкова (*Зміївська*), на Вінниччині (*Ладизинська*), на Прикарпатті (*Бурштинська, Добротвірська*).

Гідроелектростанції (ГЕС) відіграють в економіці України допоміжну роль. Вони дають лише 7,5% електроенергії України. Великі ГЕС зведено на Дніпрі (каскад із шести ГЕС) та Дністрі. Для покриття пікових навантажень працюють гідроакумулятивні електростанції (ГАЕС): *Ташлицька, Київська, Дністровська*.

В останні десятиліття в нашій державі посилюється інтерес до використання невичерпних природних ресурсів, що не завдають шкоди навколишньому середовищу. Однак, поки на них припадає 1,7% виробленої в країні електроенергії. Використання ВДЕ розпочато в південних частинах країни. Так, *сонячні електростанції (СЕС)* займають значні площі малоприсадатних для сільськогосподарського використання земель в Одеській області та Автономній Республіці Крим (мал. 132). У південній та західній частинах країни діють *вітрові електростанції*. Перспективним щодо розвитку вітрової енергетики є район Українських Карпат. В Україні є певні можливості для розвитку *геотермальної енергетики*, що використовує внутрішнє тепло Землі. Перша дослідна ГеоЕС зведена біля Ужгорода для теплопостачання теплично-парникового комбінату та тваринницької ферми.

Мал. 132. СЕС поблизу села Старокозаче (Одеська область)

Замкнутий технологічний цикл розроблення й виробництва літаків в Україні. За рівнем розвитку літакобудування Україна належить до найбільш розвинутих держав світу. Центрами авіаційної промисловості є *Київ* і *Харків*. Українське державне підприємство «Антонов» випускає одні з найкращих у своєму класі літаки, а також космічні літальні апарати. Саме на цьому підприємстві було створено найбільші в світі вантажні літаки: серійний літак «Руслан» (АН-124), який підіймає 150 т та одиничний екземпляр літака «Мрія» (АН-225), вантажомісткістю 250 т! (мал.133). Двигуни для літаків складають на одному з провідних у світі підприємств цього профілю – *«Мотор Січ»* у *Запоріжжі*.

Мал. 133. Літак «Мрія» (АН-225)

Виробництво авіаракетної техніки. Україна відома розробками та виробництвом бойових ракетних комплексів і ракетно-космічних систем, що їх створюють на *Південному машинобудівному заводі (м. Дніпро)*, який входить до холдингової компанії «Державне космічне агентство України». На підприємстві налагоджено серійне виробництво супутників і космічних систем «Зеніт» – ракетно-космічних комплексів для виведення на орбіту корисного вантажу масою до 12 т. Україна бере участь у Міжнародній програмі «Морський старт», у рамках якої здійснено десятки успішних запусків ракети-носія «Зеніт-3SL» із закордонними комерційними супутниками. На Південному машинобудівному заводі («Південмаш») створили шасі для вітчизняних літаків Ан-140 та Ан-148 розробки ДП «Антонов».

Науковим осередком «Південмашу» є ДП «Конструкторське бюро «Південне» ім. Михайла Янгеля». Напрямами його діяльності є проектування ракет

космічного призначення («Циклон», «Зеніт», «Дніпро», «Маяк», «Антарес»), бойових ракетних комплексів (Р-12, Р-14, Р-16, РТ-20П, Р-36 та інші), космічних апаратів (супутників різного призначення, в т. ч. для дистанційного зондування Землі), двигунів. До інноваційних проектів КБ «Південне» належать, зокрема, система антиастероїдного захисту, космічна сонячна електростанція «Сонячний ключ», туристичний космічний апарат тощо.

Через зменшення фінансування дослідницьких програм і скорочення замовлень «Південмаш» почав складати цивільну продукцію: трактори марки «ЮМЗ», що їх експортує до 11 країн світу; великі сівалки; ґрунтообробні машини (за ліцензією німецької фірми *Dutzi*); тролейбуси розробки КБ «Південне» для внутрішнього та світового ринків; трамваї за конструкторсько-технічною документацією ТОВ «Татра-Юг»; турбіни для ВЕС (за ліцензією фірми *Windpower*); автоматизовані лінії для виробництва маргарину, майонезу, обладнання для м'ясопереробної продукції та ін.

З початком російської агресії реалізується комплекс відновлювальних дій щодо ракетного потенціалу – Ракетна програма України. У рамках програми КБ «Південне» розробило нові ракетні комплекси з крилатими ракетами «Коршун» та гіперзвукові ракети. У КБ «Луч» (Київ) розроблено керовану ракету «Вільха» та крилату ракету «Нептун».

Виробництво автомобілів: тенденції розвитку, міжнародне кооперування. За останні роки через економічну кризу та нездатність протистояти за ссиллю іноземної продукції автомобілебудування України суттєво змінилося як за характером своєї діяльності, так і за розміщенням. *Запорізький та Кременчуцький заводи* нині припинили випуск власних марок автомобілів. У рамках міжнародного кооперування вони перейшли до великовузлового складання легкових автомобілів і позашляховиків компаній Німеччини, Республіки Кореї, США.

На внутрішньому ринку автобусів нині панує корпорація «Богдан» (Черкаси), що об'єднує потужності для виробництва автобусів і тролейбусів, легкових і вантажних автомобілів, електробусів, комерційної та спеціалізованої техніки, а також має власну розгалужену торгівельно-сервісну мережу по всій країні. Нині це найбільший автовиробник в Україні, що може випускати 120 – 150 тис. легкових і 15 тис. вантажних автомобілів на рік. У 2005 р. корпорація «Богдан» придбала у власність потужності автозаводу в *Луцьку*. Нині там налагоджено виробництво автобусів, мікроавтобусів, тролейбусів, електробусів, а також великовузлове складання легкових автомобілів Республіки Кореї.

В останні роки в Україні відновилося вітчизняне виробництво тролейбусів і трамваїв (*Київ, Дніпро*). Корпорація «Електрон» (*Львів*) випускає електробус «Електрон» – екологічний міський транспорт нового покоління, що може без підзарядження акумуляторів долати до 300 км (мал. 134). Крім того, корпорація «Електрон» є виробником спеціальних автомобілів для комунального господарства та екстреної медичної допомоги.

Виробництво сільськогосподарської техніки. В Україні найбільшим центром виробництва комбайнів є «Херсонський машинобудівний завод».

На полях працюють зернозбиральні комбайни «Славутич», «Скіф», а також жатки для збирання кукурудзи та соняшнику, пристосування для збирання насіння ріпаку та гірчиці. Частина техніки йде на експорт до країн Європи.

Мал. 134. Електробус «Електрон»

▶ Поясніть причини змін, що відбулися у автомобілебудуванні України за останні десятиліття.

Деталі та вузли для тракторів виробляють на Харківському тракторному заводі (ХТЗ) – найбільшому в країні підприємстві з виробництва гусеничних і колісних сільськогосподарських тракторів (більш ніж 250 найменувань сільськогосподарських машин і знарядь) (мал. 135). Освоєно виробництво орно-просапних тракторів, призначених для обробки та збирання цукрового буряку, кукурудзи, соняшнику, картоплі, гречки, сої та інших культур. У 2015 р. ХТЗ випустив партію з 10 електротракторів. Його потужність дає змогу рухати причепа масою до 2 т зі швидкістю 40 км/год. Значна частина техніки йде на експорт.

Мал. 135. Трактор ХТЗ-243 Харківського тракторного заводу

Місце України в глобальних ланцюгах доданої вартості виробництва та реалізації електронної продукції. У минулому електронна продукція та побутова техніка, зроблена в Україні, користувалася попитом у багатьох країнах Європи. У доробку українських учених – створення першого в Європі персонального комп'ютера і першої електронної (малої) лічильної машини, розробленої в Інституті електротехніки АН УРСР ще в 1950 р. під керівництвом Сергія Лебедева.

Нині Україна перейшла від власного виробництва до реалізації імпоротної електронної продукції. На ринку електроніки переважає продукція з Китаю, нових індустріальних країн Азії, країн Європи. Найбільший попит мають смартфони, смарт-годинники та фітнес-браслети. Серед великої побутової техніки переважають сушильні машини та холодильники, малої побутової техніки – кавоварки та пилососи. Серед продукції побутової електроніки найбільший попит мають телевізори, збільшується попит на екшн-камери та портативні колонки, відеокамери, мініколонки і док-станції для мобільних пристроїв. Зростає ринок офісної техніки.

1. Які існують регіональні відмінності розвитку енергетики в Україні? **2.** Які виробництва українського машинобудування є конкурентоспроможними на світовому ринку та які чинники зумовлюють їхній розвиток? **3.** З яких причин Україна в глобальних ланцюгах доданої вартості перейшла від виробництва до реалізації електронної продукції? **4***. Розробіть схему ланцюгів доданої вартості одного з машинобудівних виробництв в Україні.

§ 32. КОНКУРЕНТНІ ПЕРЕВАГИ УКРАЇНИ НА СВІТОВИХ РИНКАХ ПОБУТОВИХ ТОВАРІВ

Пригадайте! 1. Які вам відомі побутові товари? 2. Які чинники зумовлюють розвиток різних хімічних виробництв? 3. Які послідовні технологічні стадії виробництва тканин на текстильних комбінатах? 4. Які вам відомі виробництва харчових продуктів та напоїв?

Виробництво фармацевтичної продукції: чинники та особливості розташування підприємств. Фармацевтична індустрія України виробляє близько чверті відомих у світі найменувань лікарських препаратів. Цьому сприяють економічний (наявність споживача) та соціальний (наявність наукової бази та кваліфікованої робочої сили) чинники. Водночас сировинна база (діючі речовини ліків) українських виробників поки що залежить від імпортних поставок, що збільшує собівартість продукції.

Нині фармацевтична промисловість України об'єднує близько 160 різних підприємств колективної (77%), державної (18%) та приватної форм власності.

Великих 22 виробники дають 85 % загального обсягу вітчизняної продукції. Серед основних виробників лікарських засобів в Україні є підприємства *Києва*: «Фармацевтична фірма "Дарниця"» (майже 15 % загального обсягу вартості продукції), «Київмедпрепарат» (14,4%), «Фармак» (11%), «Борщагівка», «Індар», «Київський вітамінний завод». Серед інших міст фармацевтичною продукцією вирізняються *Харків* («Здоров'я»), *Львів* («Галичфарм»), *Одеса* («Біостимулятор»), *Тернопіль*, *Умань*.

На вітчизняному ринку працюють провідні виробники фармацевтичної продукції країн Європи: Німеччини, Швейцарії, Великої Британії, Франції, де зосереджено головні офіси провідних фармацевтичних ТНК. Швидкими темпами освоюють український ринок корпорації Індії.

Виробництво товарів побутової хімії. Основними тенденціями розвитку ринку побутової хімії є поступове скорочення імпорту готових товарів (із США, Польщі, Китаю, Німеччини, Туреччини, Греції) та зростання вітчизняного виробництва, але з використанням імпортової сировини. Цьому сприяють високе мито на імпорт готових товарів побутової хімії та низьке – на ввезення сировини для їхнього виробництва. Через те зарубіжні виробники розгорнули в нашій країні виробництво під відомими споживачам торговельними марками. Провідні позиції щодо обсягу виробництва синтетичних мийних засобів посідає компанія *Procter & Gamble*: 7-ма позиція в рейтингу 100 найдорожчих брендів світу. З українського заводу *Procter & Gamble*, що в Дніпропетровській області, поставляються дешеві пральні порошки *Gala*, а також мило *Shandy*, *Safeguard*, *Camay*.

Великим центром вітчизняного виробництва товарів побутової хімії є Вінниця, де виробляють мило та порошкуваті мийні засоби для прання, миття посуду, чищення.

Особливості розвитку виробництва меблів. В Україні виробляють меблі для помешкань, офісів, підприємств торгівлі, кухонні меблі. Зокрема, великі меблеві фабрики працюють у великих містах: *Києві*, *Харкові*, *Донецьку*, *Львові*, *Житомирі*. Серед найбільших спеціалізованих меблевих підприємств відомі *Ужгородський фанерно-меблевий комбінат*, *Івано-Франківська меблева фабрика*, *Дніпровський та Чернівецький меблеві комбінати*, *меблевий комбінат «Стрий»* та інші.

Особливості розвитку й просторової організації виробництва текстилю, одягу, взуття. *Виробництво текстилю* в Україні представлено первинною обробкою сировини (льону та вовни), виробництвом тканин і нетканних матеріалів (ватин, повстина, синтепон, холофайбер), трикотажних виробів, канатів (мал. 13б). У нашій державі налагоджено виробництво бавовняних (70 % тканин), шовкових (18 %), вовняних (10 %), лляних (1 %), конопле-джутових тканин. Навласній сировині працює лише лляна промисловість, тому її підприємства зорієнтовано на сировинний чинник. Переважно на імпортній сировині працює вовняна, шовкова та конопле-джутова промисловість. Використовує виключно привозну сировину бавовняна промисловість. Ці виробництва орієнтуються у своєму розміщенні на працересурсний чинник (жіночі трудові ресурси). Майже третина з нині діючих комбінатів зорієнтовано на зовнішній ринок.

Найбільшим у бавовняній промисловості України є виробниче об'єднання (ВО) «*Текстерно*» у *Тернополі* – єдине в країні виробництво з повним технологічним циклом переробки бавовнику-сирцю.

► Дослідіть, фармацевтичну продукцію яких виробників (вітчизняних або іноземних) частіше використовує ваша родина. З'ясуйте, в яких містах було одержано фармацевтичні вироби українського походження. Поясніть чинники розвитку фармацевтичного виробництва в цих містах.

► Дослідіть, мийні засоби яких торгових марок застосовує ваша родина. З'ясуйте, за кордоном чи в Україні їх було вироблено.

Мал. 136. Легка промисловість України

Шовкова промисловість в Україні виробляє натуральний (з імпортних коконів шовкопряда), штучний (з природних полімерів) і синтетичний (з продуктів переробки природного газу, нафти) шовк. Найбільшими підприємствами є *Черкаський шовковий комбінат*, *Волинський шовковий комбінат* у Луцьку (спеціалізуються на виробництві штучного та синтетичного шовку) та *Київський шовковий комбінат* (єдине вітчизняне підприємство з виробництва натурального шовку).

Вовняна промисловість представлена в Київській області *Богуславською суконною фабрикою* (дає товари із чистої вовни та комбінованих волокон: вовняні ковдри, пледи, подушки, рушники, хустки), в Хмельницькій області *Дунаєвецькою суконною фабрикою* (костюмні та пальтові тканини, пледи, пряжа).

Відроджується українська льяна промисловість. Усі стадії переробки льону представлено в місті *Глухові* Сумської області, де працює компанія «Лінен оф Десна». На повну потужність працює *Житомирський льонокомбінат*. Реорганізований у виробництво «Т-Стиль» *Рівненський льонокомбінат*, що замість льону нині виробляє тканини з віскози та бавовнику.

Активно розвивається *трикотажна промисловість*, що виробляє з вовняної та бавовняної пряжі, а також зі штучних волокон різноманітні плетені вироби: трикотажне полотно, панчохи, шарпетки, рукавички та ін. Її розміщення зорієнтовано водночас на споживача й трудові ресурси. Нині в Україні працює понад 60 трикотажних фабрик. У Києві відома одна з найстаріших трикотажних фабрик України – «Роза». Це виробник штучного хутра та виробів з нього, верхнього та спіднього трикотажу для дітей та дорослих. Київська трикотажна фабрика «Киянка» відома верхнім трикотажем, виробництвом плетених шапок, шарфів тощо. Працюють трикотажні підприємства в Харкові, Одесі, Житомирі, Чернівцях, Миколаєві, Черкасах, Мукачеві на Закарпатті, Горішніх Плавнях та Кременчуці на Полтавщині.

Виробництво одягу (швейна промисловість) в Україні має повсюдне поширення. Найбільшими центрами швейної промисловості є Київ, Дніпро, Харків, Одеса, Львів, Чернівці. Левова частка виробленої продукції йде на експорт. Вироб-

ництво взуття зменшилося через неспроможність конкурувати з продукцією світових брендів. Нині існує понад 30 взуттєвих підприємств, зокрема у Львові, Дніпрі, Запоріжжі, Києві, Черкасах, Броварах та ін. *Виробництво хутряного одягу* представлено кількома фабриками, які працюють у *Тисмениці* (на Івано-Франківщині), *Харкові, Вінниці, Рівному, Києві, Жовтих Водах* (на Дніпропетровщині).

Особливості розвитку й просторової організації виробництва харчових продуктів. Україна вже вийшла на світовий ринок з окремими видами харчових продуктів й має великий потенціал для подальшого розширення асортименту якісної продукції, спрямованої як на внутрішній ринок, так і на експорт. Харчова промисловість належить до найважливіших виробництв у господарстві України. Останнім часом відбуваються позитивні зрушення щодо технологічного рівня забезпечення виробництв, розширення обсягів та урізноманітнення асортименту продукції, залученні вітчизняного та іноземного капіталу. Однак через використання харчових добавок, барвників, консервантів збільшується термін зберігання продовольчих товарів і водночас погіршується якість та виникає небезпека їхнього споживання. Для України залишається актуальним нарощування потужностей харчової промисловості з метою не лише повного забезпечення населення якісними та різноманітними харчовими продуктами вітчизняного виробництва, а й зростання частки в експорті готових товарів з високою часткою доданої вартості.

Мал. 137. Виробничий склад та чинники розміщення харчової промисловості

Харчова промисловість України складається з понад 20 виробничих напрямів, що дають як готову продукцію, так і напівфабрикати. Основними чинниками їхнього розміщення є або *сировинний*, або чинник *споживача*. Це залежить від низки особливостей. Перша з них – матеріаломісткість виробництва. Якщо витрати сировини перевищують вихід кінцевої продукції у кілька разів, виробництва розміщують біля джерел її постачання. Крім того, чинник сировини є визначальним у разі, якщо сировина втрачає якість під час тривалого перевезення. Витрати сировини на 1 т кінцевої продукції у цих виробництвах дуже високі. Через те всі зазначені виробництва зорієнтовано на *сировинний чинник* (мал. 137). Ті виробництва, кінцева продукція яких має короткий термін зберігання або

втрачає якість під час транспортування, а на виробництво 1 т продукції витрачається близько 1 т сировини, тяжіють до *споживчого чинника*. Такі виробництва розміщуються в багатьох населених пунктах. Деякі виробництва харчової промисловості, витратити сировини в яких перевищують 1 т на 1 т кінцевої продукції, можуть бути зорієнтовані або на *сировинний*, або *споживчий чинник*.

В Україні значного рівня розвитку набуло *олійно-жирове виробництво*. Україна є одним із світових лідерів з виробництва соняшникової олії й посідає 1-ше місце в світі за її експортом. Оскільки основні посівні площі під олійними культурами розташовано у степовій зоні, там розміщено підприємства олійно-жирової промисловості. В Україні працює близько 10 великих виробників рослинної олії, які контролюють до 90% всього виробництва. Найбільшим виробником соняшникової олії в Україні є компанія «Сантрейд» (Дніпро), яка випускає олію під торговою маркою «Олейна».

Мал. 138. Товари олійно-жирового виробництва України

Працюють потужні олійно-жирові комбінати в Полтавській, Харківській, Одеській, Кіровоградській, Запорізькій, Чернівецькій, Вінницькій областях. Окрім олії вони виробляють маргарин, майонез, мило, кондитерські жири тощо (мал. 138).

Виробництво цукру в Україні нині переживає спад через зменшення попиту на буряковий цукор на світовому ринку й зростання – на тростинний. Понад половину одержаного цукру в країні споживає населення, решта є сировиною для кондитерського, хлібопекарного, виноробного виробництв, виробництва безалкогольних напоїв та інших. Розміщення цукрової промисловості переважно визначається площами цукрового буряку в лісостеповій зоні. Більшу частину цукру дають Вінницька, Хмельницька та Тернопільська області. На відходах цукрового виробництва працює *спиртова промисловість*.

Виробництво тваринних жирів і сиру представлене майже 50 *маслосирзаводами*, наближеними до сировини. Найвідоміші з них: Каланчацький (Херсонська область), Баштанський (Миколаївська область), Вапнярський та Тульчинський (Вінницька область), Васильківський (Київська область), Глобінський та Пирятинський (Полтавська область), Звенигородський комбінат (Черкаська область), корпорація «Клуб сиру» (Київ), «Бель Шостка Україна» (Сумська область) та інші.

У південних областях України та на Закарпатті, де розміщено основні посіви теплолюбних овочевих культур, плантації ягід та сади, розвиваються *переробка та консервування фруктів і овочів*. Головними центрами розвитку є Каховка (Херсонська область), Ізмаїл (Одеська область), Мелітополь та Бердянськ (Запорізька область). Працюють також підприємства у Черкасах, Житомирській, Вінницькій, Полтавській областях. Центрами *переробки та консервування риби*, що виробляють рибні консерви, є приморські міста: *Очаків, Білгород-Дністровський, Бердянськ, Генічеськ, Маріуполь, Миколаїв*.

Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів в Україні набуло промислових масштабів із 30-х рр. ХХ ст. Підприємства хлібопекарної промисловості існують у багатьох населених пунктах. Їх називають хлібозаводами, а їх об'єднання – хлібокомбінатами. У частині з них виробничі процеси автоматизовано. У великих містах хлібозаводів може бути декілька. *Державна акціонерна компанія «Хліб України»* – провідний оператор на українському ринку зерна, виготовлення хлібних та інших борошняних виробів. В Україні працює понад 60 підприємств з *виробництва макаронів*, у т. ч. найбільші в Києві, Харкові, Дніпрі, Одесі, Хмельницькому, Рівному.

Одне з найважливіших у харчової промисловості України – *виробництво кондитерських виробів*, у якому працює близько 800 підприємств. Продукція

експортується до більш ніж 50 країн світу. Частка України на світовому ринку кондитерських виробів досягає 1%. Найбільші кондитерські підприємства України: *Roshen* (фабрики в Києві, Вінниці, Маріуполі, Кременчуці, є філії у Литві), ЗАТ «АВК» (головний офіс у Києві, фабрики в Дніпрі, Донецьку, Луганську, Мукачеві), ЛКФ «Світоч» (Львів; контрольним пакетом акцій володіє швейцарська корпорація *Nestlé*), ЗАТ «Крафт Фудз Україна» (є частиною компанії США, Тростянець Сумської області, філія у Вишгороді під Києвом), ЗАТ «ВО «Київ-Конті» (Костянтинівка Донецької області) (мал. 139).

Мал. 139. Кондитерські вироби вітчизняного виробництва

Виробництво молочних продуктів поширене в багатьох населених пунктах і налічує понад 350 підприємств. В Україні спостерігається стабільне зростання обсягів виробництва практично всіх основних видів молокопродуктів. Найбільш рентабельним є виробництво дієтичної продукції: йогурту, ряжанки, кефіру.

Традиційним для нашої держави є виробництво напоїв: пива, безалкогольних напоїв, соків, мінеральних вод. На українському ринку *пива* діють 50 заводів. Майже $\frac{2}{3}$ ринку контролюють 2 українські підрозділи найбільших світових пивоварних концернів: «САН ІнБев Україна» (об'єднує пивзаводи Чернігова, Харкова, Миколаєва) – 32% та *Carlsberg Group* (підприємства Києва, Запоріжжя, Львова) – 29,5%. Працюють великі вітчизняні пивні корпорації: ЗАО «Оболонь» (24,5%) (підприємства Києва, Фастова, Охтирки), ПрАТ «Ефес Україна» (Донецьк) (5,2%) та ТЗОВ ТВК «Перша приватна броварня» (Львів, Радомишль) (2,8%). Також існують близько 25 «незалежних» броварень, що не входять до складу великих пивних корпорацій. Серед виробників *безалкогольних напоїв* найвідомішими є центри *Бровари* («Кока-Кола»), *Київ* («Росинка»), натуральних соків і газованих напоїв – *Миколаїв* («Сандора», дочірня компанія «Пепсі»). Розливом *природних мінеральних вод* відомі: на Полтавщині – Миргород, Прикарпатті – Трускавець та Моршин, Закарпатті – Поляна, Донеччині – Слов'янськ.

Виробництво м'яса та м'ясних продуктів забезпечує населення свіжим та мороженим м'ясом, м'ясними напівфабрикатами, ковбасними виробами та м'ясними консервами. М'ясокомбінати є в усіх областях України, найбільші з них у Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Луганську, Львові.

Переробляє різні види зерна на борошно й крупу *борошномельно-круп'яне виробництво*. Споживачами його продукції є хлібопекарні, макаронні, кондитерські, комбикормові заводи. Відходи та деякі крупи йдуть для годівлі худоби. В Україні борошномельно-круп'яна промисловість є у великих, середніх та малих містах. Найбільшими центрами є Київ, Харків, Дніпро, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів, Тернопіль.

Виробництво виноградних і плодово-ягідних вин в Україні знане своїми давніми традиціями. Великі виноробні райони зорієнтовано на сировину: виноград або садово-ягідні культури. До них належать Крим, Закарпаття, Одеська, Херсонська та Запорізька області. Там виробляють марочні вина – високоякісні вина тривалої витримки. Відомими брендами виноробної промисловості України є «Алушта», «Сонячна Долина», «Чорний доктор», «Наддніпрянське», «Троянда Закарпаття». На винзаводі «Масандра» (Крим) традиційно роблять вина під світові бренди: портвейн, херес, мадеру.

За традицією до харчової промисловості відносять *виробництво тютюнових виробів*. Окрім цигарок, цигаркового тютюну та махорки воно спеціалізується на виробництві нікотинових препаратів, лимонної та яблучної кислот, засобів

боротьби зі шкідниками рослин. В Україні працюють великі тютюнові фабрики в Кременчуці, Прилуках, Києві, Харкові, Львові. Вони є власністю японської, британської, німецької, американської компаній. Невеликі тютюнові фабрики в Дніпрі, Одесі, Донецьку контролюються вітчизняним капіталом. Тютюнова промисловість є імпортозалежною. В Україну сировина та готові тютюнові вироби завозять із більш ніж 40 країн світу.

▶ Підготуйте інформацію про виробництво харчових продуктів і напоїв, що їх споживає ваша родина. Вітчизняним або зарубіжним виробникам ви надаєте перевагу й чому?

1. Поясніть чинники розвитку та особливості розташування підприємств з виробництва фармацевтичної продукції або товарів побутової хімії в Україні.
2. Поміркуйте, які існують перспективи розвитку окремих виробництв текстильної промисловості в Україні.
3. Які конкурентні переваги забезпечують розвиток в Україні різноманітних виробництв харчових продуктів і напоїв?
4. Підготуйте інформацію про виробництво побутових товарів у вашій місцевості. Поясніть чинники їхнього розміщення.

§ 33. КОНКУРЕНТНІ ПЕРЕВАГИ УКРАЇНИ НА СВІТОВОМУ РИНКУ ПОСЛУГ

Пригадайте! 1. Що таке міжнародні транспортні коридори? 2. Що таке аутсорсинг та офшорне програмування? 3. Кого вважають туристом та які існують види туризму за метою поїздки? 4. Що таке інвестиції? 5. Які особливості економіки вільних економічних зон? 6. Що вам відомо про концепцію сталого розвитку?

Міжнародні транспортні коридори на території України. Транспортні послуги – одні з найважливіших у міжнародних економічних зв'язках України. У країні діють практично всі види транспорту: залізничний, автомобільний, трубопровідний, морський, річковий, авіаційний, електронний.

Вигідне географічне положення України зумовлює проходження її територією чотирьох з десяти європейських міжнародних транспортних коридорів (МТК) (мал. 140). За результатами досліджень англійського інституту «Рендел» щодо коефіцієнта транзитності, Україна посідає 1-ше місце в Європі, але ступінь використання її транспортної інфраструктури ще досить низький. Створення транспортних коридорів і входження їх до міжнародної транспортної системи визнано пріоритетними загальнодержавними напрямками розвитку інфраструктури України. Найбільший важливий – це меридіональний МТК-9, що сполучає узбережжя Балтійського моря з берегами Чорного та Середземного морів. Територією України він проходить через міста Чернігів – Київ – Умань – Одеса. Коридор з'єднує нашу державу із сімома країнами Європи. Крім того, Україною проходять через міста Львів – Житомир – Київ два широтні міжнародні транспортні коридори: МТК-3 та МТК-5. Перший з них сполучає Україну з Польщею та Німеччиною, другий – із шістьма країнами Європи й має вихід до Адріатичного узбережжя. МТК-7 має назву Дунайський водний шлях, що сполучає Україну з дев'ятьма країнами Європи.

Україна пропонує включити до мережі МТК ще три: Гданськ – Одеса (Балтійське море – Чорне море), «Євразійський» (Чорноморського економічного співробітництва) (Чорноморськ – Поті (Батумі) – Тбілісі – Баку) та «Європа – Азія» (від Німеччини до Китаю). Останній називають «Великим Шовковим шляхом XXI сторіччя». Він охоплює 16 країн.

▶ Прослідкуйте за мал.140, якими країнами проходять європейські МТК. Які види транспорту використовують у них?

Мал. 140. Європейські міжнародні транспортні коридори

Офшорне розроблення програмового забезпечення в Україні. Частка сфери ІТ-послуг у структурі ВВП України постійно зростає. Найчастіше це проявляється у *офшорному програмуванні*. У наш час деякі ІТ-компанії для виконання деяких видів робіт запрошують фахівців із країн, де наявна дешева й водночас кваліфікована робоча сила. Це значно здешевлює кінцевий продукт. Так, на різниці в оплаті праці основане *офшорне програмування* як бізнес-напрямок. Воно ґрунтується на *ІТ-аутсорсингу* – передачі компанією частини її другорядних служб та некритичних для бізнесу процесів стороннім виконавцям. Поряд із суттєвими перевагами аутсорсинг має й недоліки: витік професійної інформації,

сумнівна кваліфікація робітників, більша тривалість виконання замовлень тощо. У світовому рейтингу виробників програмового забезпечення Україна посідає 15-те місце. Річна частка нашої держави в світовому ІТ-аутсорсингу становить приблизно \$600 млн на рік. Раніше аутсорсингові компанії було зосереджено у великих містах, а нині цей напрям активно розвивається в регіонах. Станом на лютий 2017 р. до топ-100 світових компаній з офшорного програмування увійшли 13 українських, найбільші з них *SoftServe* (понад 4 000 співробітників, головний офіс у Львові), *Ciklum* (понад 2 000 співробітників, Київ) та *ELEKS* (понад 900 співробітників, Львів). Більшість вітчизняних компаній зорієнтовано на закордонні ринки. На думку представників компанії *Microsoft*, український ринок ІТ-аутсорсингу молодий, і для нього характерні усі риси подібних країн: «Йому властиве піратство й невелика потреба в програмових продуктах на внутрішньому ринку».

Ресурсний потенціал і перспективи розвитку рекреаційного комплексу в Україні. *Рекреаційний комплекс* – це система заходів, пов'язана з використанням вільного часу людей для їхнього оздоровчої, культурної та спортивної діяльності на спеціалізованих територіях, що розташовані поза їхнім помешканням. Він охоплює всі види відпочинку: на спортивних майданчиках, на лоні природи, у музеї, театрі, під час туристичних подорожей, відвідання національних парків, архітектурних пам'яток тощо. Однією з форм рекреації є *туризм*.

Основою для розвитку рекреації та туризму в Україні є багаті рекреаційні ресурси: *ландшафтні* (мальовничі краєвиди, лісові масиви, карстові печери, мережа природних національних парків та інших природоохоронних об'єктів), *кліматичні* (сприятливі погодні умови як для літнього, так і для зимового видів відпочинку), *пляжні* (приморські, приозерні, річкові), *бальнеологічні* (мінеральні води всіх основних груп, грязі, озокерит), *пізнавальні* (пам'ятки архітектури та історії, заклади культури). В Україні виокремлюють 4 рекреаційно-туристичні райони, що вирізняються своєрідним природно-культурним потенціалом для розвитку туризму. З них найбільше використовується *Причорноморський регіон*. Йому майже не поступається за значенням *Карпатсько-Подільський регіон*. Менше значення мають *Полісько-Столичний* та *Придніпровсько-Донецький регіони*.

У нашій країні створено Державну службу туризму та курортів, у підпорядкуванні якої перебуває понад 4,5 тис. закладів для розміщення туристів. Далеко не всі вони відповідають міжнародним стандартам. Згідно з рейтингом Всесвітньої туристичної організації Україна належить до країн, що їх часто відвідують закордонні туристи. Тривалий час вона посідала 8-ме місце в світі за кількістю туристичних візитів. Країну щороку відвідувало понад 20 млн туристів, а у 2008 р. цей показник зріс до 25,4 млн осіб. Однак в останні роки

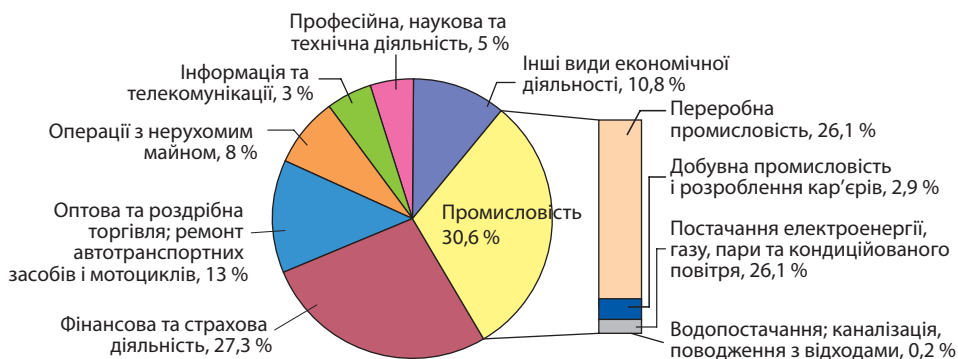
► 1. Проаналізуйте зазначені групи рекреаційних ресурсів для розвитку та спеціалізації кожного з рекреаційно-туристичних регіонів України. 2. Назвіть найвідоміші курортні місцевості кожного з рекреаційно-туристичних регіонів. Які вони мають перспективи для подальшого розвитку?

Мал. 141. Кількість іноземних громадян, які відвідали Україну, та кількість громадян України, які виїжджали за кордон як туристи у 2000–2015 рр.

через політичні та економічні причини потік закордонних туристів в Україну скоротився вдвічі й у 2015 р. становив понад 12,4 млн осіб (мал. 141). Нашу державу найбільше відвідує туристів із країн Європи (Великої Британії, Німеччини, Італії, Франції, Білорусі), Америки (США, Канади) та Азії (Туреччини, Ізраїлю, Китаю).

Місце України на світовому ринку інвестицій і запозичень. Для розвитку економіки України важливим є залучення капіталу великих транснаціональних корпорацій (ТНК). Для залучення іноземних інвестицій важливо створення певної правової бази всередині країни, яка гарантує додержання прав і інтересів інвесторів. Притоку іноземного капіталу сприяє політична та соціальна стабільність у країні. Не треба і забувати, що ТНК мають власні інтереси й не бажають створювати собі конкурентів на світовому ринку. У географічному аспекті більша частина прямих іноземних інвестицій в економіку України надходить з країн Європи та Азії. 3-поміж країн Європи найбільше інвестицій надходить в Україну з Німеччини, Нідерландів та Австрії. Серед країн Азії найбільше в українській економіці капіталу з Кіпру. Більша частина інвестицій вкладається у переробну промисловість, фінансову та страхову діяльність (мал. 142).

Мал. 142. Структура прямих іноземних інвестицій в економіку України за видами економічної діяльності

Транснаціональні фінансові корпорації в Україні.

Транснаціональні фінансові корпорації поширили свої філії по всьому світі. Найважливішою їхньою формою є транснаціональні банки. *Транснаціональний банк* (ТНБ) – це великий універсальний банк, який виконує посередницьку роль у обігу позичкового капіталу, має мережу закордонних підприємств, здійснює за підтримки держави контроль за валютними та кредитними операціями. Головний принцип їхньої діяльності – мобілізувати будь-які кошти там, де це найбільш зручно й дешево, та перекидати їх туди, де їхнє використання обіцяє найбільшу вигоду. ТНБ перетворилися на «супермаркет» фінансових послуг, у якому клієнт може одержати будь-яку фінансову послугу, що існує в світі на даний момент. В Україні ТНБ в основному відкривають свої відділення у формі представництва, тому що український ринок досить хиткий та ризикований, а отже, необхідний ретельний аналіз структури й тенденцій розвитку українського фінансового ринку. ТНБ активно впроваджуються на українські фінансові ринки. Прикладом цього може бути *Райффайзен Банк Аваль*. Уряд України планує фінансування житлового будівництва за рахунок кредитів найбільших ТНБ і фінансових компаній.

▶ Проаналізуйте діаграму структури прямих іноземних інвестицій в економіці України за видами економічної діяльності (див. мал. 142). З'ясуйте, які сфери економіки й чому є найбільш привабливими для іноземних інвесторів.

Сучасні форми просторової організації виробництва товарів і послуг в Україні. Україна постійно вдосконалює форми входження в європейський економічний простір, насамперед у прикордонних регіонах, створюючи сучасні форми просторової організації виробництва. Це, зокрема, *спеціальні (вільні) економічні зони, єврорегіони, морські економічні райони міжнародного співробітництва, спеціальний режим інвестиційної діяльності* на територіях пріоритетного розвитку, *міжнародні транспортні коридори* в різних частинах України.

Так, на півдні України було створено спеціальні економічні зони (СЕЗ): «Порто-франко», експериментальну економічну зону «Сиваш»; єврорегіон «Нижній Дунай»; проходить МТК № 9 Гельсінкі – Москва – Одеса – Кишинів – Бухарест – Александруполіс; відбувається становлення МТК Гданськ – Одеса, «Європа – Кавказ – Азія».

У східному регіоні утворено СЕЗ «Азов» (м. Маріуполь), спеціальний режим інвестицій діє в Харкові та Шостці. У Харкові засновано технологічний парк «Інститут монокристалів».

У північному регіоні України створено велику СЕЗ «Славутич», запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській та Житомирській областях; у Києві засновано технологічні парки «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка» та «Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона». Там проходять МТК № 3 Берлін – Дрезден – Вроцлав – Львів – Київ, а також вищезазначений № 9.

У західному регіоні України створено СЕЗ «Закарпаття», «Яворів», «Інтерпорт-Ковель», курортно-рекреаційна СЕЗ «Курортотоліс Трускавець»; встановлено спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Закарпатській, Львівській та Волинській областях; там проходять МТК: вищеназваний № 3, а також № 5 Трієст – Любляна – Братислава – Ужгород – Львів.

Досвід реалізації планів сталого (збалансованого) розвитку. *Сталий розвиток* – концепція, що передбачає необхідність встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства та захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їхню потребу в безпечному та здоровому довкіллі. Основні цілі сталого розвитку: економічне зростання, захист довкілля та соціальна справедливість (мал. 143).

Економічне зростання передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів і використання екологічних – природо-, енерго- і матеріалозбережувальних технологій, включаючи видобуток і переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку й утилізацію відходів.

Захист довкілля має забезпечувати цілісність природних систем. Основна увага приділяється збереженню здатності їх до самовідновлення, а не збереженню їх у незміненому стані. Проте пріоритетом сталого розвитку має стати людина: її здоров'я, якість і рівень життя. *Соціальна справедливість* сталого розвитку орієнтована на скорочення конфліктів між людьми. Важливими аспектами цього підходу є справедливий розподіл благ, збереження культурного розмаїття в глобальних масштабах.

Конкретні приклади впровадження концепції сталого розвитку в життя здаються елементарними й зрозумілими. Будівництво доріг та будинків має супроводжуватися зростанням зелених насаджень, щоб не погіршувати стан довкілля. Зростання виробництва зерна не повинно виснажувати ґрунти та погіршувати

Мал. 143. Триєдина концепція сталого розвитку

їхню якість. Заробітна плата має компенсувати витрати на відновлення здоров'я, погіршене через виконувану роботу. Медичні препарати та хірургічні операції мають не лише розв'язувати поточну проблему, а й не погіршувати стан здоров'я пацієнта та його нащадків у майбутньому. Навчання та праця жінок не мають спричиняти їхню відмову від виконання основного обов'язку – народження дітей.

На шлях сталого економічного розвитку вже стали США, Японія, країни Європейського Союзу. В інших країн цей шлях тільки починається. Проте існує багато країн, які не сприймають концепцію сталого розвитку. На перше місце вони ставлять стратегічну мету – вижити. Саме такі країни провокують загрози, що поширюються на весь світ. Через те досягти сталого розвитку всього світу складно.

Стратегія сталого (збалансованого) розвитку України. У 2002 р. було розроблено проект Концепції переходу України до сталого розвитку, реалізацію якого передбачено до 2030 р. Визначальним у Стратегії є інноваційне спрямування розвитку, яке ґрунтується на активному використанні знань і наукових досягнень, стимулюванні інноваційної діяльності, створенні сприятливого інвестиційного клімату, оновленні виробничих фондів, формуванні високотехнологічних видів діяльності та галузей економіки, підвищенні енергоефективності виробництва, стимулюванні збалансованого економічного зростання, заснованому на залученні інвестицій з метою використання ВДЕ, в екологічно безпечне виробництво та «зелені» технології. Стратегія сталого розвитку України до 2030 р. орієнтована на чотири вектори: *вектор розвитку* (забезпечення економічного зростання екологічно невиснажливим способом), *вектор безпеки* (забезпечення безпеки держави, бізнесу та громадян, приватної власності, чесного та неупередженого правосуддя, невідкладне очищення влади від корупції. Пріоритетом є безпека життя та здоров'я людини), *вектор відповідальності* (забезпечення гарантій кожному громадянину щодо доступу до високоякісної освіти, системи охорони здоров'я та інших послуг у державному та приватному секторах) та *вектор гордості* (забезпечення взаємної поваги й толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт).

1. Яке значення для економіки України має розташування на її території МТК?
2. Які переваги й недоліки офшорного розроблення програмового забезпечення для ІТ-компаній?
3. У чому полягає різниця між поняттями «рекреаційний комплекс» і «туризм»? Які чинники розвитку туристичної індустрії в Україні та наскільки їх використано?
4. Яке значення концепції сталого (збалансованого) розвитку для майбутнього українського суспільства?
5*. Оцініть територіальну структуру господарства України за екологічними, соціальними, економічними критеріями.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 10. Аналіз секторальної структури економіки України.

ТЕМИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МІНІ-ПРОЕКТІВ

1. Давальницька сировина в швейній індустрії України: позитивні й негативні аспекти для виробників і споживачів.
2. Офшорне розроблення програмового забезпечення в Україні: основні центри, компанії.
3. Роль малого бізнесу в розвитку туризму та курортного господарства.
4. Розроблення регіональних маршрутів туристичних подорожей, прокладання їх на топографічній карті (плані), обчислення витрат (часових, фінансових тощо).
5. Складання комп'ютерної презентації сувенірної продукції, виробленої в області.
6. Закономірності розташування звалищ побутового сміття.
7. Реалізація планів сталого (збалансованого) розвитку в різних країнах: успіхи та прораханки.

ЗМІСТ

Як працювати з підручником	3
ВСТУП	
§ 1. Географія як система наук.....	4
РОЗДІЛ I. ТОПОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ	
Тема 1. Топографія	
§ 2. Топографічна карта	8
§ 3. Географічні та прямокутні координати	13
§ 4. Практичне використання топографічних карт.....	16
Тема 2. Картографія	
§ 5. Сучасні картографічні твори	21
§ 6. Математична основа карт	26
РОЗДІЛ II. ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОБОЛОНКИ ЗЕМЛІ	
Тема 1. Географічні наслідки параметрів і рухів Землі як планети	
§ 7. Географічні наслідки рухів Землі в космосі.....	30
Тема 2. Географічна оболонка землі	
§ 8. Закономірності розвитку географічної оболонки	36
Тема 3. Геологічне середовище людства	
§ 9. Літосфера та геологічне середовище	41
§ 10. Процеси в надрах і на поверхні Землі.....	45
§ 11. Тектонічні структури та пов'язані з ними форми рельєфу.....	50
§ 12. Ресурсні властивості літосфери	54
Тема 4. Атмосфера та системи Землі	
§ 13. Характеристики стану повітря. Погода	58
§ 14. Клімат	64
§ 15. Кліматичні умови та ресурсний потенціал атмосфери	69
Тема 5. Гідросфера та системи Землі	
§ 16. Світовий океан	76
§ 17. Води суходолу	81
Тема 6. Біосфера та системи Землі	
§ 18. Біосфера.....	90
§ 19. Ґрунти.....	95
РОЗДІЛ III. ЗАГАЛЬНІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ СВІТУ	
Тема 1. Географічний простір	
§ 20. Роль географічного простору в світосистемі.....	101
Тема 2. Демографічні процеси у світосистемі	
§ 21. Природний рух населення	104
§ 22. Механічний рух населення. Демографічні чинники розвитку економіки.....	110
Тема 3. Глобальна економіка	
§ 23. Міжнародна науково-технологічна сфера та система виробництва в глобальній економіці	116
§ 24. Національні та інтернаціональні форми виробництва в глобальній економіці	120
§ 25. Виробництво сільськогосподарської продукції, паливних мінеральних ресурсів, чорних та кольорових металів.....	125
§ 26. Виробництво транспортних засобів та електроніки, фармацевтичної продукції, текстилю, одягу, взуття. Надання послуг	134
Тема 4. Політична географія та геополітика	
§ 27. Політична географія та геополітика.....	140
РОЗДІЛ IV. СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ	
Тема 1. Українська держава	
§ 28. Українська держава та територія держави Україна	146
Тема 2. Населення України	
§ 29. Населення України	151
Тема 3. Економіка України в міжнародному поділі праці	
§ 30. Конкурентні переваги України на світових ринках сировини та металів.....	156
§ 31. Конкурентні переваги України на світових ринках продукції важкої промисловості.....	160
§ 32. Конкурентні переваги України на світових ринках побутових товарів.....	164
§ 33. Конкурентні переваги України на світовому ринку послуг.....	170